

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

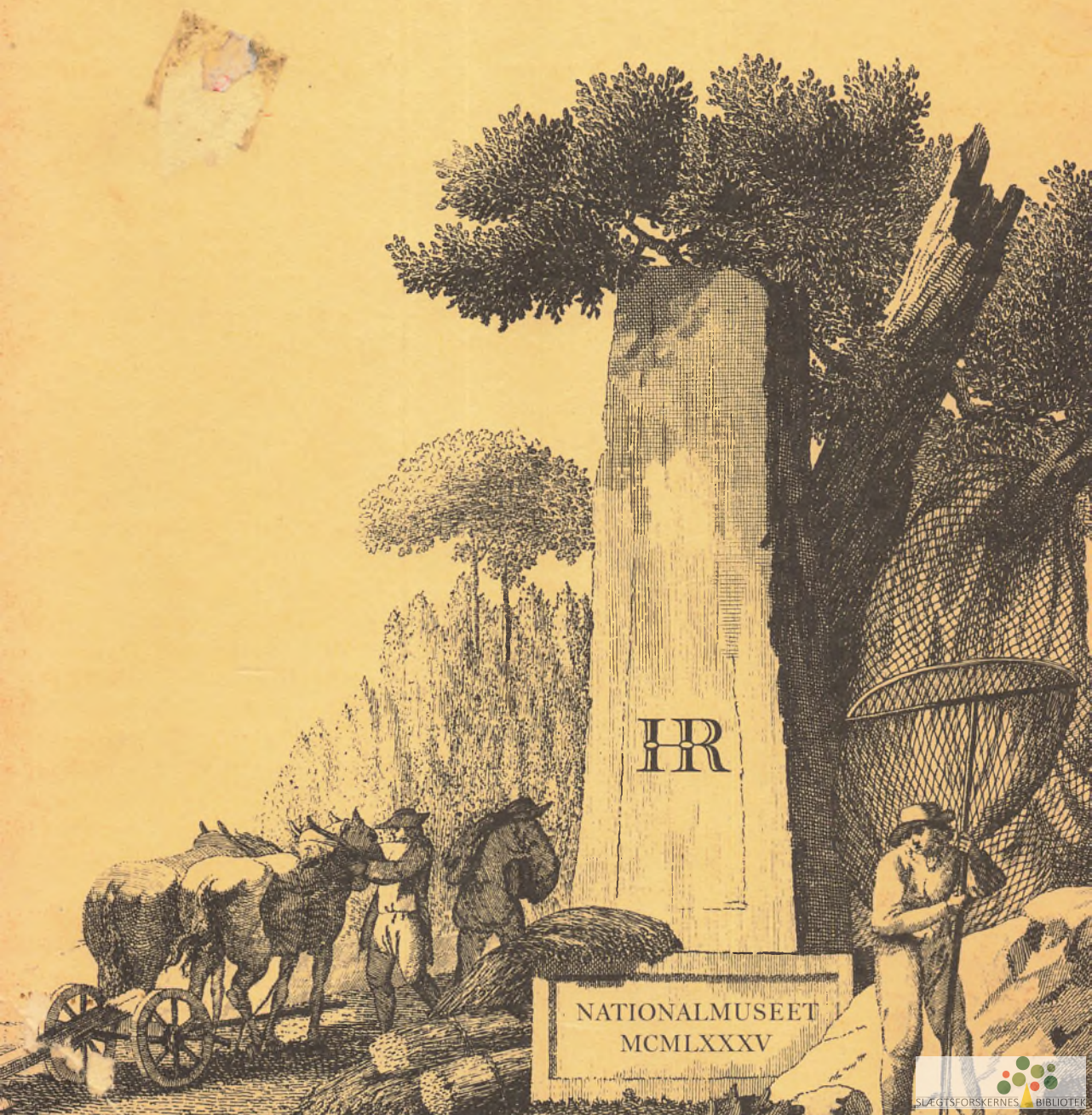
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

& BØNDER FISKERE

HR

NATIONALMUSEET
MCMLXXXV

BØNDER & FISKERE

HOLGER
Festskrift til RAS
MUSSEN

FOLKELIVS STUDIER 9

& BØNDER
FISKERE

NATIONALMUSEET

Redaktionskomité:

Birte Friis, Dansk Folkemuseum,
Nationalmuseets 3. afdeling.

Peter Michelsen, Frilandsmuseet,
Nationalmuseets 7. afdeling.

Bjarne Stoklund, Institut
for europæisk folkelivsforskning.

Redaktion: *Birte Friis*, Dansk Folkemuseum,
Nationalmuseets 3. afdeling.

Formgivning: *Jens Lorentzen*,
Nationalmuseets Forlag.

Tryk: Gullanders Bogtrykkeri a-s, Skjern.

© Copyright: Nationalmuseet,
København 1985.

ISBN 87-480-0486-3.

Omslaget: Bearbejdelse af titelstikket
på Det Kongelige Videnskabernes Selskabs
»Kort over en Deel af Aalborghuus og
Seiglstrups Amter samt Vendsyssels«.
Stykket af N. Angelo, 1793.
Efter original i Nationalmuseets
2. afdeling.

Indhold

Forord . VII

Tabula Gratulatoria . IX

Lars Friis:

Mennesker i Jyllinge . 1

Gudrun Gormsen:

Landsbyer på Randersegnen . 11

Hanne Mathiesen:

Gården, slægten og lokalsamfundet . 25

Birte Friis:

Hollandsk eller dansk . 39

Jóan Pauli Joensen:

Dagligstuen, der ikke blev brugt . 49

Hanne Frøsig Dalgaard:

Ammehuer med guld
og røde silkebånd . 63

Birgit Vorre:

Hjemme hos skovserkonerne . 79

Nanna Hermansson:

Nólsoy, ett återseende . 93.

Bjarne Stoklund:

»Det er et sælsomt syn
at se deres pløjning« . 101

Henrik Vensild:

Den bornholmske hjulplov . 117

Svend Nielsen:

Konservatisme eller sund fornuft . 131

Grith Lerche:

Det landlige øls smag . 143

Gösta Berg:

Fälla och kvia . 157

Peter Michelsen:

Nogle vandingshjul ved Kolding Å . 167

Nils Storå:

Ålandsbondens insjöfiske . 177

Nils-Arvid Bringéus:

Ålfisket vid Kiviks Esperöd
före ålbottengarnen . 191

Knut Kolsrud:

Båtskifter . 207

Eske Wohlfahrt Andersen:

Limfjordspennalhuset . 221

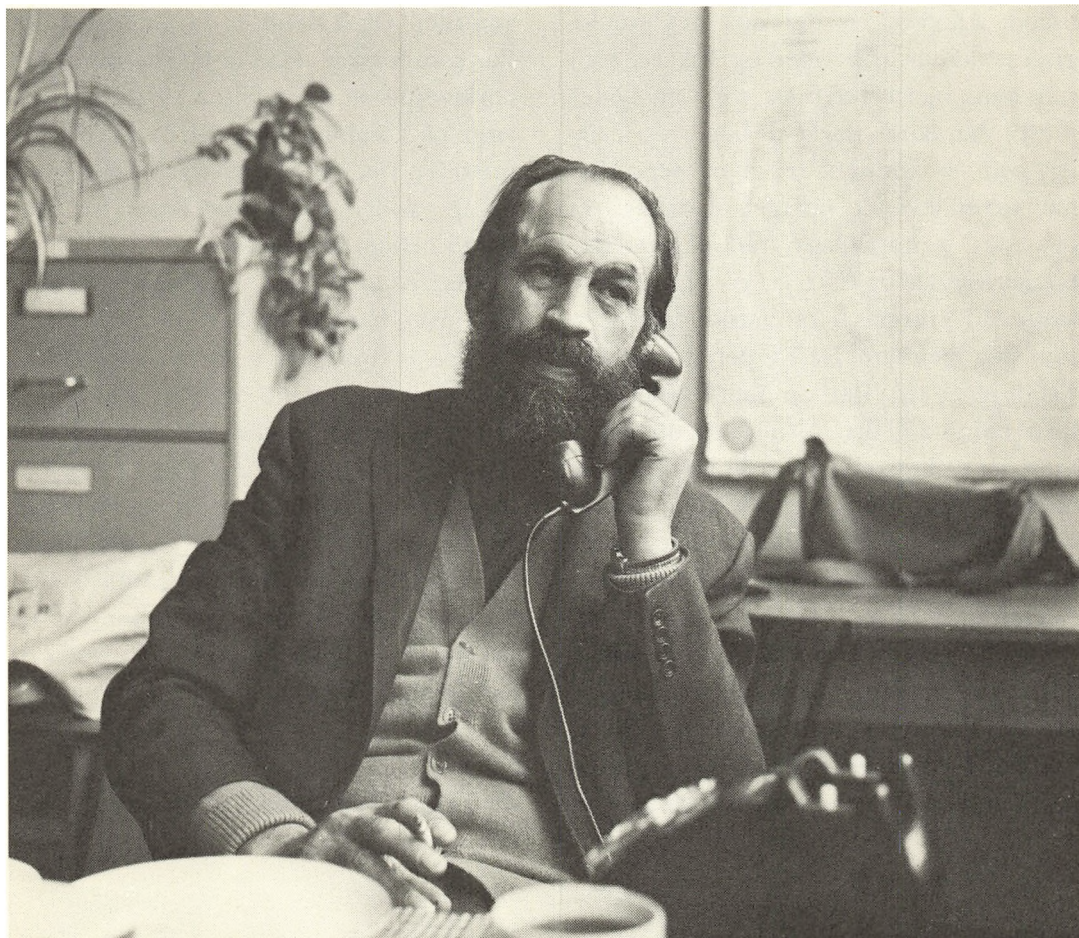
Ole Højrup:

Sømænd og hajer . 233

Lis Castberg:

Holger Rasmussen
– bidrag til en bibliografi . 242

Blandt bønder og fiskere

Modtageren af denne buket af artikler om bønder og fiskere hører ikke til de mennesker, som taler meget om deres herkomst. Sjældent hører man ham referere til barndommens landlige opvækstmiljø. Det er ellers spændende nok. Holger Ras-

mussen blev født i 1915 på halvøen Reersø samme år, som det lille samfund fik sin første havn, og her i dette gammeldags miljø voksede han op blandt bønder og fiskere. Hans egen slægt var som alle andre på Reersø henvist til at leve både

af landet og af det vand, som omgav halvøen på næsten alle sider. »Fattige fiskerbønder« kalder de sig i en bønkrivelse fra slutningen af 1600-årene.

Drengen fra Reersø kan i dag på tærsklen til pensionsalderen se tilbage på et usædvanligt alsidigt virke som museumsmand. Alligevel er det nok det etnologiske studium af bønder og fiskere, som står hans hjerte nærmest, og som fylder mest i den lange række af bøger og artikler, som er kommet fra hans pen. Han har været levende optaget af dagliglivet og de gammeldags arbejdsmetoder blandt bønder og fiskere, navnlig i de udkanter af Europa, hvor moderniseringen sent slog igennem, fra Færøerne i nord til Calabrien i syd. Det var feltarbejdet, der førte ham ud til disse primærproducenter, men der er ingen tvivl om, at han følte sig hjemme hos dem og trivedes iblandt dem, måske fordi de alle var lidt i slægt med hans eget folk fra barndommens Reersø.

Og da Holger Rasmussen skulle vælge emne for sin disputats, var det naturligt, at den kom til at handle om de fiskerbønder, som på én gang dyrkede jorden og udnyttede havet. Han havde berejst

Limfjorden og besøgt den fiskende befolkning overalt ved dens kringlede kyster fra Hals til Agger. Alligevel blev det Limfjordsfolkets forfædre i 1700-årene, som blev disputatsens hovedemne, for der viste sig at være en sand guldgrube af oplysninger at hente om dem i arkivernes gemmer. Også dette er karakteristisk for Ras som forsker: Han er lige hjemmefra i arkiverne og ude i felten og lægger stor vægt på kombinationen af de to arbejdsmetoder. Det har han iøvrigt tilfælles med mange ældre kulturhistorikere fra Mejborg til Hugo Matthiessen.

Ras elsker at rejse, og de mange rejser har givet ham et utal af venner. Ude i Europa er manden med det sorte skæg, det veloplagte smil og den slidte, grå skuldertaske en populær gæst og deltager i møder og seminarer. Venner og kolleger dér har hyldet ham på anden måde. Nu er det de endnu flere venner under mere hjemlige himmelstrøg, som bakker op om disse studier over bønder og fiskere for at hylde Holger Rasmussen på halvferdsårsdagen.

Birte Friis Peter Michelsen Bjarne Stoklund

TABULA GRATULATORIA

Aktive morgensvømmere
i Fuglsanggårdskolen

Ellen Andersen

Eske Wohlfahrt Andersen

Grethe Andersen, St. Heddinge

Hans V. Andersen, Dansk Folkemuseum

Jens Gudmand Andersen

Nikolaj Grønbjerg Andreasen,
Snørengård, Gilleleje

Inge Mejer Antonsen
og John Juhl-Larsen

Arbejder-, håndværker- og
Industrimuseet, Horsens

Arbæjarsafn, Reykjavik

Arnoldi/Rohde

Aust-Agder-Museet, Arendal

Allan Bagger og Kirsten Malling

Ove Bak, Ranum

Margaretha og Poul Balle-Petersen

Else og Egil Balling

Gitte og Eric Balling

Jørgen H. Barfod

Sv. Cedergreen Bech, cand.mag.

Viben Bech, mag.art.

Kirsten Bendixen, Nationalmuseet

Arne Berg, Høvik

Gösta Berg

Jonas Berg

Hanne Berner, Gundsømagle

Billedhuggerværkstedet i Brede

Blekinge läns museum

Blicheregnens Museum, Thorning

Anne Marie og Gudmund Boesen

Bohusläns museum

Bibliotekar Pia Bondesson

Ulla Bondo

Benedicte Borberg,
sognepræst, cand.theol.

Anne-Berit Ø. Borchgrevink

Bornholms Museum

Else-Marie Boyhus

Mogens Brahde

Ingrid Bramsnæs

Anne Breiting

Nils-Arvid Bringéus

Civilingeniør Evald Brønd

Ole Buch, konservator, København

Inger Busk, Gummerup

Byggðasafn Akraness og nærsveita,
Akranes, Island

Byhistorisk Samling
for Lyngby-Tårnbæk Kommune

Sigrid Bø, Telemark distriktshøgskole

Dorte Haahr Carlsen, cand.mag.

Lis Castberg

Jan Castella

Anna og Bent Tarp Christensen

Chr. Christensen, Virum

Direktør G. Christensen, Dat-Schaub

J. L. Østergaard Christensen

Jens Christensen, København

John Kronborg Christensen,
arkitekt m.a.a.

Tommy P. Christensen

G. Christiansen, Skovlunde

Niels A. Christiansen, Roskilde-Holbæk

Palle Ove Christiansen,
Institut for europæisk Folkelivsforskning

Kim Clausen, museumsinspektør,
Skjern-Egvad Museum

V. E. Clausen, forfatter

Tove Clemmensen, dr.phil.
og Mogens B. Mackeprang, dr.phil.

Ingeborg Cock-Clausen, mag.art.

Bent Collin

Bendt Dahl, Vojens

Frede Dahl

Sverri Dahl

Ebba Dahlstrøm, Ørholm

Dalane Folkemuseum, Egersund, Norge

Hanne Frøsig og Jens J. Dalgaard

Poul Dam

Danmarks Lærerhøjskole

Dansk Folkemindesamling

Dansk kulturhistorisk Museumsforening	Etnologiska Institutionen, Umeå
Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup	Ole Faber
John Davidsen, fhv. overlærer	Nina Fabricius, Søllerød Museum
De Sandvigske Samlinger	Falsters Minder, Nykøbing F.
Henning Dehn-Nielsen	Sandy Fenton
Den Fynske Landsby, Odense	Florence Fertin, St. Heddinge
Det danske Kunstindustrimuseum	Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg
Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg	Fjordmuseet, Jyllinge
Piet van Deurs	Sonni og Bruno Flygare
Dialekt- og folkminnesarkivet i Uppsala	Foreningen »Danmarks Folkelige Broderier«
Djurslands Museum	Søren Frandsen, museumsinspektør, Gilleleje Museum
Robert Egevang	Fredericia Museum
Christian Ejlers	Frederiksstad Museum, ved bestyrer, museumsinspektør Rolf Scheen
Børge Elling, Nærum	
Fotograf Niels Elswing	Svend Friberg, Allingåbro
Lisa og Hans Henrik Engqvist	Erik Frick
Finn og Hanne Eriksen	Ingeniør Niels G. Friderichsen
Hanne Errebo-Knudsen	Birte Friis
Esbjerg Museum	Charlotte Friis, Virum
Etno-Folkloristisk Institutt, Bergen	Lars Friis

Familien Friis, Hjørring

Afd.leder, univ.lektor Børge Fristrup

Kim Furdal, København

Føroya Fornminnissavn

Føroya Landsbókasavn

Faaborg Kulturhistoriske Museer

Nete Gamst

Ruth Gardrup, NEU

Kurt Genrup

Gilleleje Museum

Trond Gjerdi

P. V. Glob

Gudrun Gormsen

Finn Grandt-Nielsen, Odense

Jonna Graves,
Håndarbejdets Fremmes Seminarium

Søren Gregersen, Skamlebæk

Grindsted Bibliotek

Esther Grølsted

Elsa E. Gudjónsson

Anders Gustavsson, Lund

Anna-Stina Hals, Hosle, Norge

J. Hamann,
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Handels- og Søfartsmuseet

Bente Dahl Hansen,
Lokalhistorisk Arkiv, Ballerup

Kirsten og Carl Emil (Miller) Hansen

P. M. Hansen, København

Peter Harald Hansen

Signe og Carl Rise Hansen

Vera Hansen, Sakskøbing

Torben Hansgaard, adjunkt

Hardanger Folkemuseum, Utne

Borgmester Ole Harkjær, Lyngby

Inger Hartby, stud.mag.

Depotindehaver Jens Hasager

Haslev Folkebibliotek

Haslev Museum

Tove Hatting, Zoologisk Museum

Hedmarksmuseet og Domkirkeodden

Jens Mørk Hemmingsen, Stege

Elisabeth og Henning Henningsen,
Helsingør

K. K. Henriksen, Odense

Skolebiblioteket, Herfølge Skole

Klaus Hermann, Almannastjóri, cand.jur.

Aksel Hermansen, Lyngby

Nanna Hermansson

Herning Museum

Gerda Hesager, Græsted

Carsten Hess, Jægerspris

Historisk Institut, Københavns Universitet

Historisk Topografisk Information
ved Richard G. Nielsen

Hjerl Hedes Frilandsmuseum

Annette Hoff,
Ringsted landbrugsmuseum

Rita Holm, Smørumnedre

Lars Holst, museumsinspektør,
Skagen Fortidsminder

Holstebro Museum

Prokurist Erik Housted, København

Gunnild Hovmand, Sakskøbing

Per Hvamstad, Alvdal

Steen Hvass,
Vejle Kulturhistoriske Museum

Hans Jørgen Hübschmann, Graasten

Ole Højrup

Ulla Haastrup

Institut for dansk Dialektforskning

Institut for europæisk Folkelivsforskning

Institut for Folkelivsgranskning,
Oslo Universitet

Institut for økonomisk Historie,
Københavns Universitet

Islands Nationalmuseum

Mathea og Peter Kr. Iversen, Åbenrå

Børge Jacobsen, cand.silv.

Ruth Jacobsen, Lyngby

Søren Jacobsen

Erik Hovgaard Jacobsen, Værløse

Kristian Jakobsen

Konsulent H. Jendel, Virum

June Jensen, Køge

Inge Lise Pedersen
og Jørgen Steen Jensen

Karen M. Jensen, Grenå

Lisbeth, Eli, Henry, Hanne
og Erling Jensen, Oure

Nicolina Jensen, Torshavn

Svend-Erik Jensen, Brønshøj

Kirsten og Hans Jeppesen

Landsantikvarie Ingemar Jeppsson

Morten Jersild

Anders Jespersen

Kirsten Jexlev

Jóan Pauli Joensen

Ragnhild Joensen, Bording

Súsanna Joensen, Tórshavn

Kay Johannsen, Læsø Museum

Konservator og kirkemaler Jens Johansen,
Odense

Ketty Johansen, Nørresundby

Vagtmester Hans Juhl

Anna Kirstine Jørgensen, Nærum

Bodil Weng Jørgensen, København

Grethe Ilsøe og Erik Stig Jørgensen

Poul Lund Jørgensen

Tove Jørgensen, Frederikssund

Ulla Rüz Jørgensen

Kalundborg og Omegns Museum

Karmsund Folkemuseum, Haugesund

Kerteminde Museum

Mag.art. Bjarne Kildegaard, København

Frode Kirk

Jørgen Kjeldsen, Nationalmuseets forlag

Karen og Knud Klem

Kenneth Kloster, Thisted

Anny Knudsen, Jyllinge

Knut Kolsrud

Bente Korbø, Brønshøj

Minna Kragelund, lektor, København

Kreditforeningen Danmark

Bodil og Jens Halkjær Kristensen,
Brønshøj

Laura Halkjær Kristensen, Vanløse

Luðvik Kristjánsson, Hafnarfirði

Kulturen, Lund

Kulturhistorisk Museum, Randers

Københavns Bymuseum

Købstadmuseet »Den gamle By«	N. J. Laursen, Stauning
Køge Museum	Ulla Lindis Lefmann, København
Landbohøistorsk Selskab	Grith Lerche
Landsarkivet for Nørrejylland	Niels-Knud Liebgott
Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm	Limfjordsmuseet
Inger og Harald Langberg	Fritze Lindahl
Susanne Lange og Michael Schönwandt	Kirsten Lindberg
Lapin Maakuntamuseo, Rovaniemi, Finland	Helle Linde, København
Annette Larsen, 3. Afdeling, Brede	Anders Linde-Laursen, København
Finn Larsen	N. H. Lindhard, Løgstør
Jørgen Larsen, ordbogsredaktør, cand.mag.	Nina og Christian Lisse
Knud Larsen, Roskilde	Lokalhistorisk Afdeling, Københavns Universitet
Leif Larsen, København	Lokalhistorisk Arkiv i Gundsø
Margrete Larsen	Lokalhistorisk Samling, Hammel
Niels-Holger Larsen, Rønne	Lise Lomholt
Robert Larsen, Nationalmuseet	Jens Lorentzen
Hans Lassen, museumsdirektør, mag.art.	Erna Lorenzen, Århus
Palle Sven Lassen, sparekassedirektør, København	Nanny Ludvigsen, Hadsund
Thomas W. Lassen, Sæby	Karen-Johanne og Reinhard Lund, Odense
	Morten Lundbæk, museumskonsulent

Lyngby-Tårnbæk kommunalbestyrelse	Museet for Thy og Vester Hanherred
Lyngby-Tårnbæk Kommunes Biblioteker	Museet på Koldinghus
Birgit Løgstrup, arkivar, dr.phil.	Elna Møller
Bodil Madsen	Møns Museum, Stege
Kirkeminister Mette Madsen	Nationalmuseets 1. afdeling
Bente Magnus, Historisk Museum, Bergen	Nationalmuseets 2. afdeling
Thor Magnusson	Nationalmuseets 3. afdeling, Dansk Folkemuseum
Ingegerd Marxen, konservator og Karl Søndergaard, konservator	Nationalmuseets 7. afdeling, Frilandsmuseet
Hanne Mathiesen	Nationalmuseets konserveringsanstalt 2, Brede
Jacob Mathiesen, Hanstholm	Naturhistorisk Museum, Århus
Vibeke og Peter Michelsen	Peter Navntoft, Kulturministeriet
Middelfart Museum	Nefa-Nordens Dokumentationsudvalg
Inge Mouritzen, Virum	Karen og George Nellemann
Morslands Historiske Museum	Professor, jur.dr. Alvar Nelson, Uppsala
Jens Munk, Virum	Erna Nexø, Holte
Jan Henrik Munksgaard, Historisk Museum, Bergen	Museumsleder Aksel Nielsen, Thorning
Louise og Bredo Munthe af Morgenstjerne	Edvard Nielsen, provst, Høje Tåstrup
Musea i Nord Østerdalen, Tynset	Erik Kaas Nielsen, Glostrup
Museet for Holbæk og Omegn	Herluf Nielsen, Charlottenlund

Jørgen Nielsen, Lyngby

Ole Rud Nielsen
og Anna Nurmi-Nielsen, Raumo

Kirsten, Lars, Ingrid og Peter Nielsen

Rasmus Nielsen, Herlufmagle

Svend Nielsen

Tove M. Nielsen, Svendborg

Viggo Nielsen, direktør,
Fredningsstyrelsen

Nordisk Arkitekturhistorie og Opmåling,
Kunstakademiets Arkitektskole

Nordiska Museet, Stockholm

Nordjyllands Håndarbejdsseminarium,
Aalborg

Nord-Troms Museum

Norsk Skogbruksmuseum

Henrik Nyrop-Christensen,
museumsinspektør, mag.art.,
Købstadmuseet »Den gamle By«, Århus

Næstved Museum

Nørgaards Højskole, Bjerringbro

Odense Bys Museer

Odsherreds Museum

Gunnar Olsen, Jyllinge

Rikke og Olaf Olsen

Lise og Niels Oxenvad

Eva Paulsen, Kulturministeriet

Erik Helmer Pedersen, Nærum

Inger Piil Pedersen, Herlev

John Helmuth Pedersen

J. Thue Pedersen, Fjerritslev

Konsulent Mary Pedersen

Ragnar Pedersen

Rita Pedersen, Middelalderlaboratoriet

Stiftamtmand O. Perch-Nielsen,
Aabenraa

Kerstin och Bengt-Arne Person

Esther Petersen, Lyngby

Gunvor Petersen, Nationalmuseet

Gunhild Pilgaard, Skjern

Iørn Piø

Hanne Poulsen

Gert Posselt,
Den kgl. Mønt- og Medaillesamling

Ole Gullith Prütz

Leif Præstegaard, Århus

Thorkild Ramskou

Ramsø Lokalhistoriske Forening

Rana Museum, Kulturhistorisk Afdeling

Alan Hjorth Rasmussen

Bodil Bundgaard Rasmussen

Edit Rasmussen, arkivar, lic.phil.

Else Rasmussen,
Den kgl. Mønt- og Medaillesamling

Gunner Rasmussen,
Museumsoverinspektør, »Den gamle By«

Helge Rasmussen, Vikingskibshallen

Arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen,
Byhistorisk Arkiv, Esbjerg

Mona Rasmussen, Dansk Folkemuseum

Susanne Reimann Rasmussen

Svend Rasmussen, Virum

Din bror Thorkild Rasmussen

Redaktørerne ved Danmarks Kirker

Rigsarkivet, København

Ringkøbing Museum

Jørgen og Anna-Grethe Rischel

Søren og Lise Rishøj

Romsdalsmuseet med Fiskerimuseet

Andreas Ropeid

Gerd og Göran Rosander

Roskilde Museum

Anne Majken Snerup Rud, København

Tonny Rysz, Assens pr. Mariager

Aksel Sandberg, Lyngby

Gunnar Sandberg, museumsbetjent

Inger Saugbjerg, lektor, Horsens

Johan Schachner

Birte og H. D. Schepelern

Inge Schellerup og Jørn Jørkov

Birgit Schmidt, Frilandsmuseet

Ole Schmidt

Bent Schrøder, Ballerup

Poul-Erik Schrøder, Alling

L. Schultz-Jørgensen, Holte

Birgit og Egon Schytt, Nykøbing F.

Detlev Schönwandt

Jonna Gye Sejg, kunstmaler

Jørgen Selmer, museumsinspektør,
Grindsted Museum

Silkeborg Bibliotek

Silkeborg Museum

Viggo Sjøqvist, Virum

Peter Skanse

Eva Skjøt

Mette Skougaard

Lise og Erik Skov

Sigvard Skov

Roar Skovmand, Skodsborg

Fridlev Skrubbeltrang, dr.phil.

Slagelse Centralbibliotek

Lis Smidt Stainforth, cand.mag.

Stavanger Museum

Axel Steensberg, professor emer.,
dr.phil.

Hjejl Resen Steenstrup, Bagsværd

Steinkjer Museum, Steinkjer, Norge

Hans Stiesdal

Mitte og Bjarne Stoklund

Nils Storå

Struer Museum

Kirsten og Poul Strømstad

Sunnhordland Folkemuseum og Sogelag

Sunnmøre Museum

Svendborg og Omegns Museum

Anne-Lise Svendsen, Elverum

Sydhimmerlands Museum, Hobro

Sydsjællands Museum, Vordingborg

Sæby Museum

Södermanlands Museum, Nyköping,
Sverige

Helge Søgaard, Århus

Preben St. Sørensen, Aars

Knud Sørensen

Stig Sørensen, kontorchef

Sør-Senja Bygdemuseum

Turid Taksdal,
Institut for etnologi, Oslo

Marianne Therkildsen,
Amagermuseet og Dragør Museum

Professor Carl Thomsen,
Landbohøjskolen

Ragnheiður Helga Thórarinsdóttir og
Hans-Uwe Vollertsen, Eithar

Arne Thorsteinsson

Elise og Knud Thorvildsen

Cand.mag. Jens Henrik Tiemroth, Holte

Anna Helene Tobiassen

Inger Tolstrup

Helge Torm, Sorø Amts Museum

J. Troels-Smith

Museumsinspektør Steffen Trolle,
Nationalmuseet

Try Museum,
Hjemstavns museet for Østvendssyssel

Trøndelag Folkemuseum

Finn Tuxen-Petersen,
Dansk Landbrugsmuseum

Jeppe Tønsberg

Kai Uldall, fil.dr. h.c.

Universitetsbiblioteket, 1. afdeling

Upplandsmuseet

Varbergs Museum

Varde Museum

Ib Varnild og Else Østergaard, Brede

XX

Jakob Vedsted, Århus

Henrik Vensild

Vendssyssel Historiske Museum, Hjørring

Viborg Stiftsmuseum

Vikingskibshallen i Roskilde

Birgit Vorre

Olfert Voss

Stine Wiell, Blomst

Bodil Wieth-Knudsen,
Dansk Folkemuseum

Willemoesgaardens Mindestuer, Assens

Gudrun Winther, Holte

Kirsten Wiwel, København

Birgit og Bent Wolstrup

Hans H. Worsøe, Aabenraa

Woxengs Samlinger, Rørvik, Norge

Ebba og Knud Waaben

D. Yde-Andersen, Ørholm

Sune Zachrisson

Allan V. Zenth, Hillerød

Viggo Ziegler, København

Ølgod Museum

Paul G. Ørberg, arkivar, Viborg

Gudrun Østergaard

Ola H. Øverås

Aabenraa Museum

Aalborg Historiske Museum

Ole Aalund, professor, dr.med.vet., Holte

Århus Kommunes Biblioteker

Lars Friis

Mennesker i Jyllinge

Enhver etnolog har på et eller andet tidspunkt i sit faglige forløb haft oplevelser, der har sat sig dybere spor end meget andet af det, han har set, deltaget i eller undersøgt.

I 1966 stod landsbyen Jyllinge ved Roskilde Fjord over for den første af en lang række ændringer, der skulle komme til at resultere i byens nuværende status som en brik i den storkøbenhavnske bebyggelsesmosaik. George Nellemann ved Dansk Folkemuseum, der gennem nogen tid havde arbejdet med undersøgelse af fiskeriet fra Jyllinge, indså dette i tide, og han iværksatte derfor en gennemfotografering af den gamle landsbys huse, gader, stræder og havn.

En dengang temmelig ung etnologistuderende fik til opgave at følge i hælene på fotografen og dokumentere det, han fik på sine billeder. Især skulle de oplysninger, som blev givet af fisker Ludvig Ludvigsen – en af museets trofaste forbindelser på stedet – optegnes.

Ret hurtigt kom landsbyens rytme til at præge opgaven. Vi havde jo lokalkendt deltagelse i vor lille gruppe og mødte hele tiden andre ældre jyllinger, der da heller ikke i denne forbindelse ville undvære at veksle et par bemærkninger. Det betød, at der var rig lejlighed til at lytte, til at iagttage – og til at tage enkelte billeder også af byens mennesker.

Efterhånden som arbejdet skred frem, opstod der hos den unge studerende den idé, at en øvelsesopgave omkring møbler og møblering kunne henlægges til Jyllinge, hvilket da også skete i de følgende måneder og i samarbejde med en studiekammerat.

I den periode, vi derpå var i Jyllinge på egen hånd for at registrere gammelt inventar, stod vi under stadig »beskyttelse« af Ludvig, der overlod os sit hjem som fast station. Han gav os de første mange gode tips og sørgede for, at vi blev vel modtaget.

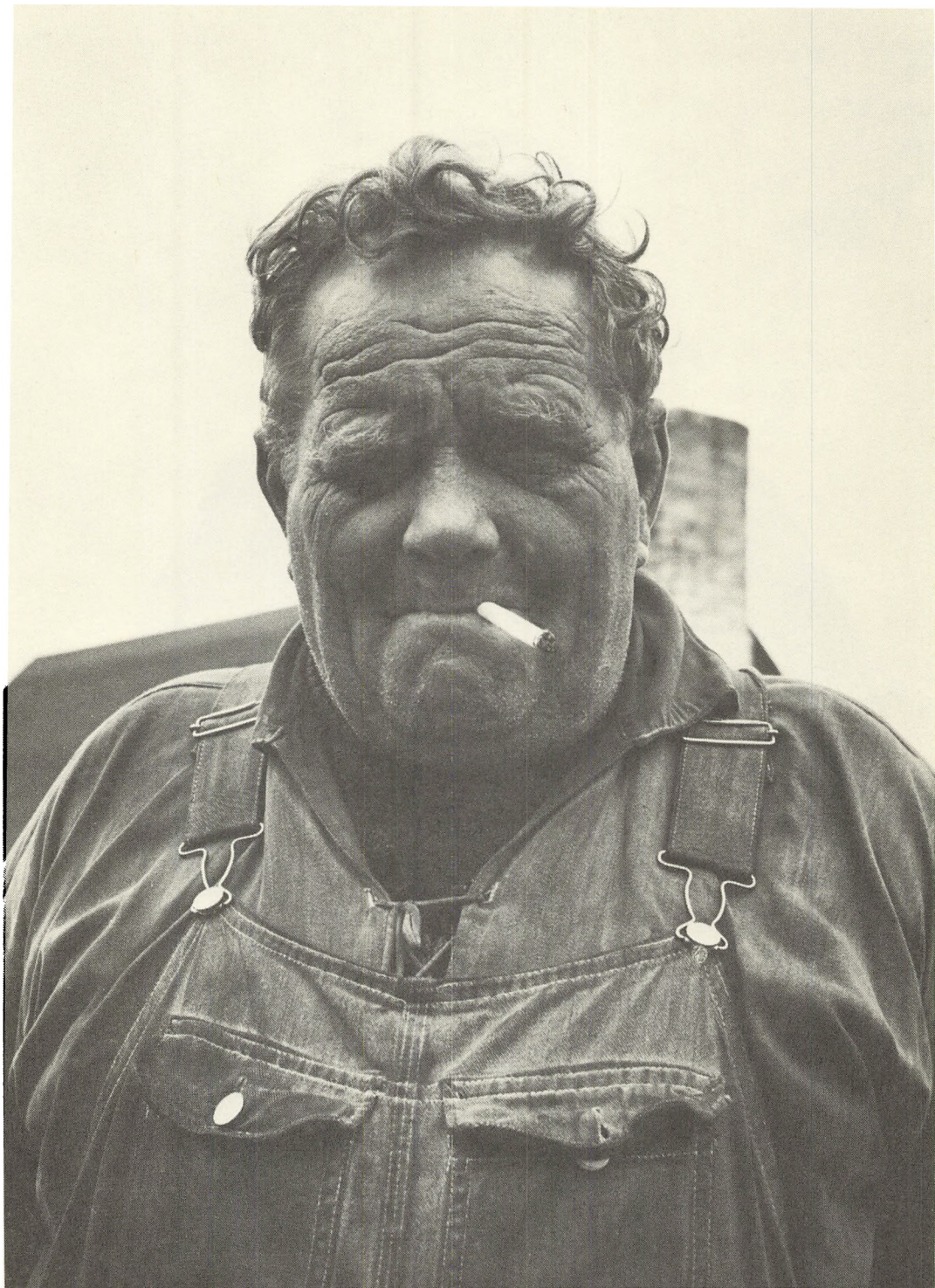
Jyllinge var det første landsbysamfund, vi for alvor trængte ned i, og der er ingen tvivl om, at det, vi der oplevede, for os begge fik stor studiemæssig betydning.

Men det der gjorde størst indtryk, var byens mennesker. Vi husker dem for deres imødekommenhed, deres tillidsfuldhed og deres større og større åbenhed. Og i flere tilfælde som gode venner, hvis stille hib og fine humor kunne lede een tilbage til vejen, hvis man i ungdommelig raphed havde sat kursen mod en af etnologiens brede og dybe grøfter.

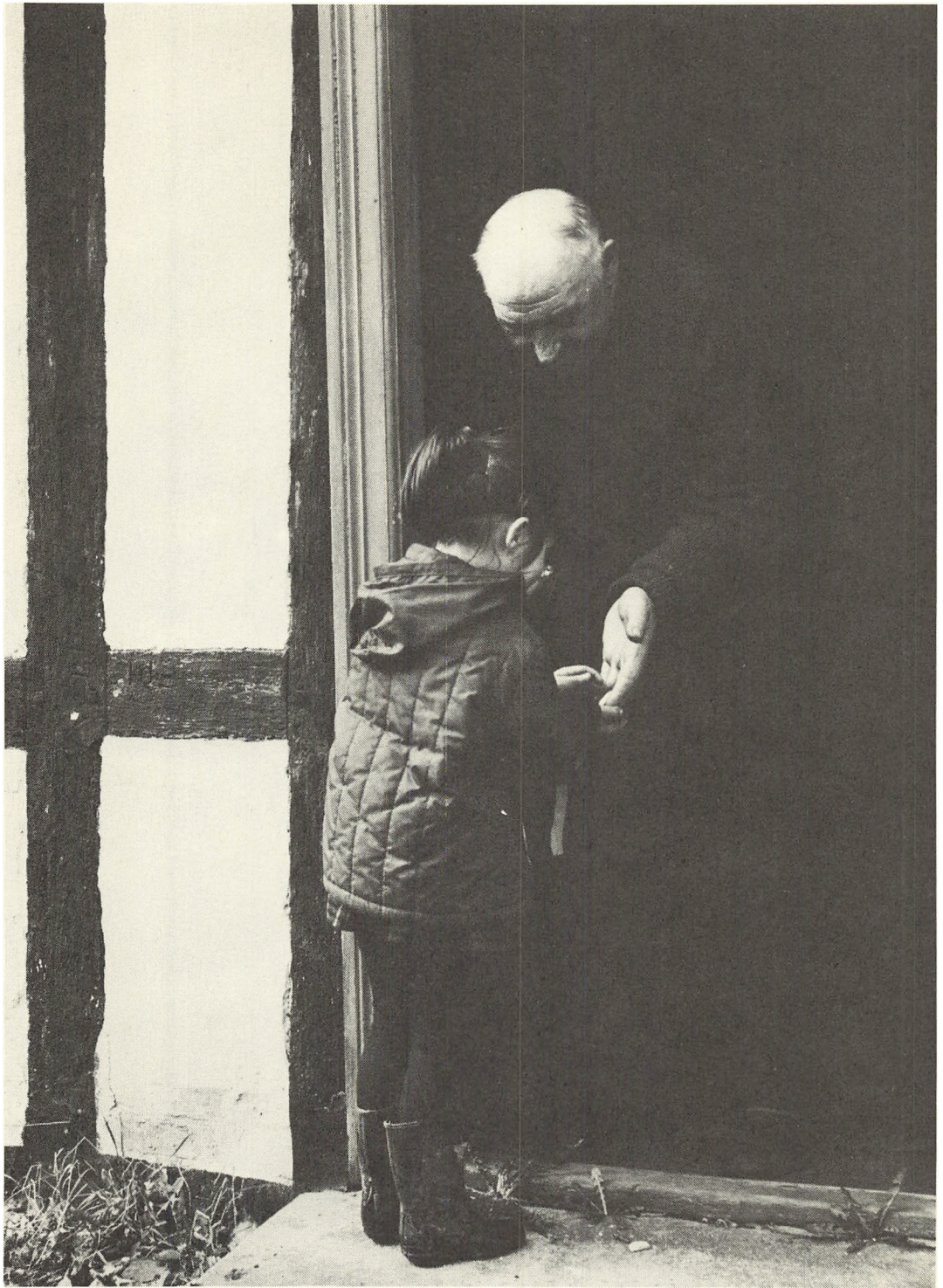
De fleste af vore ældre meddelere er i dag væk; men de lever videre på de billeder, der følger på siderne efter denne introduktion. Vi ser dem i deres arbejdstøj, i hverdagsituationer, i deres by, hvor de fleste af dem havde rødder gennem mange generationer.

Gudrun Gormsen

Landsbyer på Randersegnen

Et studie i kornsalgssperiodens gårdbrug

I det frugtbare landskab nord for Randers fjord kan man endnu i dag klart fornemme træk af et gammelt bebyggelsesmønster. På denne egn, der har noget af Jyllands bedste landbrugsjord, findes der mange store og tæt liggende landsbyer og mange store gårde. En stor del af disse gårde hørte under det dronningborgske rytterdistrikt og blev allerede i 1766 solgt til selveje (Hansen 1934:13). Landsbyernes jorder blev ligeledes tidligt udskiftet, og man valgte gerne stjerneudskiftningen som mønster for jordfordelingen. Midt i det 19. århundrede var kun en meget lille del af byernes gårde flyttet ud (Trap 1859), og i dag ligger adskillige gårde stadigvæk tæt side om side i landsbyerne, mens udsynet over det åbne, dyrkede land ikke generes synderligt af frit liggende gårde omgivet af bevoksning.

Man sporer den bondevelstand, som må have hersket i mange af disse landsbyer, og som de gode jorder og de fede enge langs nordsiden af Randers fjord har været baggrund for. Tydeligst ser man det måske i dag i de store, firlængede gårdanlæg, hvis udlænger er sammenbyggede omkring en stor og smukt brolagt gårdsplads. Den høje ladebygning, der har en stor gennemkørselsport midt i facaden, vender ud mod bygaden og omslutes af staldlænger, der tidligere rummede hen-

holdsvis hestestalde og kostalde samt diverse udrum. Over for laden ligger det lange stuehus. Stuehusene er ofte grundmurede bygninger, hvis facade mod gårdspladsen domineres af to høje, dobbelte døre i hver ende af huset og af en lang række store vinduer. Stuehuset åbner sig endvidere ud mod den bagvedliggende have med en lang vinduesfacade. Ligger gården tilbagetrukket fra bygaden, er der plantet træer fra gaden hen til porten, og ude i det åbne land fører lange alleer af store træer op til de gårde, som er flyttet ud. Disse store, sluttede rødstensgårde, alleerne, der udgør et selvstændigt element i gårdanlægget, og de store, vide, dyrkede marker tegner dette landskab og giver det dets særpræg.

Der er en ensartethed over egnen nord for Randers fjord, og færdes man i området mellem Mariager fjord og Randers fjord, mærker man tydeligt, hvornår man kommer fra de magrere egne ind i den frodige egn med den særegne bebyggelse. Man kan faktisk her opleve, hvordan man med en klassisk etnologisk term bevæger sig ind i en ny bygd, og det ville være en spændende opgave at undersøge, hvilke faktorer af økonomisk, social og kulturel art, der gennem århundreder har udformet bondekulturen i dette område. Her skal jeg imidlertid nøjes med at fokusere

på et enkelt træk i dette mønster. Ved almindelig iagttagelse ser det ud, som om de store gårdanlæg, hvoraf mange er grundmurede, er opført nogenlunde samtidig. De hører ikke umiddelbart hjemme i det traditionelle bondemiljø, men på hvilken baggrund skal man da vurdere disse bygninger, der kan ses som et fysisk udtryk for menneskelig aktivitet?

I sin beskrivelse af landbrugets udvikling i det sydøstlige Jylland fra begyndelsen til slutningen af det 19. århundrede bemærker I. B. Krarup, at en stor del af de penge, bønderne fik hjem ved kornsælget, blev anvendt til forbedringer i driften og især til opførelse af nye bygninger (Krarup 1895:253), og man kunne tænke sig, at der netop i den frugtbare egn nord for Randers fjord blev hentet mange penge hjem til gårdene i kornsælgsperioden, og at en del af disse midler blev investeret i nye bygninger. Hertil kommer, at bortsælget af det dronningborgske ryttergods og den tidlige overgang til selveje i området bevirkede, at kornsælgsperiodens gårdmænd her sad som selvejere i anden og tredje generation, og derfor sandsynligvis ikke i særlig høj grad – og overhovedet – var tyngt af økonomiske forpligtelser i forbindelse med selvejkøb.

En gennemgang af brandtaksationsprotokollerne for Støvring og Nørhald herreder viser da også, at der skete mange bygningsmæssige forbedringer på gårdene, ligesom der fandt en del nybyggeri sted i området i perioden fra 1840 til 1870. Jeg vil derfor forsøge at beskrive denne byggeaktivitet og herunder nærmere beskrive enkelte bygninger. Først vil jeg dog beskrive den situation, der gjaldt for egnens gårdmænd i kornsælgsperioden, og her vil

jeg tage udgangspunkt i en dagbog, der er ført af gårdmand Jens Pedersen, der boede i Kondrup, en af de små landsbyer i området.¹

I Kondrup havde gårdene et jordtilliggende på mellem 70 til 150 tdr. land, og i hartkornsansættelsen lå de på mellem 8 til 12 tdr. hartkorn. Produktionen var baseret på kornavl, men derudover er Randersegnen kendt for, at man her har drevet en omfattende hesteavl. Især i de bedre sogne i Støvring og Nørhald herreder opdrættedes et betydeligt antal fortrinlige heste (Hald 1827:145), og hesteavlens angives som kilde til den velstand, der sporedes blandt bønderne i de gode byer nord og øst for Randers på det tidspunkt, hvor virkningerne af landbrugskrisen endnu gjorde sig gældende mange steder. Hald fremhæver endvidere det gode kvæg, der fandtes i denne egn, hvor der på grund af engene var rig mulighed for betydelig høavl. Kvæget gav megen mælk og var samtidig velegnet til fedning, og opfedning af kvæg og stude udgjorde da også en supplerende indtægtskilde for bønderne i egnen omkring Randers. Det gjaldt både i de gode sogne i Nørhald og Støvring herreder og på de store gårde i byerne langs fjordens nordside. Her kunne op til halvdelen af jordtilliggendet bestå af særdeles god eng, og her kunne man afsætte op til 16 stude om året (Hald 1827:137). Gennem hele det 19. århundrede fulgte man stort set dette produktionsmønster (se Krarup 1895). Krarup bemærker dog, at man tidligt i det sydøstlige Jylland kom ind på mælkeribrug, idet man på mange bøndergårde havde en del indtægt ved salg af smør og ost ved siden af indtægter fra tillægget af kreaturer, og

Gårdmand fra Vestrup. Vestrup hører til øde nedre byer, landsbyerne langs fjordens nordside, hvor der fandtes gode jorder, fede enge og store gårde. Maleri, malet af Jens Chr. Tørrestrup (1828–1892). Foto: Kulturhistorisk Museum, Randers.

at opfedning af kvæg og stude efterhånden indskrænkedes på gårdene til fordel for malkebesætninger. Efter 1860 øgedes svinebesætningerne generelt i det sydøstlige Jylland, men dette skete i et lidt langsommere tempo i Randers amt end i de øvrige østjyske egne.

Også på Jens Pedersens gård var produktionen baseret på kornavl, hesteopdræt, fedning af stude samt på produktion af smør og ost. Den vegetabiliske produktion, der er den driftsgren, der bedst kan belyses gennem dagbogens notater, var så omfangsrig, at man hvert år var sikret såvel udsæd, foder, korn til husholdningsbrug som en restmængde til salg. Hovedafgrøden var havre, som dels fodredes op, dels blev solgt. Byg var den næstvigtigste afgrøde. En del heraf blev ligeledes brugt til foder, og en lille del blev anvendt i gårdens husholdning. I enkelte år er det således noteret, at der blev sat byg i støb eller tørret malt. Rug avledes hovedsagelig til gårdens eget forbrug, og i enkelte år var der kun en mindre mængde rug til overs, når sædekorn og brødkorn var taget fra. Endelig dyrkede Jens Pedersen hvert år en lille smule hvede, hvoraf intet blev solgt.

Lig det aktivitetsmønster, man ofte kan finde for andre gårdmænd, der førte dagbog i det 18. og første del af det 19. århundrede, havde Jens Pedersen sandsynligvis et veldrevet landbrug. I hvert fald noterede han den 11. marts 1852, at han modtog et sølvbæger fra Amtshusholdningsselskabet. Ligeledes var han, som også andre dagbogsskrivende gårdmænd ofte var det, medlem af sogneforstanderskabet, og i perioder var han formand for forstanderskabet.

I kornsalgperiodens landbrug blev der udført mange former for grundforbedrende arbejder. Bortrydning af sten og bortledning af vand fra markerne var den del af grundforbedringen, som de fleste bønder gik i gang med i årene efter landboreformerne, og hvert år brugte Jens Pedersen nogle arbejdsdage på bortrydning og opgravning af sten på sine marker, og det især på udlodsstederne. Ligeledes gravede han i løbet af 1840'erne og 1850'erne grøfter flere steder på sine jorder. Da disse grøfter blev kastet i henholdsvis »Mosen« (1845), i »Udloden« (1852), i »Kæret« (1856) og i »Plantagen« (1858), fungerede de sandsynligvis som åbne grøfter til afledning af vand. Fra 1859 skete vandafledningen ikke ved grøfter, men ved dræning. Således lagde han i 1859 drænrør ned i plantagen. I 1868 drænedes udloden og nørheden, og året efter gravede han en drængrøft og nedlagde rør i indmarken.

Endnu i 1840'erne var brakning ikke særlig udbredt i bøndergårdenes drift, men allerede fra 1836, hvor Jens Pedersen begyndte at føre dagbog, benyttede han sig af brakning i sin omdrift. I de følgende år pløjede han brakken om efteråret og igen midt på sommeren, men fra 1851 noterede han ofte »svensket Brak«, dvs. at brakmarkerne i løbet af sommeren og sensommeren behandledes med svenskharven for at fremme opmuldningen (se Krarup 1895:138). Det areal, der var udlagt til græs, eller en del af det, tilsåede Jens Pedersen gennem hele perioden med kløver og græsfrø. Herved fik han bedre sommergræsning og kløverhø til supplerung af foderet. Fordele ved sommerstaldfodring har ofte været frem-

hævet af landøkonomer. Således nævner I. Hald, at kløver og vikkehavre, der dyrkedes i små tofter ved gårdene, bl.a. benyttedes af nogle bønder i Støvring herred til sommerstaldfodring af heste (Hald 1827:65). I april 1843 noterede Jens Pedersen, at han såede staldfodring ved gården, men denne enkeltstående bemærkning giver ikke tilstrækkeligt grundlag til at vurdere, hvorvidt han i perioder benyttede sig af sommerstaldfodring. Hvert år tilsåede han arealer med vikkehavre, men den høstedes tilsyneladende sammen med de øvrige afgrøder og brugtes tilsyneladende som vinterfoder.

En anden måde, hvorpå man kunne øge sin fodermængde og dermed også besætningen og gødningsmængden, var gennem forbedring af engene, og engvanding er da også et forhold, som indgik i den landøkonomiske oplysningsvirksomhed. I april 1843 noterede Jens Pedersen over flere dage »arbeidet ved Nøraa«, og at han havde daglejere til hjælp. Efter flere dages arbejde ved åen i oktober, noterede han »arbeidet ved Nøraa. Færdig« (9.10.1843) og »været i Randers efter Fjæl til Dæmning« (10.10.1843). Sandsynligvis anlagde han et anlæg til overrisling af engen. I oktober måned året efter arbejdedes der igen i engen. Den 17. oktober noterede han »færdig med Diget i Engen« og den 18. oktober »arbeidet ved Stemme«. Der blev »kiørt Fyldning til Dige-krogen i Engen«, og den 22. oktober begyndte man »med Diget paa vort Eget«, og hermed arbejdedes der indtil den 29. oktober, hvor der blev »Lagt Flæktørv ned i Engen«. Det kan dreje sig om, at der blev lagt tørv i overrislingsrenderne for at lede vandet ud over engstykket. I hvert fald no-

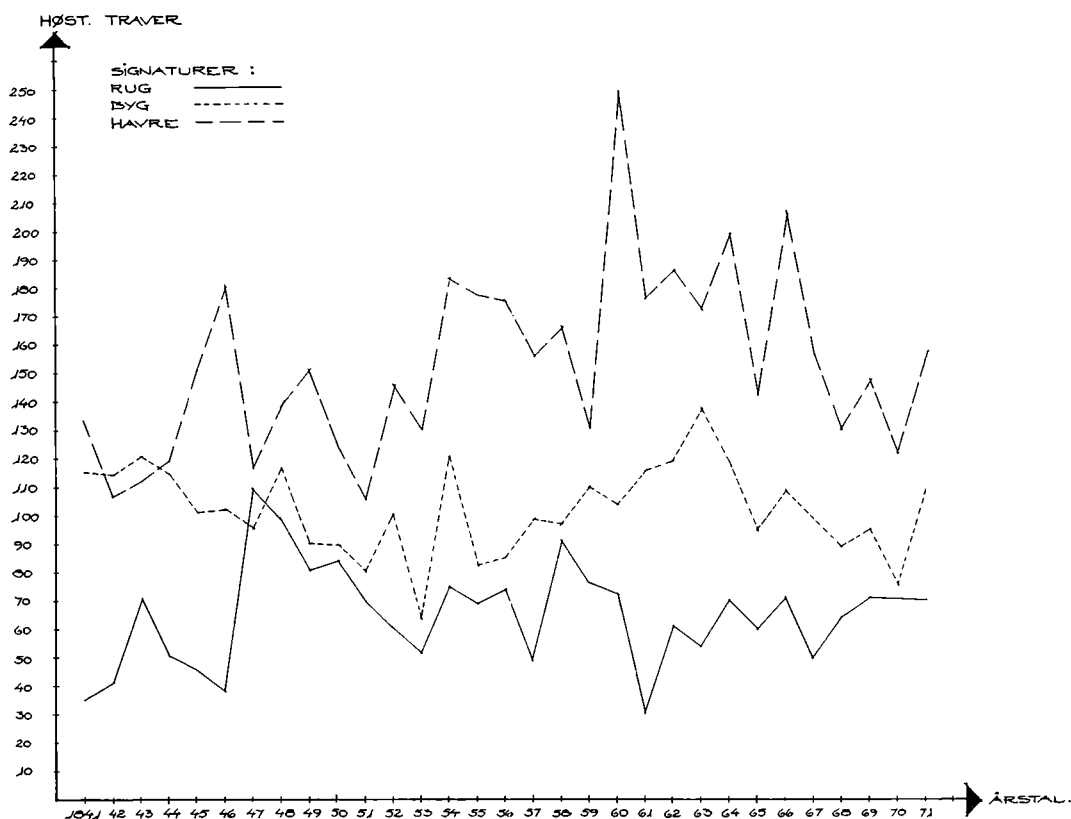
teredes det enkelte gange i de følgende år, at man »skiulede Vandfurer«, og i marts 1859 blev der »Sat Vandstemning ved Nøraa i Forening med P. Bager«.

I 1852 begyndte Jens Pedersen at tilføje sine jorder mergel, hvilket han fortsatte med i alle de følgende år, og i begyndelsen af 1850erne købte han endvidere staldgødning til sine marker. I oktober 1851 købte han således to møddinger i Randers og i foråret 1853 16 læs møg af gårdmand L. Nørlem.

Det er nævnt, at Jens Pedersen benyttede svenskharve fra midt i århundredet. Et andet redskab, der havde en grundforbedrende effekt, var svingploven. Den 1. april 1840 noterede han »proberet vores Svingplov«, og fem år senere fik han en ny svingplov repareret, og det ses, at han nu »pløiede med 2 Svingplove« (24.11.1845).

Gennem hele perioden var gårdens ud-sæd forholdsvis konstant, mens høstudbyttet svingede fra år til år. De pæne høstudbytter fra begyndelsen af 1850erne til ind i 1860erne kan dog nok forklares med, at det gennem bl.a. grundforbedringen var lykkedes at frigøre næringsstoffer i jorden. Disse store høstudbytter havde endvidere én klar betydning for gårdens økonomi. I disse år afsatte Jens Pedersen betydelige mængder korn til købmænd i Randers til gode priser. De opgørelser over kornsalget, som han førte fra 1853 og frem, viser, at der blev solgt korn fra gården for mellem 500 og 1000 rigsdaler om året.

Jens Pedersen drev også hesteavl, og omsætningen af heste løb ligeledes op i adskillige hundrede rigsdaler om året. Da han imidlertid ikke nøjedes med at frasælge sit eget tillæg, men også opkøbte he-

Oversigt over høstudbyttet angivet i antal traver på Jens Pedersens gård i Kondrup i perioden 1841 til 1871. Udover rug, byg og havre høstedes der hvert år et par traver hvede. Gårdens udsæd var gennem hele perioden forholdsvis konstant.

ste, kan nettofortjenesten ikke vurderes på samme vis som for kornavlens vedkommende. Hyppigt kørte han alene eller sammen med andre gårdmænd fra egnen til de berømte hestemarkeder i Randers. Det område, hvor han opkøbte heste, var i geografisk henseende afgrænset til de områder, hvor hesteavlens florerede, dvs. til de gode sogne omkring Randers.

I den første årrække, Jens Pedersen førte dagbog, drev han endvidere en ret så omfattende handel med kvæg. I februar 1837 noterede han »Var jeg i

Asferg Eistrup – – paa Koehandel og købt 1 Koe i Eistrup«. I februar 1840 var han »i Bierregrav paa Handelen købt 3 Kjøer«, og i 1848 foretog han en længere tur »Rist paa Handelen, logeret i Aalum (17.1.1848), Været i Volstrup, Tinbech logeret i Aarup (18.1.1848), været i Kvorning, Hammershøi hjem om Aftenen (19.1.1848)«. Det er karakteristisk, at opkøbet af kvæg var orienteret mod vest og nord til byerne med engstrækninger omkring Nørreåen og Skalsåen. Den videre afsætning faldt derimod gerne inden for

Jens Pedersens eget lokalområde, altså i den gode egn nord og øst for Randers. Især i de første år opkøbte Jens Pedersen mange køer, som han forholdsvis hurtigt solgte videre. Til tider måtte han dog sætte køerne på fremmed græs. Således kom de i 1837 og 1838 på græs i Kousted, og i september 1840 betalte Jens Pedersen græspenge til præsten i Kousted. En del af køerne blev fedet inden salg. Således bemærkes det den 17. november 1848 »begjondt med Fedekøerne«.

Efter 1850 tog handelen med køer imidlertid af. I løbet af 1850erne og 1860erne solgte han hvert år en eller to fedekalve samt et par stude. Studene blev i reglen købt om efteråret og solgt igen om foråret efter endt fedning.

Dagbogen rummer ikke mange oplysninger om gårdens smør- og osteproduktion. Den 18. maj 1844 noterede Jens Pedersen »P. Knudsen (hans nabo og svingerfar) kiørt til Randers, begjondt Sommertur«. Det fremgår endvidere af dagbogen, at Jens Pedersen hver lørdag i sommerhalvåret kørte til Randers sammen med en eller to af sine naboer, og at de skiftedes til at stille heste og vogn til rådighed. Også i vinterhalvåret, dvs. i tærskesæsonen, kørte Jens Pedersen til Randers hver eller hveranden lørdag. Da kørte han gerne alene, og da havde han i reglen 3–4 tdr. korn på sin vogn. På sommerturene var vognen derimod nok snarere belæsset med smør, og flere gårdmænd kunne gå sammen om turen. I juni 1852 fik Jens Pedersen bygget et mælkekammer og kastet en mælkekælder, og i maj 1858 brækkede han ovnen og en skorsten ned, fik den muret op igen og »muret Kølle og Melkstue færdig«. Det er

nok ikke tilfældigt, at det først er efter indretningen af et særligt mælkekammer og -kælder, at afsætningen af ost i større mængder omtales i dagbogen. I maj 1860 nævnes det »kiørt til Randers og solgt Sommersmør«, og i de følgende sommermåneder er salg af smør i Randers omtalt, ligesom Jens Pedersen i august og november afsatte ost i Randers. Således kørte han den 3. november til Randers med 35 Lpd. oste. Osten blev i reglen solgt om efteråret i en eller to store portioner på mellem 20 og 30 Lpd., og i 1860erne kørte han gerne til Hobro for at sælge sin ost. Mellem Jens Pedersens dagbøger findes der for efterårs- og vintermånederne i 1869 og 1870 en lille regnskabsbog, og af den fremgår det, at der i disse måneder blev solgt 198 pd. smør for ialt 117 rigsdaler.

I september 1853 byggede Jens Pedersen en ny svinesti. Om efteråret havde han købt to grise og en so. I oktober slagtedes »et gl. Sviin«, og i begyndelsen af december slagtedes endnu to svin. I årene herefter slagtede han gerne 2–4 grise om året, ligesom han opkøbte flere svin og af og til også en so, mens han før 1853 havde slagtet 1–2 grise om året og ikke havde opkøbt særlig mange grise og søer.

Skal man vurdere forandringer i gårdens produktionsmønster i kornsalgsspejderen, således som de kortfattede dagbogsnotater skitserer det, kan man forsigtigt vurderet konstatere, at der i begyndelsen af 1850erne tilsyneladende skete en intensivning af driften. Gårdens jorder blev nu merglet, brakken bearbejdedes mere effektivt, og engene blev vandet. I 1850erne gav jorden store høstudbytter, der indrettedes nye lokaler til fremstilling

af smør og ost, og svineavlens intensivere-
des måske en smule.

Ændringerne falder sammen med, at Jens Pedersen i 1852 modtog Amtshusholdningsselskabets sølvbæger. Fem år tidligere den 5. december 1847 var han »indgaaet i Haveselskabets Planteskole her i den østlige og nordlige Del af Jylland som Representant«, og gennem alle dagbogens år ses det, at han ofrede plantningssagen megen interesse og plantede mange forskellige træsorter i sin »Plantage«. Det var tilsyneladende en sag, som også andre gårdmænd arbejdede for. Den 20. september 1854 noterede Jens Pedersen således, »N. Skouboe og N. Andersens Minde reist i deres Plantager«. Den 6. november 1860 deltog Jens Pedersen i »Samling i Raasted Hesteassurance«, og i 1867 og 1868 deltog han i dyrskuer i Randers. Den udvikling, der anes i gårdens drift, følges således op af en stigende interesse for landbrugsfaglige spørgsmål, ligesom en del af det økonomiske overskud fra driften må være blevet sat i banken. I hvert fald noterede Jens Pedersen den 3. december 1860 »været i Banken« i Randers, og fra 1860 kørte han en eller to gange om året til Randers til »Møde i Banken«. Muligvis kan man også tolke hans deltagelse i grundlovsfester i Randers i flere år i 1860erne som en stigende politisk interesse.

Den 29. maj 1845 nedbrændte Jens Pedersens gård sammen med tre andre gårde i Kondrup by. Samme sommer blev gården genopbygget dels i grundmur, dels i bindingsværk med murede tav. Alle bygninger havde stråtag. Jens Pedersen havde således nye og gode bygninger, hvor der ikke siden blev foretaget større

ændringer, bortset fra at der som nævnt i 1853 blev opført en ny svinesti, og at der i 1853 og 1859 blev indrettet henholdsvis en mælkekælder og en mælkestue. Derudover blev den kælder, der var anlagt under stuehuset, udvidet i 1859 og igen i 1862. Stuehuset var inddelt i et par stuer og nogle kamre samt køkken, bryggers og gang. I dagbogen omtales følgende rum: en storstue, der blev kalket i 1867, en dagligstue, en mellemstue og et sovekammer. Alle disse rum blev malet flere gange i 1850erne og 1860erne af maler Spliid fra Randers. I 1853 fik Jens Pedersen sat en vindovn op i dagligstuen, og i 1856 købte han endnu en vindovn. Komfur blev installeret i køkkenet i 1851. Af nyt bohav købte han i 1844 »en Sophaseng« og i 1848 »en Sopha, et Bord og 4 Stole«. Anskaffelsen af vindovne, komfur og et nyt, helt møblement peger sammen med den differentierede opdeling af boligen i dagligstuen, mellemstue og sovekammer hen mod, at der i dette gårdmandsmiljø stille-
des andre krav til boligens udstyr og dens indretning end det traditionelle mønster. Dette billede afrundes af den have, som Jens Pedersen anlagde ved sin gård. I 1843 havde han en gartner til at »anlægge en Gang i Haven«. Det ses, at Jens Pedersen ofte »skuflede Gange« i haven og plantede i den. Ligeledes plantede han flere frugttræer i haven, og i 1867 kørte han »Pikkegrus til den ny Have«.

Kort efter at hans datter i 1868 var blevet gift med gårdmand Niels Christensen Stentz, og parret havde overtaget Jens Pedersens svigerfars gård, som han havde haft i forpagtning siden dennes død, kørte Jens Pedersen til Randers og købte en »Sophaseng« til det unge par. Det ses end-

Interessen for heste var stor på Randerseggen, og mange gårdmænd drev omfattende og indtægtsgivende opdræt og handel med heste. Tegningen af hesten »Blis» stammer fra en gård i Kondrup. Foto: Kulturhistorisk Museum, Randers.

videre af N. Chr. Stentz' dagbog for årene 1869 til 1873, at denne i 1869 fik hængt gardiner op i stuerne, og at han i 1871 byggede et lysthus i sin have.

Den byggeaktivitet, der kan ses af brandtaksationerne, foregik især i 1850-erne og derefter igen i slutningen af 1860erne. Sammenholder man dette mønster med den økonomiske aktivitet, der tegnede sig ud fra Jens Pedersens dagbøger, falder byggeriet sammen med den periode, hvor der tilsyneladende skete

en intensivering af landbrugsdriften. Derfor ses det også, at en del af byggeaktiviteten drejer sig om nybygninger af lader og stalde eller tilbygninger til eksisterende udlænger. Bygningerne blev enten opført i grundmur eller i bindingsværk med murede vægge, og de havde alle stråtag.

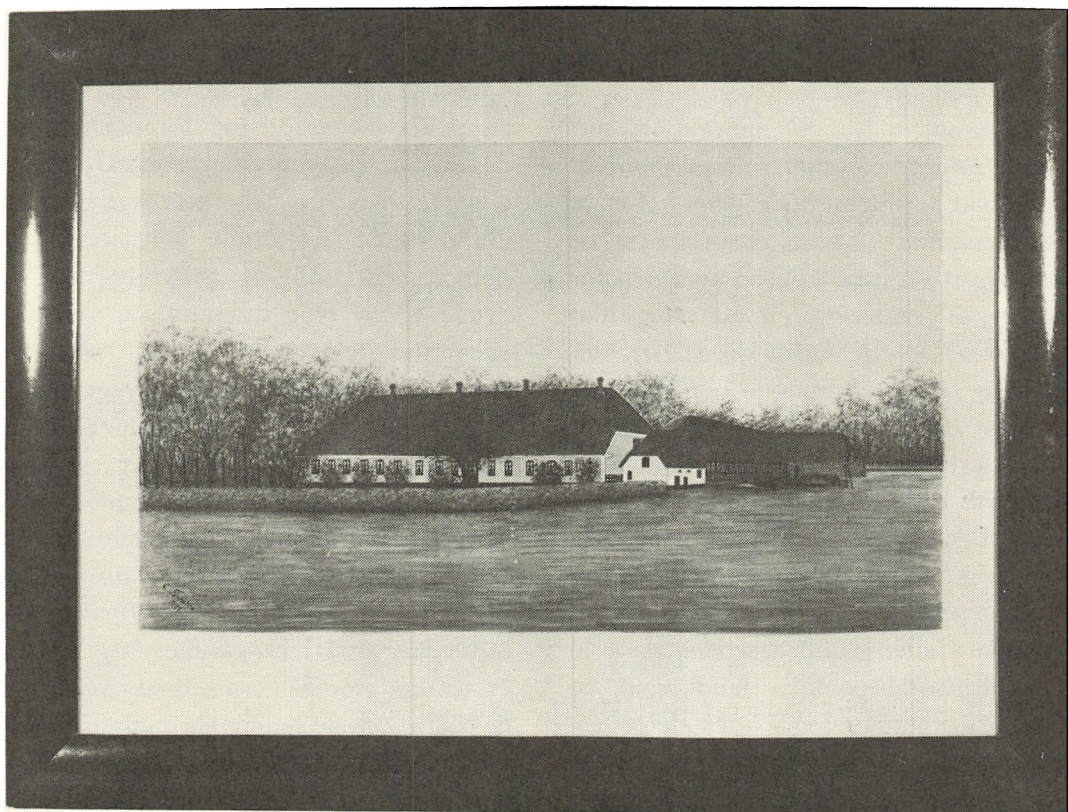
I 1853 opførte gårdmand Niels Tøger Qvorning et nyt stuehus til sin gård i Kondrup. Gavlene var grundmurede, mens siderne var i bindingsværk med murede tavler. Her var fjællegulv i 11 fag og

fjælleloft overalt i huset, der var indrettet med tre stuer, en forstue, fire kamre, en gang, en mælkestue, et saltkammer samt køkken og bryggers med bageovn. I 1857 forbedrede han dette stuehus. Der blev sat komfur op i bryggerset, og det bemærkes, at der var isat vinduer med store ruder, og at værelserne var tapetserede eller malede. I 1856 ombyggede gårdmand Anders Peder Christensen Venning i Råsted sit stuehus. Huset var på ialt 16 fag, hvoraf de fire fag stod i bindingsværk, og hvor der var indrettet stue med fjælleloft og -gulv. De øvrige 13 fag var nyopførte i grundmur med fjællegulv i 8 fag og gipsede lofter overalt undtagen i bryggerset. Stuehuset var opdelt i to stuer, en forstue, fem kamre, køkken og bryggers med bageovn, og det havde to skorstene samt et komfur. En ny brandtaksation fra 1857 fra denne gård beretter om et stuehus på 19 fag i grundmur. Lofterne var gipsede, og overalt undtagen i køkken, bryggers og gang var der fjællegulv. Der nævnes seks værelser, to gange, pigekammer, spisekammer, bagekammer, køkken og bryggers med komfur og skorsten. Der var 25 fag vinduer med store ruder, og dørene til værelserne var alle »sammenstemmende«.

Det gælder for de fleste af disse nye eller ombyggede bygninger, at stuehusene havde fjællegulv overalt og i vid udstrækning gipsede lofter. Endvidere nævnes flere stuer og adskillige kamre, herunder ofte et selvstændigt sovekammer og et pigekammer. På enkelte gårde indrettedes i samme periode en folkestue og hos gårdmand Hans Sørensen i Kondrup også et særligt røgterkammer ved kostalden. Særlige mælkekamre eller -stuer indrette-

des på næsten alle gårdene, komfur forekommer hyppigt i køkken eller bryggers, ligesom betegnelsen »rullestue« ofte går igen. Tapetserede og malede stuer forekommer, ligesom vinduer med store ruder og »sammenstemmende« døre nævnes som et særligt træk i modsætning til »små vinduesruder« og »slette døre«. Det synes altså, som om man i denne velhavende egn tidligt har indrettet sin bolig efter nye normer og haft en mere differentieret udnyttelse af boligen. Det fremgår af brandtaksationerne, at på gårde i de magrere egne mellem Randers og Mariager fjord og på fæstegårde under Støvringgaard var stuehusene mindre. Her ses ikke en opdeling af boligen i særlige rum, der var ikke fjællegulv i alle værelser, og gipsede lofter forekom ikke så hyppigt. Dog kan man se, at der i 1860'erne blev opbygget en del gårde efter brand, bl.a. i Spentrup og Støvring, og disse gårde blev da indrettet efter det samme mønster, som for de bedre byers vedkommende havde kunnet konstateres ca. ti år tidligere.

Omkring 1870 dukker en ny type stuehuse op ved de største af gårdene. Det gælder f.eks. i »de nedre byer« ved fjorden, Tjæreby og Vestrup, hvor der fandtes flere gode og store gårde. Her opførte gårdmand Søren Jensen Schiøt i 1869 et nyt stuehus på 26 fag i grundmur med høj sokkel. Huset havde stråtag. Der var gipsede lofter overalt og fjællegulv overalt undtagen i køkkenet, hvor der var flisegulv, og i bryggerset, hvor der var gulv af kampesten. Alle døre var »sammenstemmende«, ligesom der var vinduer med store ruder. Huset havde fire skorstene, komfur i køkkenet og bageovn i brygger-

Efter 1850 opførtes der mange nye gårdbygninger på Randersegnen. Ofte byggede man stuehuset i grundmur og udlængerne i bindingsværk. Billedet viser Flegbækgaard i Kondrup. Foto: Kulturhistorisk Museum, Randers.

set. Under bygningen var der en mælkekælder og en saltkælder. I husets fem vestligste fag fandtes storstue og to kamre, derefter fulgte fire fag med »Gjestestue«, gang og »Pulterkammer«, ti fag med spisekammer, to sovekamre, dagligstue, gang og køkken, og i de syv sidste fag var der bryggers, mælkestue, »Podskammer« og pigekammer. Et af soveværelserne var tapetseret, mens dagligstuen var olie-malet. I huset var endvidere opsat tre kakkelovne. Samme år opførte gårdmand Niels Christensen Møller et nyt stuehus

syd for sin gård til erstatning for et ældre bindingsværkshus med stråtag. Det nye stuehus på 26 fag opførtes i grundmur med høj sokkel og med skifertag. Her var ligeledes fire skorstene, og huset havde 17 rum. I 1871 opførtes et lignende nyt stuehus efter en brand til en gård i Støvring. Også dette hus var bygget i grundmur og havde høj sokkel og skifertag. Her var to indgangsdøre, fire stuer, to gæstekamre, køkken, spisekammer, pigekammer, bryggers og kælder. Det ses endvidere af brandtaksationerne, at der i årene om-

kring 1870 opereredes med en ny rumbetegnelse i forbindelse med nye stuehuse, nemlig gæstekammeret.

Det mønster for boligindretning, som her er nævnt i forbindelse med gennemgangen af de stuehuse, der blev opført på Randersegnen i kornsalgsperioden, er ofte blevet sat i forbindelse med den forandring af bondekulturen, der skete i slutningen af forrige århundrede, og den ændrede boligindretning er blevet betragtet som et udtryk for, at der skete en urbaniseringsproces på landet. Således har Birte Friis f.eks. beskrevet, hvorledes det »urbaniserede bondehjem« var indrettet (Friis 1976). Hun konstaterer, at ændringerne i boligindretningen slog igennem under landbrugskrisen, i de år hvor driftsomlægningen fandt sted, og hvor pengeøkonomien i forbindelse hermed for alvor slog igennem på landet. Hun afviser samtidig, at urbaniseringen skulle være et højkonjunkturfænomen og dermed ses som et resultat af kornsalgsperiodens gode år.

På baggrund af den kortfattede gennemgang af byggeaktiviteten på Randers-

egnen i perioden 1840 til 1870 mener jeg imidlertid, at man må konstatere, at i dette i geografisk henseende ret snævert afgrænsede område tog forandringsprocessen sin begyndelse i kornsalgsperioden. Her blev et nyt mønster lagt allerede i 1850'erne. Det kunne konstateres, at man i årene omkring 1870 begyndte at bygge en ny type stuehuse, og sådanne grundmurede stuehuse, som sammen med gårdanlæggets sammenbyggede udlænger giver et indtryk af soliditet, findes endnu i stort tal i landsbyerne på Randersegnen. En bredere tidsramme for udnyttelsen af brandtaksationsmaterialet vil sandsynligvis vise, at flere af disse stuehuse først er opført i 1870'erne og 1880'erne, altså i kriseårene. Dog er der en ret høj grad af ensartethed over såvel de ældre som de senere gårdanlæg fra det 19. århundrede. Man kan måske derfor konkludere, at et nyt mønster for en lokal byggeskik blev dannet og udviklet i løbet af kornsalgsperioden, og at denne form for byggeskik blev lagt som model også for de følgende tiårs nye landbygninger i egnen omkring Randers.

Noter

1) Dagbogen opbevares i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg under »Topografica, Støvring h., Råsted s. 1837–1873 Dagbøger og en regnskabsbog vedr. driften af to gårde i Kondrup«.

Jens Pedersens dagbog dækker perioden 1837–1871. Endvidere findes en regnskabsbog for 1869–1870 ført af Jens Pedersen.

Desuden ligger der i samlingen en dagbog ført af Niels Christensen Stentz i årene 1869–1873. N. C. Stentz, der var Jens Pedersens svigersøn, drev gården Krogsager i Kondrup.

Følgende brandtaksationsprotokoller i Landsarkivet for Nørrejylland er gennemgået: Brandtaksationsprotokol. Støvring herred 1842–1872. Brandtaksationsprotokol. Nørhald herred. 1845–1871.

Litteratur

Friis, Birte, 1976: Det urbaniserede bondehjem. I: Det forsømte århundrede. Arv og Eje. Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

Hald, I. C., 1827: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. Andet Stykke. Randers Amt. København.

Hansen, J. J., 1934: Større danske Landbrug. Bd. VI. Randers, Viborg, Aalborg Amter. København.

Krarup, I. B., 1895: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden. Bd. I. Det sydøstlige Jylland. København.

Trap, I. P., 1859: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Speciel Deel. Andet Bind. I. Nørrejylland. København.

Procession gennem Breitenbach den 25. september 1978. R. Kriesche fot.

Hanne Mathiesen

Gården, slægten og lokalsamfundet

– om kontinuitet og forandring i et tirolsk landsogn

Der gik en prægtig procession gennem landsbyens gader. Det var tidligt på efteråret, og der skulle holdes høstgudstjeneste i Skt. Peterskirken i Breitenbach. Alle sognets bønder var mødt i deres fineste festtøj, og deres koner bar den traditionelle kvindedragt med den så karakteristiske højpuldede hat og det særprægede hals-smykke. Repræsentanter for landbougdommen bar takkeofrene frem tillige med den store høstkroner, og sammen med byens borgmester gik Tirols landshøvding Eduard Wallnöfer.

Det skulle nemlig være en særlig festlig høstgudstjeneste.

Ikke alene havde det været et godt år, og dyrene var kommet velbeholdne ned fra sommergræsning på »Almene«, men i tilknytning til festgudstjenesten skulle endnu ti af sognets gårde udnævnes til slægtsgårde og landshøvding Wallnöfer overrække gårdenes ejere det eftertragtede slægtsgårdsskilt, som for fremtiden skulle smykke stuehusets gavlmur.

Skønt slægtsgårdsbetegnelsen er en ren ærestitel, bæres den med stolthed og omfattes med respekt. Den viser nemlig, at her bor en bonde, hvis slægt i mindst 200 år har ejet denne gård – en slægt, der har formået, generation efter generation, at værne om de værdier, deres fædre skabte.

Den viser også, at her bor en bonde, der har gjort tirolergrundlovens indledningsord til sit eget livsgrundlag: »Die Treue zu Gott und zum Erbe der Väter«.

Breitenbach am Inn

I de Nordtirolske Kalkalper, hvor de store, frodige græsarealer er iøjnefaldende og præger opfattelsen af landskabet, ligger Breitenbach am Inn.

Dette sogn, som administrativt hører til Kufstein amt og Rattenberg retskreds, var sammen med de øvrige sogne i regionen indtil 1504 en del af det gamle Bayern, men har siden hørt til det østrigske forbundsland Tirol. Landet tilhørte hovedsagelig de katolske kirker og klostre, og bønderne sad på gårdene i en form for arvefæste, indtil sækulariseringen under Josef II lod mange af dem erhverve gårdene til ejendom.

Bosætningen i Breitenbach er gammel. Hvor gammel lader sig vanskeligt fastslå, men af den optælling af bondebrugene i Rattenberg retskreds, som man foretog i 1416, fremgår det, at en betydelig del af de landbrugsejendomme, der i dag findes i Breitenbach, allerede lå der dengang.² Det fremgår desuden, at det bosætningsmønster i småflækker og enkeltgårde, som er karakteristisk for området, alle-

rede var udformet i 1400-tallet, idet flækkerne opstod af større gårdenheder, der var blevet delt. De tilliggende, gårdene havde dengang, svarer stort set til deres udstrækning i nutiden.

Den økologiske situation

Traditionelt anses denne del af Tirol for at være et udpræget enkeltgårdsområde. Den betydelige udbygning af landområderne i nutiden slører imidlertid billedet, og gør mønstret mindre markant. Enkelte steder ser man dog stadig klart, hvorledes gården – den såkaldte »tiroler Einhof« – ligger som en vældig bygning midt på sine jorder, omgivet af tilsvarende velafgrænsede enheder.

De mange enge og græsklædte bjergskråninger danner et velegnet grundlag for intensivt kvægbrug, og det har da også gennem tiderne været det væsentlige produktionsunderlag for en bondegård i Tiroler Unterland. Foruden græsmarkerne hjemme ved gården kræver det tirolske kvægbrug også betydelige udmarksjorder i form af »Alme«, der i reglen ligger i den øverste del af eller over skovgrænsen. Disse »Alme« benyttes til afgræsning i sommermånederne fra juni til september. I dette tidsrum falder første og andet høslæt på hjemmemarkerne.

Foruden hø og ensileret græs benyttes majs som foder til kreaturerne, der er af racen »tiroler Fleckvieh«. Majsens gives i efteråret som grønfoder, men hovedparten ensileres.

Kun fodermajs ses nu om stunder på markerne, men førhen var spisemajsen en af de væsentligste afgrøder til husholdets egenkonsumtion, idet den sammen

med ris (fra Italien) udgjorde de væsentlige elementer i den daglige kost, mens kartofler kun spillede en ringe rolle. Mange bønder regner fortsat kartoffelen for svineføde, og egentlig udbredelse i Tirol har den først fået med den tiltagende nordtyske turisme i nutiden.

Til husholdets forbrug avles desuden et betydeligt antal hvidkålshoveder i kålgården. Hvidkålen snittes og lagres på tønder til »Saurkraut«, som indgår med stor vægt i den vinterlige kostplan. Desuden holder husmoderen et særligt område som urte- og krydderihave. Endelig findes der ved alle gårde et område i bygningens nærhed, som er beplantet med frugttræer, hovedsagelig æble, pære og blomme. Afgrøderne af denne frugtmark gemmes i nogle tilfælde hen til vinterforråd, men hovedparten sættes til gæring og anvendes til (lovlig) snapsebrænding. Det har gammel hævde i Tirol, at alle gårde må brænde en snapsemængde til eget forbrug. Det tilladte kvantum fastsættes i forhold til den størrelse frugtmark, der hører til gården.

For at fuldstændiggøre billedet af dette tirolske landbrugs økologiske situation må det også nævnes, at alle gårde ejer skov. Cirka en tredjedel af gårdens areal ligger hen med skov. Hjemme ved gården har man blandingsskov med mange løvfældende træer, mens der udelukkende vokser nåletræer på lodderne højere oppe på bjergsiderne.

Skov indgår med stor vægt i gårdens økonomi. Den udnyttes som gavntre eller som brændsel, og en del af årets skovning vil kunne sælges. Løvtræernes blade indsamles i efteråret, når den første nattefrost har pillet træerne nøgne. Det visne

løv oplagres i laden og anvendes i vintrens løb som strøelse under kreaturerne i stalden. Derimod har man aldrig brugt at lade dyrene græsse i skovene hjemme ved gården; det sker kun visse steder i almenregionen.

Gården

Gårdene i Breitenbach er af en type, man kalder »unterländer Einhof«. De er karakteriseret ved brede, rummelige bygninger, der giver plads for menneskebolig og stalde under det flade, bredt udhængende tag, som i sin konstruktion er beregnet til at bære vinterhalvårets tunge snemasser. Bygningen rummer ikke alene bolig for dyr og mennesker, men også alle gårdens lagerrum har plads under dette tag.

Udefra set domineres gården af det brede tag og balkonerne på solsiden. I sin planløsning præges gårdens indre af den brede midtergang, der har givet hustypen navn af »Mittelflurhaus«.³ Fra hoveddøren til den bageste del af stalden forløber denne brede gang og deler huset symmetrisk i to halvdele. Boligen er adskilt fra staldene ved en tyk tværgående brandmur, som dog ved en dør tillader passage mellem de to sfærer.

I husets forreste del bor gårdens folk, og rummene i stueetagen er indrettet som køkken, stue, kammer, fadebur, toilet og frostfri kælder.

På første salen er der et antal kamre, der tjener som soveværelser. I dette plan er midtergangen gentaget, og for enden af den kommer man ud på gavlens balkon, hvor pelargonier, asparagus og rosmarin om sommeren blomstrer i store kasser.

Gennem branddøren kommer man ud i laden, som på denne type gård altid ligger i første sals niveau, over staldene, og opkørselen finder sted over »ladebroen«.

To verdenskrige er gået hen over Europa, og Breitenbach mærkede dem begge. Sognets mænd måtte drage i krig; kvinderne, oldinge og umyndige var ladet tilbage med ansvaret for gårdene, og dette sammen med den almindelige nød, en krig forårsager, satte sit præg på landbruget og bygningerne. På mange måder var det næsten, som om tiden stod stille i Breitenbach, alle kræfter måtte bruges på i det mindste at bevare status quo. Mange mænd vendte aldrig hjem fra krigene, og med dem forsvandt et vigtigt led i traderingen af akkumuleret viden om gårdens drift og om livet i Breitenbach. Først i 1950'erne begyndte der at ske egentlige forandringer. Mange gårde blev renoveret i det små, andre blev helt ombygget – men selv om huset blev nyt, overholdt man den klassiske byggemåde og planløsning. I denne del af Tirol var de gamle huse overvejende opført af træ, kun med køkkenet og eventuelt stuen i grundmur.

Med ombygningerne blev det gamle, åbne røgekøkken erstattet af et nyt, med komfur og indlagt vand. Også produktionsdelen blev forbedret, og stalden sat i mur, men ladevæggene har man indtil for få år siden stadig foretrukket at opføre i træ. Ligesom balkonerne har ladevæggene smukke udskæringer i træ. Håndskårne brætter er gerne vidnesbyrd om bondens håndlag, og sammen med den orden, der hersker i og omkring bygningen, kommunikerer dette vidt og bredt om bondeparrets dyder og talenter, om deres »Schneid?«.⁴

Slægten, familien og husholdet

Den dygtighed og det gode landmandskab, som tidligere bønder på gården har udvist, forpligter den nuværende til at yde sit bedste. Hver generation på gården arbejder naturligvis for sit eget velfærd og sin egen tolkning af det gode liv, men samtidig er folkene sig bevidst, at de kun for en tid er sat til at forvalte gården og dens værdi: som de fik fra fædrene, og som de skal give videre til sønnerne.

»Roligt står gården fast, som fandtes der for den intet tidsbegreb. Gården bliver. Arbejdet bliver. Kun menneskene skifter – eller som det udtrykkes i et gammelt, folkeligt rim:

*»Dies Haus ist mein. Und doch nicht mein.
Dem zweiten wird es auch nicht sein,
dem dritten geht es so wie mir,
wenn der Tod kommt vor sein' Tür.
Den vierten trägt man auch hinaus,
nun Leser, sag, wem ist das Haus?
Einem jeden ist's eine kleine Zeit.
Das Haus steht in der Ewigkeit.«⁵*

Den tirolske landbrugslovgivning påbyder, at ingen hel gård må være mindre, end at fem voksne personer kan »leve vel« på den, og ifølge det århundredgamle princip for jordens overdragelse skal den ældste søn overtage gården udelte efter sin far.⁶

Husstanden på gården har næsten altid været sammensat af bondens familie og slægtninge. Bonden var uden diskussion den, der bestemte i alle forhold, og inden for gårdens rammer var hans ord lov.

Ved hans side stod bondekonen – som han sit værd og sin magt bevidst. Som han rådede for alle forhold i gårdens drift og i relationerne til den omgivende verden, så var hun den ubetingede hersker inden-døre. Mens ordet »Bauer« var mandens hædersfulde titel, benævntes konen »Bäurin«. Husførelsen var hendes anliggende, symboliseret ved køkkenet og dets ildsted.

Ikke alene var køkkenet konens hovedarbejdsplads, det var også hendes domæne, og følgelig blev køkkenet den naturlige ramme om det drama, der udspillede sig, når rollebyttet mellem generationerne fandt sted, og en ny »Bäurin« afløste den gamle.

Når man i nyere tid kritisk og polemisk har givet udtryk for kvindens plads med de symboladede begreber: »Kinder, Kirche, Küche«, så har man imidlertid for den tirolske kvindes vedkommende hermed givet et meget præcist udtryk for de områder, hvor hendes indsats væsentligst lå. Hun var ansvarlig for husholdet og husholdningen, for den sømmelige forsørgelse, og hende påhvilede den væsentlige del af børnenes socialisering til gode bønder og rigtige breitenbachere. I forholdet til kirken var hun den, der påså, at alle mand kom af hus til søndagens gudstjeneste og til sjælemesserne – eller hun kunne alene repræsentere gården. Først og fremmest var hun den, der plejede gårdens gravsted med omhu og veneration. Her lå slægtens døde, de, der havde skabt den gård, hun selv og hendes familie for en tid havde i eje, og som deres søn og sønnesøn skulle have efter dem.

Slægtsgården Sapf. Den ligger, som det er karakteristisk for enkeltgårdene, midt på sine jorder og er omgivet af tilsvarende velafgrænsede bedrifter. Hanne Mathiesen fot.

Bondekonens betydning for såvel den fysiske som den åndelige reproduktion på gården var væsentlig, og hun kunne vanskeligt erstattes af andre.

Når den nye kvinde trådte ind på gården som den unge bondes hustru, fik hun status af »Bäurin«, og hun overtog dermed alle rettigheder og forpligtelser, der knytter sig til denne position på gården. Men allerede dagen før vielsen havde hendes broder og den kommende ægte-mand ført hendes møbler fra fædrenegården til hendes nye hjem.⁷ Med denne færd viste hun for alverden, at det nu skulle være hendes møbler, der stod i soveværelset, og hendes redskaber, der skulle anvendes i køkkenet. På denne måde blev ikke alene bryllupsgæsterne og gårdens egne folk gjort opmærksom på skiftet på gården, men det understregedes for hele sognet ved »das Wazumführen«, at nu kom der ny kone på gården.⁸

Med dette er kun skildret de synlige hændelser, men ikke de følelser, der var forbundet med hændelserne på gården. Hvis bondens moder ikke længere var i live, blev den nye kones situation mindre kompliceret, fordi hun da ikke fortrængte den gamle »Bäurin«. De største vanskeligheder på det arbejdsmæssige, såvel som det følelsesmæssige område, havde den unge kone, hvis den gamle endnu levede på gården, når den nye bonde giftede sig. For ganske vist måtte den gamle forlade sit domæne, men det var hende, der havde den store viden om gården, om bonden, om slægten.

De mange slægtsgårde i Breitenbach vidner om stor kontinuitet i både produktion og befolkning. Men kontinuiteten kan ikke alene læses af »Erbhof«-skiltene.

Også slægtsnavne fortæller, at der her er folk, der gennem flere hundrede år har været forankrede i stedets historie og kultur. Af de 64 forskellige slægtsnavne, der i 1971 kunne registreres i sognet, fandtes de 28 allerede i 1775, og af disse var de 14 nævnt i de leopoldinske tællinger fra 1630.⁹

Disse gamle slægter og deres lange tilknytning til gården er udtryk for de kræfter, der genererer bondelivet i denne egn. Det er bevidstheden om gården, der har fået generation efter generation af bønder til at udholde det hårde slid og de utrygge tilstande, som er vilkårene for en bjergbonde. Det er tilknytningen til gården, der giver bonden selvtillid og styrke. Bevidstheden om alle dem, der var før ham, og alle dem, der skal følge efter, er et væsentligt element i hans verdensopfattelse.

Den unge bonde voksede op på gården hos sine forældre, tilegnede sig viden og færdigheder under faderens vejledning og moderens omsorg. Når han færdedes uden for gården, traf han andre unge fra sognet og dalen, hvis situation lignede hans egen. Han traf dem ved kirketid, på kroen eller i de mange foreninger. De var alle unge bønder på den fædrene gård, og de var sig alle bevidst, at ganske vist herskede deres fædre nu enerådende, men en dag, den dag, deres fader døde, skulle sønnerne stå parat til at overtage ansvaret med rettigheder og forpligtelser over for såvel landets myndigheder som for gården og slægtens fortsættelse.

Tidligere var det sådan, at en bonde aldrig gav styret og den formelle ejendomsret fra sig, før han segnede – »übergeben heisst nimmer leben«, sagde de gamle.¹⁰

Fra sine tidligste år gik den unge bonde sammen med sin fader. Han lærte at adlyde, og han lærte at tage stilling til de problemer, der opstod i gårdens drift. Han blev i enhver henseende opdraget til at blive herren, »der Hausvater«. Det lå derfor immanent i de to's indbyrdes rollespil, at der kunne opstå voldsomme konflikter i forbindelse med beslutningsprocesserne på gården.

Den gamle beholdt rettighederne til gården til sin død og lod kun i tilfælde af alderdomssvækkelse og sygdom rettighederne gå over til arvingen, mens han selv var i live. For den gamle var al hans prestige, hele hans identitet forbundet med at være gårdens ejer, at være »der Bauer«.

For de unge, der var opdraget til ansvar, opstod der på denne måde hyppigt utålelige situationer,¹¹ og der findes eksempler på, at konflikterne blev så alvorlige, at den ældste søn valgte at overlade sin arveret til en af de yngre brødre for at etablere sig på anden måde, fordi han ikke kunne fordrages med sin dominerende fader. Men det er absolut undtagelsen.¹² I reglen tålte den ældste, og blev. Og en skønne dag kunne han så overtage gården og blive den, der besluttede og alene havde ansvaret for hele husstandens velfærd.

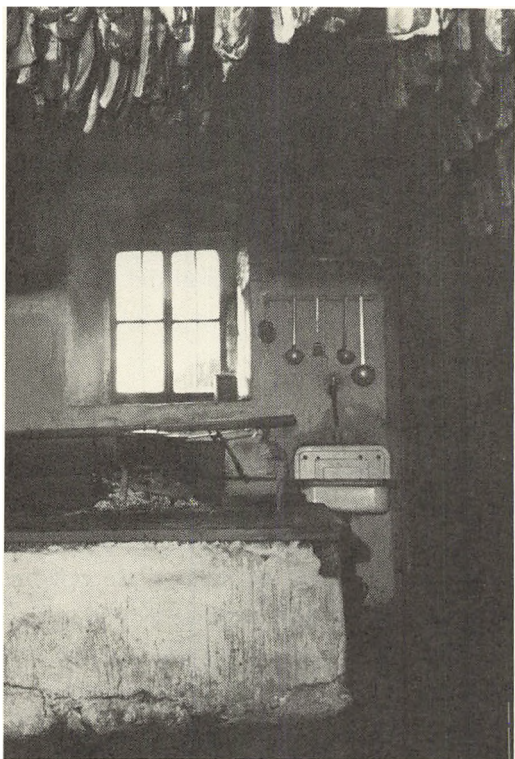
Bondens søskende, der forblev som ugifte på fødegården, indgik som vigtige led i den arbejdsduelige husstand. Når de blev gamle, var bondens børn vokset til, og den nye generation kunne med friske kræfter gå ind i arbejdet på gården. Det har på alle gårde været skik, at de ugifte søskende, der hele deres liv arbejdede på gården, også i deres alderdom skulle have deres ophold og forplejning dér. Men

også de tjenestefolk, som eventuelt kun var fjernt beslægtet med bonden, forblev som en naturlig ting på gården, efter at de ikke kunne arbejde mere.

Tilværelsen former sig imidlertid ofte anderledes for den enkelte, end den idealtypiske fremstilling i det foregående har beskrevet. Det vil fremgå af det eksempel på et levnedsløb, jeg har valgt at fremdrage her.

Levnedsløb på en slægtsgård

I 1958 døde Benedikt Gschwentner, »Erbhofbauer zu Maigstall«. Han var en foretagsom mand, der som kvæghandler kom vidt omkring og kendte de enkelte bønder og gårde i regionen godt. Han havde tretten børn med sin hustru, der stammede fra en gård i nabosognet, og ved hans død var der sørget godt for alle elleve levende børn. Denne foretagsomme mand levede sit bjergsomme liv i en krisetid og oplevede de to verdenskrige. Han oplevede knappe tider med mange fallitter, og han forstod gennem sit opkøb af kvæget til de billigste priser til stadighed at forøge sin formue og sin egen bedrift, der til sidst talte næsten 100 stykker kvæg i stalden. Da bønderne ikke blot måtte sælge deres kvæg billigt, men også begyndte at skille sig af med deres gårde, var Benedikt Gschwentner parat til at købe op. Mens det for mange gårde ville have betydet knaphed med så mange børn, led Benedikts børn ingen nød, for »der Maigstaller« forstod at skaffe dem først et tjenestested, og siden egen gård. Kun én af sønnerne blev ikke bonde; han ville hellere være kontormand og blev kasserer i sparekassen. Men også han fik en ejendom af sin fader.

Køkkenerne var åbne røgekøkkener. Det var mørke, lave rum, hvor atmosfæren prægedes af duften af de røgvarer, der var ophængt under loftet. Generationers benyttelse af køkkenet til røgkammer gjorde væggene sortglinsende af sod og tjære. Dette køkken var som et af de sidste endnu i brug i 1978. Hanne Mathiesen fot.

I 1904 havde Benedikt som eneste søn i en stor børneflokk arvet »Maigstall« fra sin fader, og i 1912 købte han den første gård til. Den lå i Radfeld, nær Rattenberg, hvor dalbunden netop var blevet drænet. I 1931 købte han den næste, i Kundl »auf der Wiese«. I 1936 købte han det gamle butikshus »beim Kraliner« i Breitenbach til sønnen i sparekassen. Benedikt var en dreven handelsmand, og på »Maigstall« og de to gårde på den anden side af floden havde han i denne tid godt 90 stykker

kvæg stående, og han var dermed en af de største kvægholdere i sognet. I 1938 erhvervede han endnu en del jord i Kundl. På den byggede han i 1950 en gård til sin søn Rupert, som i 1951 giftede sig med en datter af »Krössental«-bondens ugifte søster.

Rupert var Benedikts syvende barn og fjerde søn. Han havde haft en opvækst som de fleste bondebørn: han havde gået de otte år i landsbyskolen og var efter endt skoletid blevet røgter hjemme på gården i et par år under faderens opsyn. Så kom han et par år i fremmed tjeneste som røgter, og dernæst sendte de ham to år på landbrugsskolen i Rotholz. De næste fire år tilbragte han skiftevis hjemme og på den gård ved Kundl, som faderen havde købt i 1931. I 1939 indkaldtes han til krigstjeneste, men efter engelsk internering vendte han i efteråret 1945 hjem til »Maigstall«. Hjemkommen fra fangenskab genoptog han den afbrudte karriere som karl hos sin fader, der efterhånden havde opkøbt jord eller ejendomme, så han kunne sætte alle sine sønner godt i vej. Gennem tilkøb eller giftermål blev der sørget for alle elleve børn, og ved sin død i 1958 kunne Benedikt overlade en gældfri bedrift til sin ældste søn af samme navn. Denne havde imidlertid i 1939 giftet sig til gården »Ponzen«, hvor han havde taget ophold på sin kones gård. Han havde lovet sin fader at komme hjem til »Maigstall« og overtage driften, senest ved faderens død. Han holdt imidlertid ikke sit løfte, men lod gården passe af sine søskende og skiftende tjenestefolk. Alting forfaldt ganske langsomt, og hvad der ved faderens død havde været en veldrevet gård, var i løbet

af 1960erne blevet forgældet og forfaldent.

I løbet af 1960erne havde to store industriforetagender gradvis opkøbt det meste af bykernen i Kundl, og til sidst var Ruperts gård ganske omringet, hvorfor han i 1967 – med beklagelse – så sig tvunget til også at sælge: »Sådan en skam at lægge industri på den bedste bondejord – der er tre meter god muld!« For den – rigelige – pengesum, Rupert fik for salget af gården i Kundl kunne han købe den forgældede »Maigstall« af sin broder, og han flyttede tilbage til fødegården med sin familie. I de følgende år rev de den gamle bygning ned og opførte en ny og mere moderne. Ved den tilførte kapital og Ruperts indsigt blev gården atter bragt på fode, og i 1975 var den gældfri og havde 36 dyr i stalden.

Rupert og Regina er, således som det har været skik i hans slægt, velsignet med en talrig børneflokk, men kun ét af deres otte børn er en søn. Han er født i 1957 og har allerede i en årrække arbejdet som »Jungbauer« på gården, ligesom han har taget afgangsprøve på landbrugsskolen. Han skal overtage gården, men selvom Rupert ikke længere er af de yngste (han er født i 1914), er han stadig en foretagssom mand, og deres yngste datter er født i 1970. Der vil derfor sikkert gå nogle år endnu, før Rupert giver gården fra sig. Regina er en del år yngre end han, men hun har arbejdet hårdt i det daglige, og de mange børnefødsler har slidt på hende. Det er derfor nødvendigt, at unge Rupert bliver på gården og arbejder med sammen med sin fader. Som den kommende ejer af en »Erbhof« er han sig dette ansvar bevidst og tager det på sig.

Til Alle Sjæle og Alle Helgen smykkes gravstederne med chrysantemer, »vesterårsroser«, som de kaldes. Den kirkelige ceremoni finder sted som en aftenmesse på kirkegården. Hanne Mathiesen fot.

Som det ofte sker i Breitenbach har han allerede sikret sig en arving, idet han har fået en søn med datteren fra gården »Bramböck«. De har dog endnu ikke giftet sig, for der er ikke plads til hende på »Maigstall«, så længe Rupert og Regina selv kan arbejde og beholde styret på gården.

Bondens søskende

I tiden efter anden verdenskrig gennemgik sammensætningen i de enkelte hushold en begyndende forandring. Denne ændring skal givetvis ses i forbindelse med de forandrede ydre vilkår, der kom til udtryk i oprettelse af en række nye arbejdspladser uden for landbruget. Bondens ugifte søskende, der hidtil havde været hjemme på gården, kunne nu benytte den allerede i 1921 vedtagne »ægte-

Gården Waldls slægtsgårdsskilt; det er et vægmaleri på gavlmuren. Hanne Mathiesen fot.

skabskonsens« og påtage sig forsørgelsen af egen familie.¹³

Opløsningen af det gamle husholdsmønster skete naturligvis ikke på én gang, men var en proces, der udvikledes over et længere tidsrum. Det var især de unge, der var født i 1930'erne og i årene efter krigen nåede giftealderen, som forlod det traditionelle mønster på gården, fik deres arveandel udbetalt og bosatte sig i eget hus. Kun få af de ugifte folk, der i overensstemmelse med det gamle mønster var forblevet på gården, valgte at bryde ud og stifte eget hjem. De fleste fortsatte deres arbejde på gården som hidtil, selvom en

del af dem begyndte at gå på skifteholdsarbejde på fabrikkerne i nabobyen ved siden af deres arbejde hjemme. Derved opnåede de en vis økonomisk uafhængighed af bonden, samtidig med at de fortsatte i hans tjeneste.

Den tirolske bondes ugifte søskende og deres situation på gården har optaget mange forskere, og flere afhandlinger tolker forholdene som brutale over for de ugifte, ligesom de nærmest betegner bonden som en art slaveholder.¹⁴ Sådanne tolkninger er imidlertid udtryk for etnocentrisme og ikke for en analyse af forholdene ud fra den givne lokale kontekst. Tværtimod at være en udbytning af de ugifte, kan mønstret ses som en beskyttelse af dem. Den arvende broder har ingen ret til at nægte sine søskende ophold på gården, for så vidt de aktivt deltager i dens opretholdelse, og gennem alle århundreder har lovene talt om de ikke-arvendes »Heimat-recht«.¹⁵

Den økologiske situation i regionen gør det nødvendigt, at en bonde har viden om dyrkningsforholdene på sin gård og kendskab til de ressourcer, der alternativt måtte stå til hans rådighed. I en tid, hvor landbruget var eneste erhvervs mulighed, kunne et husholdssystem, der socialiserede en hel børneflokk til at blive bondefolk i dette område, derfor ses som et udtryk for en betydelig tilpasning til de naturgivne omstændigheder. I andre egne af Tirol, hvor produktionsbetingelserne var anderledes, var børneopdragelsen i mindre grad rettet mod landbruget alene, idet de fleste af børnene i de egne ville komme til at ernære sig som andet end landbrugere, når de voksede til.

Mens gården med den nuancerede pro-

duktion havde brug for et stort folkehold, kan den moderne gård, som er specialiseret på foderindvinding til kreaturerne, klare sig med færre folk. Manden, konen, deres store børn og moderne maskiner kan varetage de fleste af gårdens funktioner. Kernefamilien er således i visse faser af sin udviklingscyklus i stand til alene at varetage de almindeligste funktioner i gårdsdriften. Men mange eksempler i Breitenbach viser imidlertid, at dette er den mindste mulige arbejdsenhed, hvis gårdens produktion skal opretholdes og bygninger og redskaber vedligeholdes og reparerer. En husstand, der kun består af et ældre ægtepar, må have megen hjælp udefra, og en enlig kan slet ikke holde gårdens funktioner i gang. Der fandtes i 1975 i Breitenbach to bønder, der ikke havde giftet sig, og de har dermed brudt det mønster, der siger, at en bonde skal gifte sig, for at han kan føre slægten videre, så den kan blive på gården.

Disse to bønder, der står som et negativt spejlbillede af de normale tilstande i sognet, illustrerer da også, at de med deres valg har nedbrudt systemet. Når de dør, vil begge gårde være i ringe stand og komme på fremmede hænder.

Lokalsamfundet i nutiden

Så længe folkene i Breitenbach levede i et bondesamfund, var ejendomsretten til jord den afgørende faktor i alt socialt og økonomisk liv. Bestræbelserne gik ud på at erhverve jord ved ægteskab, og kun hvis det ikke kunne lykkes at gifte sig til jord, måtte man søge anden forsørgelse. Det var førhen almindeligt, at de brødre, der ikke arvede – de såkaldte »vigende« – foruden at arbejde på gården i en periode

kom i huset hos en håndværker. De blev en slags specialarbejdere, men kun få blev faglærte med svendebrev.¹⁶ Mange af dem kunne udnytte det lærte i gårdens dagligdag, og for dem, der giftede sig til småbedrifter, kom dette håndværk i mange tilfælde til at betyde sikringen af det daglige brød.

Disse småbrugere fandtes især i området omkring landsbyen, og de var de første til at opgive landbruget for at søge lønnet arbejde, da der blev mulighed for det.

Så længe »den vigende« drev et mini-brug, var hans tilværelse i det væsentlige ikke anderledes end de andre bønders, og først da han begyndte at gå på industriarbejde, fik hans tilværelse et indhold og forløb, der var anderledes end dagligdagen på gården.

Den generation af bønder, der nu sidder på gårdene, har alle gået i skole i de otte »pligtår«, ligesom deres søskende. Men deres børn får andre muligheder. Tidligere var det helt usædvanligt, hvis et bondebarn fik en uddannelse – og da i reglen som præst¹⁷ – men nu om stunder er det blevet almindeligt, at de velbegavede elever i landsbyskolen kommer i mellemskole, og mange fortsætter derfra enten til gymnasiet eller handelsskolerne. Hvor deres forældre gik til livsgerningen med den ballast, traditionen kunne give, er disse børn nu udrustede med en betydelig boglig og teoretisk viden om deres kommende arbejde, og fra lærestederne opsluges de af det store, nuancerede samfund, der omgiver hjemsoagnet.

Det meste af det arbejde, der er mulighed for at få, er fortsat ufaglært arbejde, og hovedparten af arbejderne er beskæftiget inden for specialarbejdergruppen.

En betydelig del af de unge finder desuden beskæftigelse i forretninger som ekspedienter, og mange af dem pendler hver dag eller hver uge til købstæderne i Inndalen.

Når bønderne og deres søskende skal vælge ægtefælle, sker det i reglen inden for det ret begrænsede antal sogne, som Breitenbach traditionelt har haft som sit primære kontaktfelt, og tilflytningen af fremmede kommer således ikke til at ændre fundamentalt på livsstilen i Breitenbach. Da en meget stor del af gårdenes »vigende« børn fortsat bor i sognet, må de udefra kommende – som et mindretal – tilpasse sig den lokale livsform. Sognene i Tiroler Unterland er kendt for deres selvkabelighed i form af et meget aktivt foreningsliv af både praktisk og ceremoniel art, som eksempelvis det frivillige brandkorps og skyttekompagniet, og i disse fora, hvor det breitenbach'ske dyrkes, indgår »de vigende« på lige fod med bønderne. På baggrund af dette ligestillede foreningsliv hævder de, at der ikke findes sociale skel i Breitenbach – »ja, det skulle da nærmest være de fremmede, men de kommer nu også mest kun i sportsforeningen,« siges det, og det er da også vanskeligt at fremvise situationer i dagligdagen, hvor de indfødte breitenbachere ikke samler sig efter gammelt bekendtskab snarere end efter formel status.

I de fleste af dagliglivets situationer forekommer Breitenbach for betragteren at være et sogn uden store modsætninger. I det foregående er imidlertid skildret et samfund, hvor der forekommer en række forhold, der implicit rummer konfliktmuligheder, og som danner grundlag for i det mindste tre grupperinger: bønder,

forretningsfolk og arbejdere. I tilspidsede situationer har det da også været muligt at iagttage, hvorledes disse tre opdeltes i klare interesse modsætninger. Mens arbejderne i mange tilfælde var »vigende« direkte fra gårdene, var forretningfolkene i reglen børn af forretningfolk, eller de havde gennem et håndværk nået frem til at etablere en butik. Ved sognerådvalget i 1974 kom det for første gang i Breitenbachs historie til udtryk, at der var opstået grupper, der havde modstående interesser, og valgresultatet gav tydeligt udtryk for dette.

Sognet styres af et sogneråd med en borgmester i spidsen, men sognerådet er kun rådgivende, borgmesteren bestemmer. Indtil nu har borgmesteren altid været en af sognets bønder, og ved kommunevalget i 1974 var der for første gang opstillet en modkandidat. Kandidaten var en af de private erhvervsdrivende. Valgkampen fremkaldte de hidtil skjulte aggressioner mellem grupperne, og det rystede mange. For første gang havde andre end bønderne markeret sig som samlet gruppe, og en del blev sig ved denne lejlighed bevidst som andet end »vigende« bondebarn. – Som en kone til en af »de vigende« udtrykte det: »Nu synes de (i. e. forretningfolkene), at de selv vil til at bestemme. De er trætte af at blive regeret af bønder.«

De nye tider, der gav »de vigende« arbejde uden for gårdene og dermed åbnede mulighed for, at de kunne gifte sig, har skabt en ny gruppe i Breitenbach: de husejende faglærte og de handlende. Disse »vigende« er på alle måder formelt set uafhængige af gården, og deres dagligdag går uden nødvendig kontakt med

Centralt i sognet ligger landsbyen med sognekirke, administration, skole, sparekasse og forretninger. Landsbyen er her set fra sydvest. Hanne Mathiesen fot.

bønder. Men de bærer i omtale stadig gårdens navn, og på den måde mindes de dagligt alligevel om deres oprindelse og samhørighed med gården. Mens bonden i daglig omtale f.eks. hedder »der Taurer«, så hedder hans brødre »Taurer-Peter«, »Taurer-Hans« etc., og kun hvis de forlader hjemegnen, vil de blive kaldt ved deres slægtsnavn, Huber.

Breitenbach er et samfund af bønder og efterkommere af bønder. Sognet styres af en bonde, og der er bondesønner i alle foreningerne. I disse foreninger fastholdes og vedligeholdes skik og brug, og ved de kirkelige højtidere manifesterer menigheden sig som mænd og kvinder fra Breitenbach.

Breitenbachernes dagligdag leves i overensstemmelse med de lokale regler og normer for omgang og den tryghed, det giver at kende alle og vide sig kendt. Det betyder også, at alle deres handlinger kendes og bedømmes af andre breitenbachere.

På trods af de nye muligheder, den moderne tid har bragt til sognet, er det den sociale organisation omkring gården og slægten, der giver dette lokalsamfund stabilitet, og som bevirker, at det ikke præges af samme rodløshed og forvirring, som kendetegner mange samfund med mindre udpræget kontinuitet.

Noter

Materialet til den foreliggende artikel hidrører fra et feltarbejde i Tirol, jeg gennemførte i årene 1972–75 samt 1978. Det danner grundlag for magisterafhandlingen »Gården og dens folk. En diakron beskrivelse af husholdsorganisation, produktion og arveforhold på en tirolsk bondegård«. Københavns Universitet 1980. Hvis intet andet er anført stammer iagttagelser og citater fra dette feltarbejde.

1) »Alm« er det almindelige tysk-østrigske ord for de højtliggende græsgange, hvor kvæget opholder sig i sommermånederne.

2) Hans Bachmann: Rattenberger Salbuch. Innsbruck 1970.

3) Mange hustyper har i litteraturen fået navn efter den geografiske lokalitet. Bacalari kalder således denne hustype for »das Achenseer Haus«, i den nazistiske litteratur (Otto Rauter) tales om »sydbayerske hus«, men den neutrale faglige betegnelse, som også findes hos Hermann Wopfner, er »das Mittelfurhaus«.

4) Cf. Karl Renner: An der Wende zweier Zeiten. 1946: »Es gibt kein Laster, das unser Bauer so hart verurteilt hätte, wie schlampige Wirtschaft in Haus und Feld, keine Tugend, die er so hoch schätzen würde, wie Fleiss und Ordnung im Hause« (p. 26).

5) Karl Springenschmied: Das Bauernkind. München 1926.

6) Cf. Otto Stolz: Die Rechtsgeschichte des Bauernstandes und der Landwirtschaft in Tirol und Vorarlberg. Bozen 1949, og L. Pospisil: Anthropology of Law. 1971.

7) Hvad en datter ifølge stedlig lov og tradition har ret til at medtage fra fædrenehøvdinden kan bl.a. læses ud af skifterne. Jfr. Hanne Mathiesen 1980, p. 99 a.

8) Franz Kohl: Die Bauernhochzeit. Wien 1908. Kohls gennemgang af begivenhederne ved et bondebryllup svarer til mine iagttagelser i 1970'erne.

9) Valglist, Breitenbach 1971 (administrativt materiale), Maria-Theresianisches Kathaster 1775 og Leopoldinisches Kathaster 1630. De to sidste i Landesregierungsarchiv i Innsbruck.

10) Først med pensionslovgivningen af 1966 blev det muligt for en bonde at forpagte gården til sin søn og selv forblive den formelle ejer.

11) Denne problemstilling drøftes også i Cole & Wolf: The Hidden Frontier, New York & London 1974.

12) På dette punkt adskiller materialet fra Breitenbach sig markant fra Cole & Wolfs konstateringer i »The Hidden Frontier«.

13) Loven om ikke arvendes giftermål, den såkaldte »Ehekonsenz« omtales i Otto Stolz: Die Rechtsgeschichte des Bauernstandes in Tirol und Vorarlberg. Bozen 1949.

14) Cf. f.eks. Cole & Katz: Knecht to Arbeiter. 1973.

15) Cf. Otto Stolz op.cit.

16) Cf. Carl Renner: An der Wende zweier Zeiten. 1946, p. 73.

17) Cf. Carl Renner op.cit. Desuden Adolf Pichler: Der lateinische Bauer fra: Gesammelte Erzählungen. 1897–98.

Birte Friis

Hollandsk eller dansk

Jan Wybrandts Stue og de andre Amagerstuer

Jan Wybrandts Stue eller St. Maglebystuen er på mange måder blevet indbegrebet af Dansk Folkemuseum. Dets historie, dets indsamling, dets måde at udstille på. Den er en af museets allerældste erhvervelser. Den har gjort hele dets omskiftelige historie med fra Bernhard Olsens afdeling af Kunst- og industriudstillingen i 1879, hvor den vakte berettiget opmærksomhed, til den i hvert fald indtil videre fandt sit blivende sted på Nationalmuseets bondeloft i slutningen af 1930'erne.

Den er et eksempel på de sammenhørende helheder, som Dansk Folkemuseum stadig anser for det vigtigste i sin indsamling, og ikke mindst er den det første danske eksempel på en udstillingsmåde, det autentiske interiør, som tit er efterlignet, men aldrig overgået i sin evne til gennem oplevelse at skabe umiddelbar forståelse.

På trods af St. Maglebystuens særstilling i Dansk Folkemuseums univers ved man ikke meget om dens historie og endnu mindre om det boligmønster, som den indgik i. Tværtimod er det måske netop dens betydning for Dansk Folkemuseums historie, som har overskygget interessen for at sætte den ind i det kulturelle mønster, som den engang var en del af.

Vi ved med sikkerhed, at gårdmand Jan Wybrandt i Hollænderbyen i begyndelsen af 1879 overlod sin dagligstue med alt dertil hørende inventar til Bernhard Olsen, fordi han, som denne skriver i et brev til J. A. Worsaae, var så »interesseret i, at hans Ø skulde kunne vise sig i sin fulde Glans« på Kunst- og industriudstillingen. Der er ingen grund til at tvivle på, at Jan Wybrandt nærrede en oprigtig interesse for udstillingen og for Bernhard Olsens mere langsigtede planer for et permanent museum for dansk folkekultur. Imidlertid er det jo sådan, at de kulturhistoriske museer sjældent får del i den fattige enkes skærv, men snarere er som den fattige Rasmus i Peters Jul, der får den ældste trøje. Meget tyder på, at dette også var tilfældet hos Jan Wybrandt. Den nøgterne katalogisering af stuen beskriver den: »Panelet forefandtes meget forfaldent,« og et faktum er det, at Jan Wybrandts svigersøn og eftermand Gert Dirchsen, inden der var gået 10 år efter overdragelsen, kasserede hele den gamle stuelænge og byggede sig en ny i grundmur.

Jan Wybrandt har nok med sindsro sendt sin brøstfældige og umoderne stue til København, men det udelukker selvfølgelig ikke, at han derved medvirkede til at

realisere Bernhard Olsens plan om at skabe et museum for den folkekultur, som i slutningen af forrige århundrede var på hastig retræte.

Stuen er beskrevet mange gange, og altid har man fremhævet dens solide velstand og fornemme indretning sammenlignet med, hvad der var gængs på samme tid i størstedelen af det øvrige Danmark. Forklaringen herpå falder gerne i to dele. For det første, at St. Maglebybønderne som selvejere, der tilmed kunne drage nytte af det nære københavnske marked, var langt mere velhavende end resten af de danske bønder, der overvejende var fæstere. For det andet, at de gennem den mere end 300 år lange periode, fra de indvandrede til Danmark, og til de blev indlemmet i Bernhard Olsens Museum, havde formået at bevare deres hollandske særpræg.

Når man kender den ældste del af Dansk Folkemuseums samlinger, melder det spørgsmål sig straks, om Jan Wybrandts Stue virkelig var karakteristisk for St. Magleby, eller den blot som så mange andre tidlige museumsgenstande var et særlig fremragende eksemplar, som blev fundet værdigt til bevaring for eftertiden.

Hvad angår befolkningens kulturelle særpræg, er det slået fast, at den karakteristiske amagerdragt står i direkte forbindelse med de hollandske renaissancedragter, som indvandrerne bar ved deres ankomst til Amager i begyndelsen af 1500-tallet. Det vil derfor være interessant at undersøge, om det samme gør sig gældende for Jan Wybrandts Stue, den øvrige del af hans bolig samt de øvrige St. Maglebygårde.

Jan Wybrandts gård

Som bekendt standsede Bernhard Olsen ikke ved at vise enkelte stuer, men videreførte interiørprincippet i sin fulde konsekvens, da han udvidede Folkemuseet med en bygningsafdeling, hvor hele gårde fra forskellige egne blev de vigtigste udstillingsgenstande. Det må derfor være i hans – og hans efterfølgeres – ånd i første omgang at prøve at se på, hvad det var for en gård, stuen var en del af.

Da Bernhard Olsen besøgte Jan Wybrandt, hørte hans gård til byens ældste. Den havde lykkeligt undgået de store brande i 1809 og 1821. Præcis hvor gammel den var, lader sig ikke fastslå, men i hvert fald eksisterede den 1765, hvor den blev takseret til brandforsikring. I taksationen beskrives gården så omhyggeligt, at det er muligt at rekonstruere dens grundplan. Den viser, at stuelængen, som lå mod nord, var på 20 fag, og foruden Folkemuseets 3-fags panelstue rummede endnu en panelstue på 2 1/2 fag, en uopvarmet stue på 3 fag med kælder under og et uopvarmet kammer på 1 fag. Dertil kom 2 forstuer på henholdsvis 1 og 3 fag, begge med muret åben skorsten samt et bryggerhus med indmuret kobberkedel. Stuelængens vestligste 3 fag var indrettet til stald.

I 1793 blev gården omtakseret. Også ved denne lejlighed nedfældede takseringsmændene en meget detaljeret beskrivelse af gårdens indretning. Da det er så heldigt, at der er bevaret et skøde fra 1783, som enken Grith Isbrandts udsteder til sin yngste søn Isbrandt Tønnesen på den halve gård, er det muligt at skitsere, ikke alene gårdens indretning, men også dens møblering.

Jan Wybrandts stue opstillet på Kunst- og Industriudstillingen 1879.

»I den liden vestre stue« var der »en jernbilæggerovn, en himmelseng med omhæng, et krogskab, et ege udtrækkerbord, et lidet chatol« og »bænke og stole, samt det på hylderne stående porcelæn. I den liden forstue en fadebænk med deri værende besætning af fade og skåle. I den store stue (Folkemuseets stue) en jernbilæggerovn med et på kakkelovnen stående messingfad, en hel seng med det deromværende omhæng, et krogskab, et ege udtrækkerbord og et stort skab med 4re døre, alle bænkene og stolene samt alt det porcelæn, som står på hylderne såvel som de messingstager, der står over dø-

ren, en på hver side, og det ved døren stående stueur«. »På kælderen en himmelseng med det derom værende omhæng, et udtrækker egebord, alle stolene og det på hylderne stående porcelæn«. I »den østre stue en bilæggerovn, 2de sengesteder med deres omhæng, alle bænkene og stolene, samt hvad som på hylderne forefindes. I kammerset 2de senge og videre af stole og bænke der måtte forefindes. På sahlen alle stolene og det fløjbord, 2de sengesteder, det ene med sirtses omhæng«. Derudover fandtes der spejle »i alle stuerne og på kælderen og sahlen«. Endvidere var der »2 dragkister stående

Jan Wybrandts gård fotograferet o. 1900.

på kælderen, 5 adskillige kister, hvoraf 2de i den store stue, 2de på kælderen og en på loftet«.

I 1793 var der sket visse ændringer i rumfordelingen. Men om det skyldes ombygninger, eller andre taksationsmænd er kommet til, er ikke til at afgøre. Det eneste egentlig »nye« rum er en »sahl« på 2 fag over den østre stue, hvortil en trappe fra bryggerhuset fører op. Hvorom alting er, fremgår det, at den stue, som senere kom til Folkemuseet, blot var eet af fem fine veludstyrede rum. Alle stuer var forsynet med bræddeloft og gulv, væggene var dækket af paneler, og uden undtagelse havde de alle »engelske« vinduer. Dog havde den uopvarmede stue på kælderen

kun fodpanel, hvorover væggene var bebrudt med voksdug.

Stuehuse i St. Magleby

Sammenligner man Jan Wybrandts gård med f.eks. samtidige sjællandske, bliver man naturligvis først og fremmest slået af, hvor meget større den er, og hvor langt rigere den er udstyret. Men ser man bort fra det, afviger den desuden på væsentlige punkter fra den sjællandske. Der er mere end eet opvarmet rum, der er kælder under den uopvarmede stue, køkken og bryggers har hver sin skorsten, i loftsetagen er indrettet en sal, og stuelængen rummer foruden beboelsesrum også en heste- og kostald.

Jan Wybrandts gård set fra St. Magleby Hovedgade o. 1900.

Nu kunne man selvfølgelig få mistanke om, at det drejer sig om en exceptionel stor og rigt udstyret gård, atypisk også for St. Magleby. Imidlertid har de økonomiske og forsigtige St. Maglebybønder givet os midler i hænde til at afgøre, hvorvidt det er tilfældet. Størsteparten lod deres gårde brandforsikre i 1790'erne, og ud fra taksationernes oplysninger lader det sig gøre at afgøre, hvorvidt Jan Wybrandts gård var enestående eller blot indgik som en del af St. Maglebybøndernes boligmonster.

I alt 30 af St. Magleby's gårde blev takseret. Heraf fremgår det, at stuelængen altid, bortset fra et enkelt tilfælde, var orienteret øst-vest og var gårdsanlæggets nord-

længe. Også ruminddelingen fremviser mange fællestræk. I alle gårde fandtes en uopvarmet stue, gerne på 3 eller 4 fag. I 26 af de 30 gårde var den placeret enten i bygningens østligste eller vestligste ende. 21 af disse 26 stuer lå oven på en kælder. Heraf kommer St. Maglebynavnet for den uopvarmede stue »på kælderen« eller »op på kælderen«. Herefter fulgte et uopvarmet kammer på 2 fag, gerne kombineret spise- og pigekammer.

Dette kan konstateres i 24 af de 30 gårde. Så fulgte dagligstuen på 3 fag forsynet med paneler og opvarmet med blægger som Jan Wybrandts gård. 23 af St. Maglebygårdene havde dagligstue på dette sted. Indfyringen til dagligstuens

bilægger skete fra forstuen, som for det meste var på 3 fag og havde grundmuret åben skorsten. Her fandtes i mange tilfælde også en trappe til loftet. Dette var altså det fjerde rum i stuelængen enten fra øst eller fra vest. I den vestligste ende af stuelængen, hvis den uopvarmede stue lå mod øst, og i den østligste, hvis den lå mod vest, fandtes en stald på 2–3 fag, som regel benævnt heste- og kostald. Dette var tilfældet i 26 af gårdene, og er altså ligesom stuen på kælderen et meget karakteristisk træk for gårdene i St. Magleby.

I lidt over halvdelen af de beskrevne gårde lå den uopvarmede stue østligst og stalden vestligst. Det er vanskeligt at fremkomme med en indlysende forklaring på, hvorfor stuehusenes grundplan i de øvrige tilfælde var spejlvendt. Måske hænger det sammen med gårdenes beliggenhed i forhold til bygaden.

Mellem stald og forstue var placeret en række rum: bryggerhus, vaskehus, spisekammer, brændekammer samt i enkelte tilfælde en stue opvarmet med vindovn. Samtlige de nævnte rum fandtes ikke i alle stuehuse, og deres indbyrdes rækkefølge fulgte ikke samme faste mønster som husenes øvrige rum. Det almindeligste var dog, at et bryggers på 3 fag lå mellem forstue og stald. Bryggerhuset havde egen grundmuret skorsten med tilsluttet indmuret bryggerskedel, og det ser ud til, at vindovnene var tilsluttet denne skorsten ved et sindrigt rørsystem.

Den typiske plan for et St. Maglebystuehus bliver da: En uopvarmet stue på 3–4 fag med kælder under, et uopvarmet kammer på 2 fag, en dagligstue på 3 fag med bilægger, en forstue (køkken) med skorsten på 2–3 fag, et bryggerhus på 3 fag

med skorsten og indmuret kobberkedel og endelig en stald på 2–3 fag.

I visse tilfælde lå bryggerhuset i en af udlængerne, og stalden stødte da umiddelbart op til forstuen.

Ovennævnte er den mindste stuehus-type på 13–14 fag, medens den største var på omkring 20. Her var mellem forstue og bryggerhus eller forstue og stald indskudt endnu en stue opvarmet med vindovn, men ellers tilsyneladende udstyret som de øvrige stuer.

I det nuværende Amagermuseum lå bryggerhuset ved takseringen i 1793 i syd-længen. Gårdens daværende tilstand kan derfor bruges som illustration til type 2.

»Hollandsminde« i Kinkelgade sydvest for gadekæret havde foruden de andre stuer en 3-fags stue med vindovn, hvis kobberrør var 5 alen langt og gik gennem forstuen til skorstenen. Ovnen havde kobberdøre, og ovnpladsen var besat med porcelænsfliser. Hele stuen var malet med fin blå »malmereret« farve. Den lå mellem forstue og stald og kan repræsentere den største type stuehus. Bryggerhuset lå i vestlængen ved siden af aftægtslejligheden.

Til samme type stuehus hører også den såkaldte kvistsal, der som nævnt fandtes i Jan Wybrandts gård. Det var et rum, som lå ud mod gavlen i loftsetagen over den uopvarmede stue. Den var gerne på 2 fag og fungerede tilsyneladende som en ekstra uopvarmet stue. En af hovedgadens gårde havde en kvistsal, som beskrives på følgende måde: »En kvistsal på 2 fag, hvorudi er fast seng, bræddeloft og gulv, loftet malet med fin oliefarve, 2 fag vinduer med engelske rammer og ditto glas« Det kan med sikkerhed påvi-

Jan Wybrandts gård rekonstrueret efter brandtaksationen 1793.

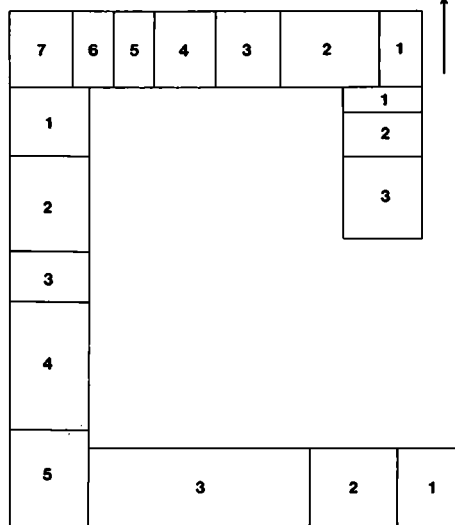
Nordlængen: 1) Stue med sahl over. 2) Bryggerhus med skorsten. 3) Stue med kælder. 4) Stue med indlagte egepaneler. 5) Forstue med skorsten. 6) Stue med paneler. 7) Heste- og kostald.

Østlængen: 1) Pigekammer. 2) Port. 3) Brænde- og materialhus.

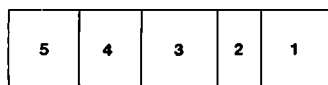
Sydlængen: 1) Stald. 2) Foderlade. 3) Stokkehus.

Vestlængen: 1) Stald. 2) Lade. 3) Port. 4) Heste- og kostald. 5) Lade.

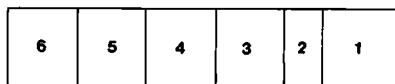
JAN WYBRANDTS GÅRD 1793

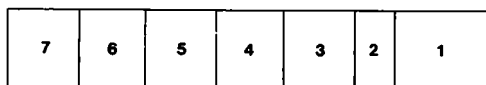
TYPE 1

TYPE 2

TYPE 3

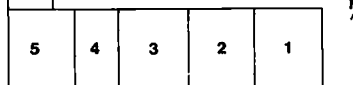
Typiske grundplaner for St. Magleby stuehuse i 1790erne.

Type 1. 1) Stue med kælder. 2) Kammer. 3) Stue med bilægger. 4) Forstue med skorsten. 5) Stald.

Type 2. 1) Stue med kælder. 2) Kammer. 3) Stue med bilægger. 4) Forstue med skorsten. 5) Bryggerhus med skorsten. 6) Stald.

Type 3. 1) Stue med kælder. 2) Kammer. 3) Stue med bilægger. 4) Forstue med skorsten. 5) Stue med vindovn. 6) Bryggerhus. 7) Stald.

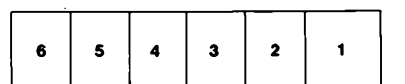
AMAGERMUSEET 1793

Det nuværende Amagermuseum rekonstrueret efter brandtaksationen 1793.

Stuelænge: 1) Stald. 2) Forstue med skorsten. 3) Stue. 4) Pigekammer med spisekammer. 5) Stue med kælder. 6) Stue med bilægger. Bryggerset fandtes i sydlængen.

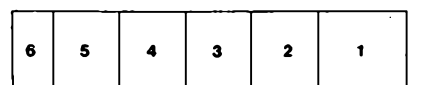
MATR. NR. 36, 1800

Matr. nr. 36 af St. Magleby rekonstrueret efter brandtaksationen 1800.

Stuelængen: 1) Stue med sahl over. 2) Kammer med spisekammer. 3) Stue. 4) Forstue. 5) Bryggerhus. 6) Kostald.

HOLLANDS MINDE 1793

Hollandsminde rekonstrueret efter brandtaksationen 1793.

Stuelængen: 1) Stue med kælder. 2) Kammer. 3) Dagligstue. 4) Forstue med skorsten. 5) Stue med vindovn. 6) Kostald. Bryggerset var anbragt i vestlængen ved siden af aflægtslejligheden.

ses, at 5 gårde foruden Jan Wybrandts havde en sådan kvistsal.

Jan Wybrandts hus og de andre huse

Sammenholder man Jan Wybrandts stuehus og de øvrige St. Maglebybønders, vil man for det første kunne konstatere, at det ikke havde rum, som man ikke kan genfinde andre steder. Tværtimod var en uopvarmet stue med kælder under og stald i stuelængens østlige eller vestlige ende et karakteristisk træk for St. Maglebygårdene, ligesom separate køkken- og bryggersskorstene fandtes overalt. Kvistsalen og mere end eet opvarmet rum var om ikke det almindelige så dog ikke enestående.

Derimod afviger rummenes rækkefølge fra det sædvanlige skema. Men det er ikke det eneste tilfælde. Især i de store stuehuse på omkring 20 fag findes mange variationer. F.eks. lå »Løvegårdens« bryggerhus på 4 fag østligst, dernæst fulgte en 3-fags stue med kælder, et vaskehus, som strakte sig over 2 fag, en forstue på 3 fag, en dagligstue, ligeledes på 3 fag med bilægger, et pigekammer på 2 fag og endelig en uopvarmet 4-fags stue med kælder under.

Danskebys gårde

Jan Wybrandts Stue, hans gård og de andre St. Maglebybønders boliger med deres mange rum med indlagte paneler, oliemalede lofter og rige udstyr af møbler og andet bohavne svarer meget dårligt til det traditionelle billede af den forarmede danske bonde fra før de store landboreformers tid. Forklaringen herpå har hidtil ligget snublende nær. St. Maglebybønderne var af hollandsk oprindelse, de var

selvejere, og de drog nytte af det nærliggende københavnske marked.

St. Maglebyerne var imidlertid ikke de eneste, som kunne have fordel af at være opland til hovedstaden. Det gælder ikke mindst deres nærmeste naboer, beboerne i de øvrige landsbyer på Amager, de såkaldte danske Amagere. Imidlertid har de hyppigt været skildret som langt mindre velstående end de hollandske, da de var fæstere og ikke nød godt af særlige privilegier. Gav det sig nu også udtryk i deres boliger?

Som forsøg på at besvare dette spørgsmål er stikprøvevis udtaget fire gårde: to i Tårnby og to i Kastrup, som er blevet brandforsikret på samme tid som St. Magleby. Et af St. Maglebygårdenes specielle træk var som nævnt, at den uopvarmede »storstue« lå oven på en kælder. Af de udtagne gårde havde både Anders Svendsens og Rasmus Michelsens gård i Tårnby og Gert Dirchsens og Peter Clausens gård i Kastrup kælder under den uopvarmede stue. Ligeledes havde alle fire gårde stald i stuelængen, de tre i øst og en i vest. Derimod synes rummenes placering ikke at følge samme faste skema, som kan konstateres i St. Magleby. I tre af de fire gårde er beboelsesrummene endog fordelt på nord- og vestlængen. Dog ser det ud til, at køkken og bryggers har haft hver sin skorsten ligesom i Hollænderbyen. Imidlertid kan det være en tilfældighed, at de fire udvalgte gårdes planløsning ikke synes at rumme fællestræk. Også i St. Magleby findes som nævnt variationer, især i de større gårde.

Jan Wybrandts gård og nogle få andre St. Maglebygårde havde foruden den uopvarmede stue på kælderen endnu et uop-

varmet rum i loftsetagen. Det samme rum genfinder man i begge Kastrupgårdene og den ene Tårnbygård. F.eks. hedder det om den vestre længe af Rasmus Michelsens gård i Tårnby: »Oven på samme bygning er en sahl på 2 fag med mur og bindingsværk til gården og haugen og de 2 andre sider beklædt med brædder, sahlen er malet med 3 fag vinduer i engelske rammer og glas samt en vindovn stående på jernfødder.« Rasmus Michelsens sahl var altså oven i købet opvarmet, hvad der dog ikke var tilfældet på de to øvrige gårde.

Heller ikke i henseende til udstyr og indretning synes de danskebys gårde at stå tilbage for Hollænderbyens. Dagligstuen i Gert Dirchsens gård i Kastrup beskrives således: »3 fag grundmur indrettet til stue med en jernbilægger kakkelovn stående på jernfødder med en kobberplade ovenpå, og seks messingknapper samt væggen ved kakkelovnen besat med hollandske sten.

Stuen panelet og malet med 3 fag vinduer indlagte i bly«

Heller ikke i størrelse står de danske Amagergårde tilbage for de hollandske. Alle fire undersøgte gårde rummer 18–20 fag beboelsesrum.

Amagergårde og bornholmske gårde

Kælderen under den uopvarmede stue finder man inden for Danmarks grænser først og fremmest på Bornholm, hvor den var almindelig i sidste halvdel af 1700-tallet. Normalt forklarer man de bornholmske kældere med de specielle terrænforhold samt med de relativt velhavende bønders behov for forrådsrum. Inden for landets grænser kan man dår-

ligt finde større terrænforskelle end mellem Amager og Bornholm, derimod har der begge steder været brug for opbevaringsplads, hvad der tilsyneladende har været afgørende for, om man byggede kælder eller ej. Terrænforskellene har imidlertid haft betydning for kældrenes udformning. De bornholmske er høje og rummelige, medens amagerkældrene, hvis man skal dømme ud fra de få bevarede, var snævre og mørke.

Kælderen er imidlertid ikke det eneste lighedspunkt mellem bornholmernes og amagerens stuehuse. Som på Amager ligger den bornholmske »sal« enten i stuehusets øst- eller vestgavl. Derimod er stald i længens modsatte ende ikke almindelig. Som amagergårdene har de bornholmske stuehuse både køkken- og bryggersskorsten; og sammenlignes de to områders almindeligste planløsninger, kan der iagttages et nært slægtskab, selvom rumbetegnelser og til en vis grad funktion afviger fra hinanden.

Een ting finder man imidlertid ikke på Bornholm. Amagerens »sal« eller »kvist-sal« i loftsetagen over den uopvarmede stue.

Sprog og bygningskultur

Amager og Bornholm ligger langt fra hinanden, og der er intet, som tyder på, at der har været en særlig tæt kontakt mellem de to øer. Det vil føre for vidt her at søge efter andre lighedspunkter end gårdstuehusenes indretning. Et fællestræk kan man dog umiddelbart iagttage den dag i dag: bornholmere og amagere taler samme »sprog«, de sidste rester inden for den nuværende danske stat af den skånske dialekt. Det kunne derfor være interes-

sant at kaste et enkelt blik over på den anden side Øresund.

Det ville kræve en gennemgang af de talrige synsforretninger over skånske gårde i 1700-tallet, hvis man med sikkerhed skulle afgøre, om der findes en sammenhæng mellem stuehusenes planløsning på Amager og i Skåne. Imidlertid kan man ud fra konklusionerne i Monika Minnhagens bog »Bondens bostad« få et vist sammenligningsgrundlag. Ganske vist har hun begrænset sin undersøgelse til Østerlän, og hendes hovedformål er at skildre forandringer i stuehusenes form og funktion i perioden fra begyndelsen af 1700-tallet og 200 år frem, men hun har benyttet sig af kildemateriale, som er samtidigt med brandtaksationerne fra St. Magleby.

I det sydøstlige Skåne lå beboelsen hyppigst i gårdens nordlænge, som det har kunnet konstateres i St. Magleby. Et andet lighedspunkt er, at det var almindeligt, at stuelængen rummede stald, fårehus og lo, selv på større gårde. Stald kendes dog kun fra områdets sydøstlige del.

Herudover synes planløsningerne dog at afvige en del fra hinanden, selvom nogle af undersøgelsens eksempler viser slægtskab både med Bornholm og Amager. Det er f.eks. tilfældet med Löderup nr. 8, Löderup sogn. Køkken- og bryggersfunktionen er ifølge forfatteren samlet om en central skorsten, hvor man i St. Magleby havde særskilte køkken- og bryggersskorstene. Ud fra eksempelmaterialet

kan man dog se, at bryggerset undertiden, sådan som det også kendes i St. Magleby, lå i en af udlængerne, hvad der må have forudsat et eget ildsted.

»Källare« kendes som betegnelse for et forradsrum, men kælder i bornholmsk eller amagersk forstand synes ikke at have været almindelig. Dog har den ikke været et ukendt fænomen. I de citerede kilder dukker den af og til op. F.eks. på Tjustorp nr. 3, Smedstorps sogn: »Inredningen är från väster till sommarstuga (varunder finnes en grundmurat källare).« Kvistsalen synes heller ikke at have været brugt. Ganske vist rummer undersøgelsen en del toetages stuehuse, men her drejer det sig om en helt anden – og langt senere bygningstype.

Selvom St. Maglebygårdene ved en overfladisk betragtning ikke umiddelbart synes at være typisk »danske«, så er der efter sammenligning med danskebys, bornholmske og skånske gårde, nok ikke tvivl om, at der i området omkring Øresund og Østersøen findes et mønster, som de passer ind i. Kun en større undersøgelse, hvor langt flere elementer inddrages, vil kunne af- eller bekræfte, om der findes en byggeskik, der er specielt karakteristisk for dette område. Herunder ville det være interessant at klarlægge, om der fandtes en »københavnergård«, som ikke alene hørte hjemme på Amager, men også i egnen umiddelbart øst, nord og vest for København.

Jóan Pauli Joensen

Dagligstuen, der ikke blev brugt

Forandringer i den færøske bolig i nyere tid

Traditionel færøsk byggeskik er forholdsvis udførligt behandlet i den etnologiske og kulturhistoriske litteratur om Færøerne, hvor man især har vendt søgelyset tilbage i tiden.¹ De ændringer i færøsk byggeskik, der skete i den sidste halvdel af det 19. århundrede og i begyndelsen af det 20. århundrede og som afspejler de sociale og kulturelle forandringer, der skete på Færøerne, er ikke blevet vist samme interesse.²

Det traditionelle hus

Det traditionelle færøske hus, der har sin rod i en gammel fælles nordvesteuropæisk byggeskik, var en stavbygning inden for beskyttende mure af sten, der i nyere tid helt eller delvis er blevet fjernet til fordel for en tømmerbeklædning direkte på stavværket. Huset havde en lav sokkel, men terrænforhold kunne medføre, at den måtte blive højere i husets ene ende. Derved opstod et kælderrum, der kunne udnyttes. Taget var sadeltag af birkebark med græstørv som det yderste lag. Rumopdelingen bestod af røgstue med åben tagstol og lyrehul, samt et gulv af stampet jord. I røgstuens forlængelse adskilt med en skillevæg var glasstuen. Denne stue havde vinduer, trægulv og loft. Glasstuen var husets fineste rum. I røgstuen sov man i alkover, og der var sædvanligvis

også en seng i glasstuen til husbondefamilien. I mange huse var fæhuset i røgstuens forlængelse i modsatte ende af glasstuen. Sociale forhold medførte naturligvis variationer over dette mønster, således kunne husene være større eller mindre. Der fandtes huse, der kun bestod af en røgstue, men der fandtes også huse med mere end én glasstue.

Forandringer i det traditionelle hus

I den sidste halvdel af det forrige århundrede blev der tilføjet nye elementer til huset. Denne forandringsproces anskuelliggøres med følgende skønlitterære belæg af Heðin Brú, der er en stor kender af den gamle bondekultur:

»Fornagarður var den samme storgård, som den havde været i århundreder. En stue blev bygget til glasstuen i oldefaderens tid, en i bedstefaderens, og den nuværende bonde havde bygget en tilbygning til den sidst byggede glasstue med kammere, køkken og forstue, hvor der var bagdør.«³

Huset var oprindeligt bygget til en livsform, hvor man daglig var i nær kontakt med den produktion, der var nødvendig for livets opretholdelse, og som i mange henseender foregik i røgstuen, hvor man også havde køer, får og høns i umiddelbar nærhed. Ofte havde røgstue og fæhus fælles indgang.

Allerede i 1840'erne mærker man i visse kredse ansatser til en distancering fra livet i røgstuerne. Kvæglugt og røg blev anset for værende ufint. Dette medførte, at man hos mere velhavende bønder placerede en gang mellem henholdsvis stald og røgstue og røgstue og glasstue.⁴ Det der skete var, at borgerlig kultur var ved at influere på den færøske bonde. I Tórshavn havde der altid boet embedsmænd, men ved frihandelens indførelse i 1856 var der yderligere opstået et dansktalende købmandsmiljø i Tórshavn og til en vis grad også i Tvøroyri på Suðuroy. I disse miljøer delte man samme borgerlige omgangsformer som vi kender dem i Danmark og som også kom til at få indflydelse på dansk bondekultur.⁵

På bøndergårdene kan man spore denne udvikling dels i selve møblementet, men også i, at bondefamilien lægger afstand mellem sig og tjenestefolket og andre ordinære personer. Madmoderen kommer i mange tilfælde til mest at opholde sig i glasstuen. Husbondefamilien og tjenestefolket spiste ofte ikke ved samme bord længere. Husets gamle kerne, røgstuen, hvor alt arbejde foregik, får en ordinær status, således at den ikke engang kan bruges som gennemgang til glasstuen. Man forsyner huset med en anden indgang, bagdøren. Til trods for det misvisende navn var bagdøren adgangen til beboelseshusets fine del, og fornemme gæster behøvede således ikke at komme i berøring med den røgfylde køkkenregion. Huset havde fået et nyt område, hvor den repræsentative funktion var den absolut vigtigste.

Den repræsentative region kunne være forskellig. I sin fornemste form var det en

tilbygning med glasstue og tilhørende kammer, samt en køkken og forstue med bagdør. I køkkenet var der et ildsted, hvorfra man kunne lægge gløder i bilæggerovnen i det tilstødende rum. Køkkenet blev mest anvendt som anretterum. Den egentlige madlavning foregik i røgstuen.

Præsten var en person af stor betydning i det færøske samfund. Præsterne havde flere kirker at besøge og måtte overnatte på deres omrejser. Sædvanligvis logerede de hos en af de større bønder i bygden. Bagdøren fik i denne forbindelse stor betydning, for det var i denne region af huset, at præsten fik logi. Dette er forklaringen på, at husets fineste stue ofte fik navnet præstestuen. Præstekammeret og præstedøren er også almindeligt kendte begreber. »Det var kun ganske særlige personer, der blev budt ind i præstestuen, disse skulle enten være særdeles gode venner eller meget højt agtede . . .«⁶

Bagdøren eller præstedøren signaliserede således høj social status, men den blev også til et modefænomen. Alle havde ikke råd til en ny glasstue, men det blev ret almindeligt, at man byggede en afdeling med bagdør, forstue, kammer og køkken i forlængelse af den eksisterende glasstue.

Med bagdøren og den repræsentative afdeling havde det traditionelle færøske hus omkring 1900 nået toppen af sin udvikling. Der blev nu ikke bygget flere huse af den gamle type.

Forandringernes samfundsmæssige baggrund
Spørgsmålet er, hvornår disse forandringer i byggeskikken begyndte. Ikke ret mange tegn på forandring afspejles i tyskeren Grabas rejsebeskrivelse fra en

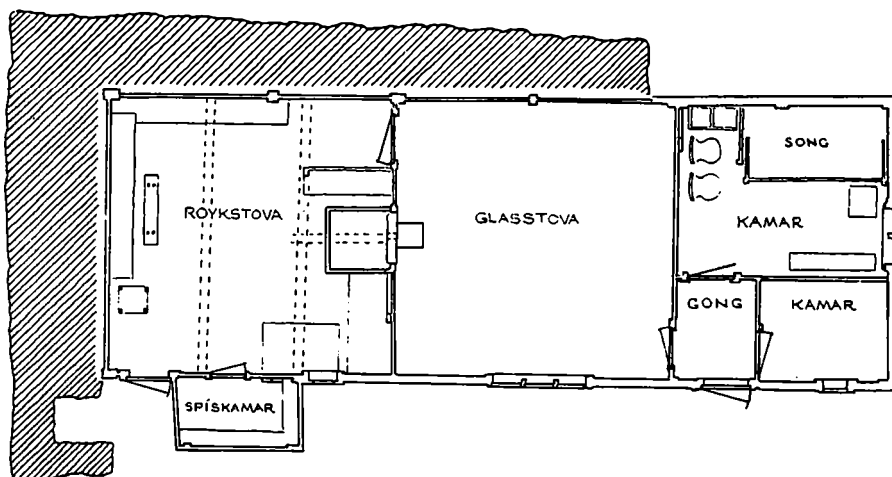

Blásastova i Norðagøta. Dette traditionelle hus er restaureret og fungerer som byghmuseum i Gøta. (Føroya Fornminnis-savn).

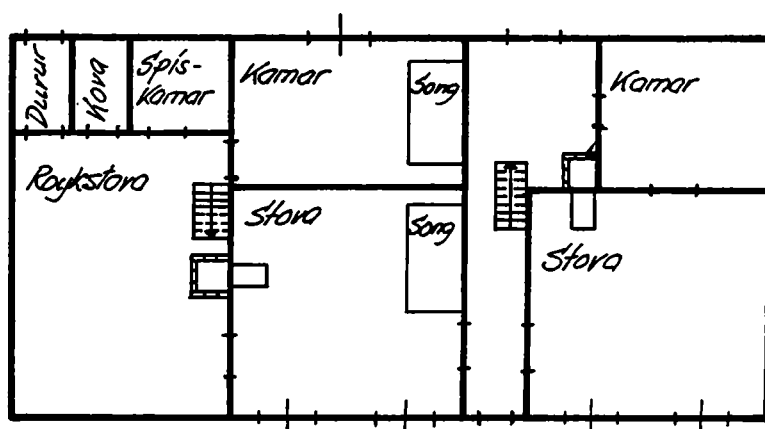
rejse på Færøerne i 1828. Graba beretter i sine rejsebeskrivelser om en aften, hvor han træt og søvrig var gæst på en bondegård. Han havde fået anvist soveplads, men der var kvinder til stede i stuen, så han tøvede med at gå i seng. På forskellig vis forsøgte han at vise tegn på, at han ville lægge sig, i håb om at kvinderne ville forlade rummet. De tog imidlertid ingen notits af ham, men fortsatte venligt og ufortrødent deres gøremål. Overmandet af træthed tog Graba til sidst mod til sig og gik i seng i kvindernes nærværelse. Næste morgen, da han vågnede, var de der allerede igen, og de overværede endda hans morgentoilette. Graba, der sandsynligvis var krænket i sin blufærdighed, omtalte denne oplevelse ved først givne lejlighed for den lokale præst, men

erfaredede blot, at det, han havde oplevet, var helt i sin orden, og endnu værre, at de mandlige og kvindelige tjenestefolk ofte sov i samme seng, kun adskilt ved hjælp af et smalt bræt. Det undrer Graba meget, at der til trods for dette ikke blev født mere end 3–6 børn uden for ægteskabet om året på Færøerne.⁷

Sagen var den, at dels fandt man det ganske naturligt, at mænd og kvinder sov i samme rum, og dels har disse ugifte mennesker på grund af sociale og økonomiske omstændigheder været påtvunget en seksuel passivitet. På dette punkt skete der imidlertid forandringer i det 19. århundrede. Bøndernes tidligere betydning var ved at blegne. Der blev nu økonomiske muligheder for småkårsfolk og tjenestefolk. Seksualfunktionen lod sig ikke

Huset á Breyt, Húsavík. Røgstuen og glasstuen er opført mellem 1870–1880. Bagdørsafdelingen med de to kamre er tilbygget 1890–1900. (Efter Curt von Jessen 1974).

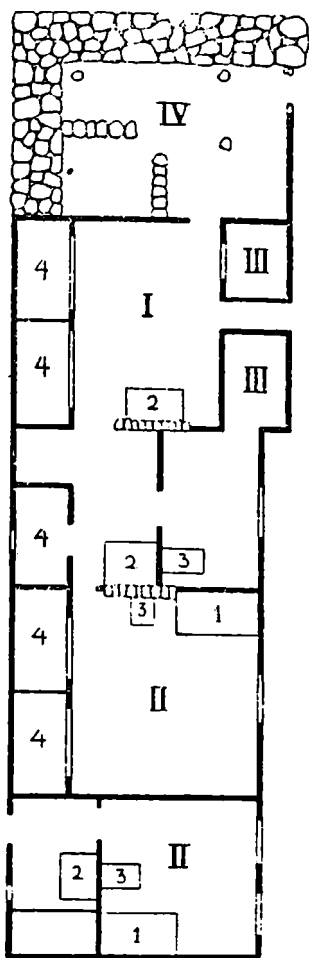

Huset í Lon, Nólsoy. Bagdørsafdelingen markeres med en gang gennem hele huset. Gangens bredere del udgør et lille køkken med ildsted. Der er døre i begge ender af gangen. Den gamle glasstue ved siden af røgstuen er blevet delt i en stue og et kammer. Den fine stue i bagdørsafdelingen blev brugt når der kom gæster, der var sofa, bord med seks stole og et chatolæ. (Reg: Nanna Hermansson 1971).

længere passivisere, nu da det efterhånden med baggrund i erhvervsfiskeri, småfiskeri, fuglefangst og grindefangst i kombination med et lille jordbrug blev muligt at overleve for en familie.⁸

I boligen giver denne dynamik sig udtryk i flere soverum. Karle og tjeneste-

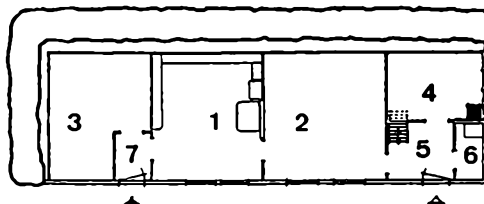
piger får ikke længere lov til at sove i samme rum. Der blev skilt et rum af røgstuen fra til tjenestepigerne, medens karlene fortsat sov i røgstuen. Der er utvivlsomt sammenhæng mellem den voksende reproduktionstrang og indretninger af flere soverum i boligen.

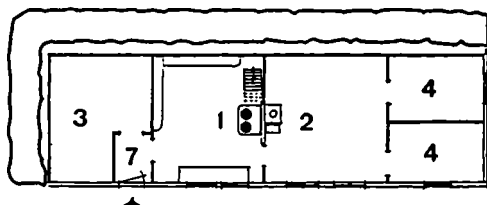
Et stort hus i Skála ca. 1900. I røgstue, II glasstue, III kamre, IV kostald, 1 senge, 2 arnesteder, 3 bilæggerovn, 4 højer til sengesteder. Bagdøren er i forstuen til højre. (Johs. Klein 1898. Efter Daniel Bruun: Fra de færøske bygder, 1929).

Forandringer i et hus på Mykines. 1 røgstue, 2 glasstue, 3 fæhus, 4 kammer, 5 forstue i bagdørsafdeling, 6 spisekammer/køkken, 7 fælles indgang til fæhus og røgstue, 8 spisekammer. (Tegnet: Rúni H. Øster).

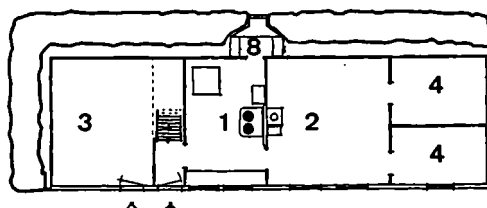
1901

1913

1930

I det følgende empiriske eksempel skal jeg forsøge at belyse udviklingsprocessen i et almindeligt hus, der tilhørte en familie, hvis økonomi var baseret på fiskeri og lidt jordbrug på øen Mykines:

1901

Huset bestod i 1901 af fæhus, røgstue og glasstue, et kammer med tilhørende spisekammer/køkken og forstue med bagdør. Røgstuen og fæhuset havde fælles indgang. Der var ikke spisebord i røgstuen,

men samme år blev der opsat et komfur. Fra røgstuen var der en dør ind til glasstuen og fra glasstuen en dør til forstuen i bagdørsafdelingen. Herfra gik der også en trappe op på loftet over glasstuen. I bagdørsafdelingen var der bilæggerovn i kammeret, og der var ildsted i det lille køkken, der også blev betegnet spisekammer. I kammeret og i glasstuen var der senge, og på loftet over glasstuen var det også muligt at sove. Her er bagdøren kommet som et tydeligt modefænomen. Husets mange beboere medførte, at der var brug for flere sovepladser.

1913

I 1913 bliver huset forandret. Spisekammeret og bagdøren forsvinder. Hele bagdørsafdelingen omdannes til to soveværelser med hver sin dør direkte fra glasstuen. Trappen til loftet flyttes ind i røgstuen, der på samme tidspunkt får bræddegulv og bræddeloft og navneforandring til køkken. Oven over køkkenet bliver der nu indrettet et sovekammer. Man får også køkkenbord i køkkenet.

1930

Omkring 1930 bliver trappen op på loftet flyttet fra væggen op til glasstuen til væggen op til fæhuset. Der bliver sat en bræddevæg op foran trappen. Bag væggen blev der også plads til en forstue, man opgav nu den fælles indgang med fæhuset. Et spisekammer, kovi, blev indrettet i hulrummet mellem den beskyttende mur og stavværket. En sådan udnyttelse er imidlertid et meget gammelt træk.

Dette mønster i forandringen var meget almindeligt. Man opgav den repræsentative funktion til fordel for bedre soveplads. Røgstuen havde imidlertid også fået en finere karakter, der var komfur, og den kom til at fungere som et hyggeligt køkken i almindelig forstand. I glasstuen kom potteplanter, og der kom gardiner foran vinduerne. Samfundet havde ændret sig. Det traditionelle bondesamfunds kulturelle værdier udtrykt i boligen var i defensiven. Nu var det købmænd, redere og skippere der førte an. Karle og tjenestepiger foretrak henholdsvis at tage til søs og at arbejde i klipfiskeproduktionen fremfor at arbejde på en gård, hvor lønnen var meget lille.

Det nye hus: etagehuset

I løbet af den sidste halvdel af forrige århundrede opstod en ny hustype på Færøerne. Den opstod først i Tórshavn. Den er karakteristisk i forbindelse med de nye kvarterer, der opstod omkring århundred-

skiftet. Fra gammel tid har byggeskikken i Tórshavn været noget anderledes end ude på bygderne, idet det økonomiske grundlag her var anderledes. Her boede embedsmænd og så fattigfolk, der ikke ejede jord, men levede af lønarbejde og lidt fiskeri. De nye huse er veldokumenterede i fotografier fra århundredskiftet. Hvornår hustypen kom til Færøerne er endnu ikke konstateret helt præcist. Den danske arkitekt Curt von Jessen antyder, sandsynligvis ud fra et komparativt synspunkt, forbindelse med nyere vestnorsk byggeskik, og Holger Rasmussen, der sporadisk omtaler huset i sin behandling af færøsk byggeskik, mener, at huset i sin »beboelsesdel svarer meget nær til nyere byggeskik i Danmark«. ⁹ De gode handelsforbindelser, der opstod i frihandelstiden, gør, at flere muligheder må stå åbne.

Ude på bygderne kom hustypen ca. 1900. Man kan se hybridformer mellem det traditionelle hus og det nye, men snart fik det nye hus en meget standardiseret karakter. Tidligere overlærer Sámal Johansen fortæller i sine memoirer fra hjembygden Haldórsvík, at

»fra ca. 1910 begyndte man at bygge huse af en anden type. De fleste huse blev endnu bygget med tag af græstørv, men nu begyndte nogle at benytte bliktag og at bygge højere. Men husene var stadigvæk små, 9 × 10 alen var vist det sædvanlige, nogen var 10 × 12 alen, og bortset fra enkelte undtagelser, så var husene ikke større. Nogle havde trempel og kvist, men de fleste havde hverken trempel eller kvist.« ¹⁰

Det nye hus har ikke noget særligt navn på færøsk, men eftersom det bestod af tre etager: kælderetage, stueetage og loft, vil jeg kalde huset etagehuset. Kaminen var

Trongsivágur ár 1900. De traditionelle huse ses i forgrunden, gavlen på hus nr. 2 fra venstre er en tilbygget bagdørsafdeling. Et nybygget etagehus med bliktag ses til højre. (Føroya Fornminnisavni).

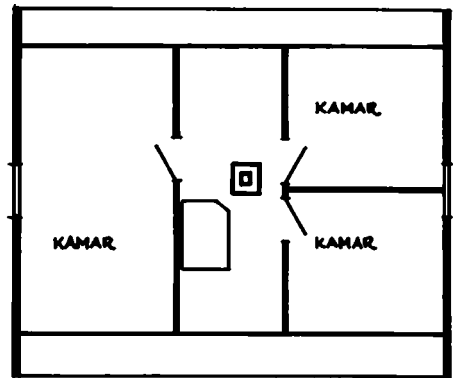
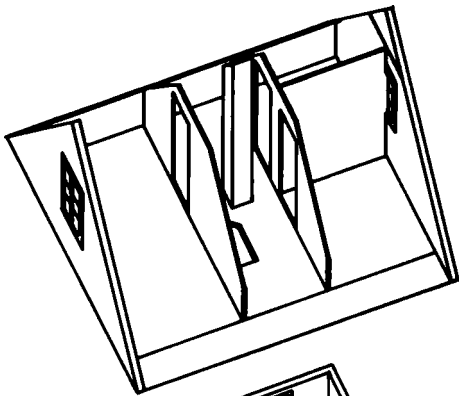
det samlende element i dette hus, den gik omtrent midt op igennem huset, således at den blev placeret i et hjørne af de bærende vægge, der delte huset i 4 lige store dele og dannede en korsplan. Man kunne således med samme ret kalde huset korsplanshuset. Kælderen var et vigtigt element i det nye hus, idet en del af det mere grove arbejde, der tidligere foregik i røgstuen, nu blev henlagt til kælderen. Kælderetagen stod direkte på grunden og var bygget af klippesten. Der var sædvanligvis ca. 2 meter fra gulv til loft.

Kælderetagen var som regel delt op i to rum, et rum beregnet til ko, høns og får og et rum til indendørsarbejde, ofte kombineret med en vaskekælder. Selve brugen varierede efter beboernes behov. I kælderen var der også placeret en spand i en trækasse på et diskret sted, den blev brugt til toilet. W.C. blev ikke almindeligt før efter 2. verdenskrig. Der gik en trappestige fra stueetagen og ned til kælder-

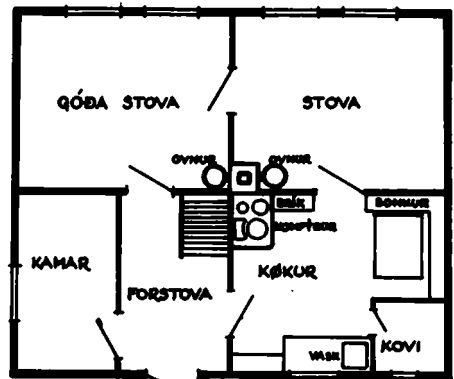
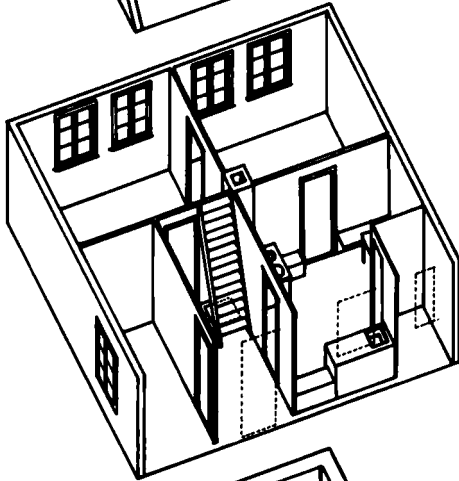
etagen. I et ikke ubetydeligt antal huse af den nye type var den ene halvdel af kælderetagen indrettet som et stort køkkenrum og dagligt opholdsrum, hvor der var komfur og rindende vand, men ikke desto mindre havde man alligevel det sædvanlige køkken på første sal.

I stueetagen var der almindeligvis 2 stuer, men usædvanligt var det heller ikke i små huse, at den ene stue blev slået sammen med køkkenet, »så blev køkkenet så meget større, og det var det hensigtsmæssigste for dem, der boede i huset, for køkkenet var ofte det eneste rum, hvori der var varme. Der stod komfuret, og i køkkenet foregik alt arbejde, som blev gjort indendøre.«¹¹

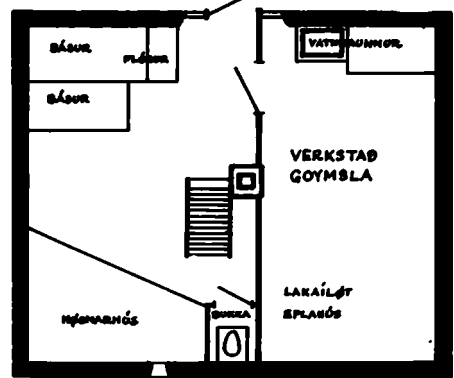
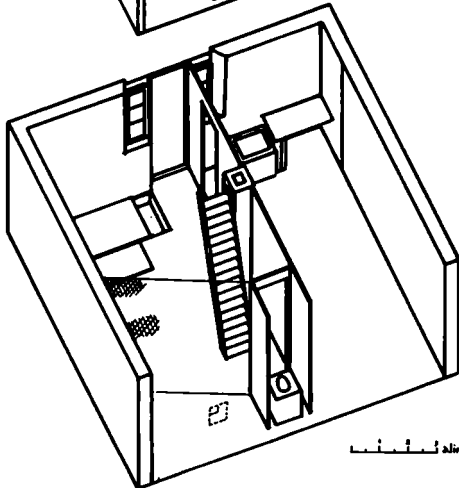
I køkkenet var der et fastbygget køkkenbord foran vinduet på langsiden, hvor der var vask med rindende vand. I forlængelse af dette bord var spisekammeret – et stort madskab – placeret, ca. 1 m² i gulvareal. Spisekammeret var forsynet

LOFT

STOVUHÆDD

KJALLARI

Etagehusets sædvanlige indretning. I kælderetagen, der er delt i to dele, er der i den ene halvdel plads til en ko, et par får og høns, samt et aflukke til toilet. En indendørstrappe forbinder kælderetagen med stueetagen. I kælderetagens andet rum er vaskerum og opbevaringsrum. Her kan man også finde et værksted. I nogle huse var dette rum indrettet som en slags grovkøkken. Var der ingen ko i huset, kunne de funktioner, der her er placeret i vaskerummet, spredes over hele kælderen. I stueetagen har vi to stuer, dagligstuen (góða stova) og spisestuen (stova), kammer, entré (forstova). I køkkenets ene hjørne findes spisekammeret (kovi). På loftsetagen er tre kamre, et stort og to små. Det store kunne også være delt i to. (Tegnet: Bárður Jákupsson).

med et enkelt etfagsvindue. Langs den ene endevæg var en fast bæk og foran den et spisebord, ikke sjældent et fast slagbord, der kunne slås op på væggen, når det ikke var i anvendelse. I nærheden af komfuret var tørvekassen til brændsel. Der kunne også være et par løse taburetter i køkkenet. Køkkenet udgjorde den ene fjerdedel af huset, idet der i den anden fjerdedel på samme langside var afsat plads til entré og et lille kammer. Enkelte opgav kammeret, så blev der mere plads til køkken og entré, hvorfra der også var trappe op til loftet. Men som regel havde man et lille kammer ved siden af entreen. Her var seng, klædeskab og servante, idet kammeret blev benyttet som gæsteværelse, men til daglig sov et eller to familiemedlemmer der.

Så kommer vi til stuerne: dagligstuen og spisestuen. Til dagligstuen var der direkte adgang fra entreen og til spisestuen adgang fra køkkenet, ellers var der dør imellem de to stuer. En trappe fra entré eller køkken førte op på loftet.

»Der var ikke stor plads på loftet i sådanne huse; men alligevel forsøgte man som oftest at skildre de to ender på loftet i to kamre, det var små kamre, men man kunne sove i dem. Det var ikke altid at loftet blev indrettet, ofte bestod det kun af eet rum, og så forsøgte man at herberge sig der så godt man kunne under bliktaget eller græstørvstaget. Om vinteren kunne det være så koldt, at istapperne hang ned fra tagstolen og om sommeren blev bliktaget så varmt, at man dårligt kunne være der for varme. Da var det bedre med græstørv, fordi græstørven beskyttede både mod kulde og varme.«¹²

Håndværksmæssigt falder dette hus i tråd med gammel færøsk byggetradition. Den ene eller begge gavlene kunne være opmuret af klippesten, men som regel var

de to øverste etager af træ. Grunden og kælderetagen var hvidkalket, træværket tjæret, vinduerne hvidmalede og taget græstørv på et underlag af birkebark. Men efterhånden begyndte man at anvende andre byggematerialer. Græstørvstaget blev efterhånden erstattet med tag af bølgeblik og træværket i visse tilfælde af beton, således at typen fra slutningen af 1920'erne kunne fremstå som rene betonhuse. Med tiden blev farvesætningen også anderledes. Især i årene efter anden verdenskrig var de færøske huse karakteriseret af en meget stor variation i farvevalget.

Det hus, der er beskrevet i det foregående, var det almindelige hus, hvori fiskere og arbejdere boede. Der fandtes mere fornemme varianter af hustypen. Man kunne tilføje elementer som trempel og kvist til husets øverste etage. Fordelen ved disse to elementer var, at loftet blev udnyttet fuldt ud. Der var plads til 4–6 værelser på loftet i huset med trempel og kvist. En udsøgt skare havde endda badeværelse på loftet. Det var imidlertid kun de færreste, der havde råd til at bygge et sådant loft. Havde bagdøren kommunikeret høj social status og prestige i bondesamfundets sidste epoke, så kom trempel og kvist til at signalere høj status efter fiskersamfundets normer. Disse store huse blev ofte kaldt skipperhuse, men efterhånden som de økonomiske muligheder blev bedre, blev disse huse også mere udbredt. De blev bygget langt op i 1950'erne, dels som betonhuse og dels som træhuse, indretning og grundplan var som regel den samme.

Etagehuset i sine variationer blev kendetegnet for færøsk folkelig byggeskik

Hus af den nye type under opførsel. Græstørven er kommet på taget, men vinduerne er endnu ikke sat i. Håndværkerne står på resterne af det gamle hus, der er revet ned for at give plads til det nye hus. Ca. 1910. (Føroya Formminnisavni).

hele den første halvdel af det 20. århundrede. Der var ingen arkitektoniske eller byggetekniske problemer forbundet med bygningen af denne hustype. Man opgav størrelsen til tømmermand og tømmerhandel, og dermed var resten bestemt:

»Hvis man spørger, hvor stort et hus den eller den skal bygge, så spørger man ikke efter, hvor mange stuer eller kamre, der skal være, men hvor stort huset skal være i omkreds. Og her har den folkelige tankegang fået fat i nogen mål, som i alle tilfælde bør være målene på et hus, så må resten underordne sig dette. Indenfor disse mål: 9×11 , 9×12 , 10×12 , 11×14 alen, skal man få plads til de stuer, der efter ældre fremmed tankegang kræves i et hjem: spisestue, hvor der sjældent bliver spist, dagligstue, hvor man sjældent går ind, og så forstue og et lille kammer . . .«¹⁵

Således udtrykker den færøske arkitekt H. C. W. Tórgarð sig i 1932 i forbindelse med et forsøg på at finde nye veje inden for færøsk byggeskik, der efter hans mening i løbet af de sidste 30 år har udviklet sig ude af takt med færøsk miljø og det behov man virkelig havde på Færøerne. Han var især fortalende for, at man skulle bygge køkkenet større, idet køkkenet var det daglige opholdsrum. Han ønskede røgstuens alrumfunktion tilbage.

I det nye hus blev begreber som røgstue og glasstue ikke anvendt. Man kunne bruge geografiske betegnelser for stuerne f.eks. nordre stue, eller navne som bedste stue om dagligstuen eller stuen indfra køkkenet om spisestuen. De mest almin-

delige navne var imidlertid »spísistova« og »dagligstova«, ordene er rene danismer i det færøske sprog. Som kulturelementer var stuerne også danismer.

Dagligstuen var i et borgerligt dansk miljø beregnet til opholdsrum for familien. Her var blankpoleret bord, rød plyssofa og et par lænestole med plysbetræk. Der var potteplanter på opsatser og billeder af familien samt skildrier på væggene. Sådan så dagligstuen også ud i bedre færøske hjem. I spisestuen var spisebord med stole, en skænk og som regel også en divan. Også her kunne der være potteplanter og billeder på væggen. Potteplanter blev først almindelige på Færøerne i løbet af det 20. århundrede.

Husets indretning var således, at man kunne komme direkte fra entreen og ind i dagligstuen og fra dagligstuen ind til spisestuen. Fremmede gæster behøvede således ikke at komme i berøring med køkkenet, der blev en slags back stage.¹⁴ Der var naturligvis forskel på møbler og indretning, her var det pengepungen der bestemte; men aspirationerne var stort set de samme overalt.

Den fine stue, der ikke blev brugt

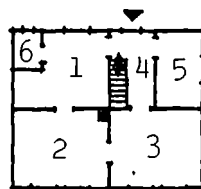
Man kunne tænke sig, at de forandringer, der opstod i det traditionelle færøske hus i slutningen af forrige århundrede var et forsøg på at tillempe det gamle hus til de normer og værdier, der er udtrykt i etagehusets beboelsedel. Det er muligt, at behovet for at signalere status var blevet større i det socialt og kulturelt mere mobile samfund, der opstod i tiden efter monopolhandelens ophævelse. Overtagelse af nye kulturelementer var imidlertid ikke ensbetydende med integration.

I 1973 registrerede jeg en dagligstue i en bygd på Færøerne tilhørende en familie, der havde hørt til de ansete i bygden. Det blankpolerede bord og de røde plysmøbler var købt i 1913 og havde været i brug i 60 år på registreringstidspunktet. Jeg kunne imidlertid ikke se det mindste tegn på slid på møblerne, hvilket tyder på beskeden anvendelse. De faktiske forhold var, og som Tórgarð antyder, at stuerne kun blev opvarmet til særlige lejligheder og næsten ikke brugt af familien alene, hvilket bl.a. kommer til udtryk i følgende traditionsoptegnelse fra Gjógv:

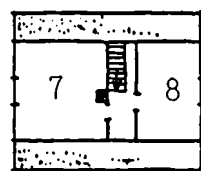
»Bedstestuen (dagligstuen) blev kun lidt brugt, medmindre en gæst var kommet i huset. Ved højtiderne var der altid lys brændende i bedstestuen, og da blev der dækket bord der hele dagen og om julen også om natten. Stuen ved siden af køkkenet blev mere brugt, særlig senere i tiden. Når der var lys i en eller anden bedstestue i Gjógv, så lagde man mærke til det og omtalte det, for nu var der noget særligt på færde.«¹⁵

Stuerne og særlig dagligstuen i det nye hus blev ikke anvendt stort anderledes end glasstuen eller præstestuen i det traditionelle hus. Den var rammen om husets gæstfrihed, og dens egentlige brug blev kun aktualiseret ganske få gange om året, nemlig ved højtiderne og når der kom fremmede gæster.

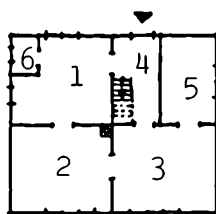
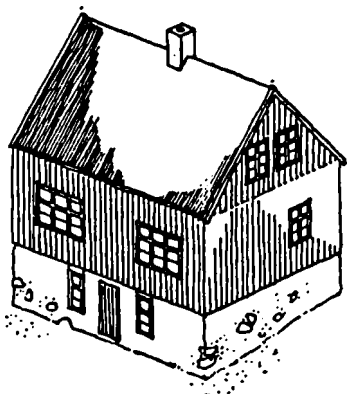
Præsten P. A. Holm siger et sted i sine skildringer fra Færøerne, at man på Færøerne tog imod gæster på samme måde »som de modtog folk på Abrahams tid«.¹⁶ Tyskeren Graba, som jeg allerede har omtalt, belyser også glimrende gæstfriheden og de med den forbundne sociale ritualer, som han oplevede dem i 1828.¹⁷ Forfatteren Heðin Brú giver også en udmærket beskrivelse af, hvordan man som gæst

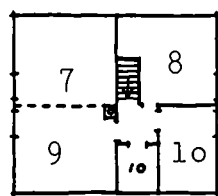
1 Stueetage

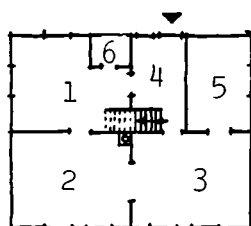
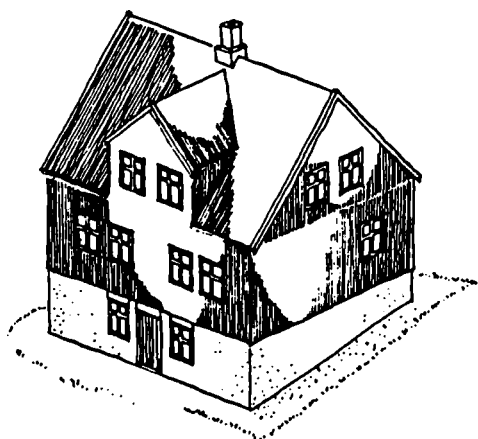
Loft

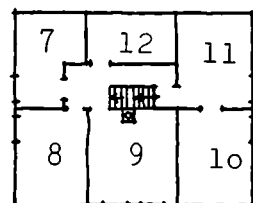
2 Stueetage

Loft

3 Stueetage

Loft

1. Etagehus i sin enkleste form med græstørvtag uden trempel. 1 køkken, 2 spisestue, 3 dagligstue, 4 forstue eller entré, 5 kammer, 6 spisekammer, 7 og 8 kammer.
2. Etagehus med trempel og tag af bølgeblik. 1 køkken, 2 spisestue, 3 dagligstue, 4 forstue eller entré, 5 kammer, 6 spisekammer, 7-10 kammer.
3. Etagehus med trempel og kvist med tag af bølgeblik og beklædt med bølgeblik. 1 køkken, 2 spisestue, 3 dagligstue, 4 forstue eller entré, 5 kammer, 6 spisekammer, 7-11 kammer, 12 skab. (Tegnet: Rúni H. Øster).

blev modtaget i begyndelsen af det 20. århundrede. Man blev budt velkommen og fik først anvist en foreløbig plads, i dette tilfælde på langbænken i røgstuen. Værten holder hele tiden samtalen i gang: »Så længe jeg var gæst, var det mandens pligt at holde mig ved selskab og holde samtalen igang ...«¹⁸ Imens dækker konen bord i glasstuen, efter først at have lagt gløder i bilæggerovnen. Når bordet er dækket, bydes gæsten ind i glasstuen, hvor han bænkes ved et yppigt bord. Han spiser alene, medens familien sidder og holder ham med selskab. Den skildring, som Heðin Brú fremsætter, belyser ikke forholdet mellem vært og gæst stort anderledes, end jeg personligt har erfaret det i 1960'erne og 1970'erne: Man blev budt ind i dagligstuen, her sad man og ventede på kaffe eller te i spisestuen. Var man gæst i flere dage, blev måltiderne naturligvis indtaget sammen med familien, og gæsterollen fortonede sig.

I visse snævre miljøer i Tórshavn, hvor man anvendte visitkort og gik på efter-

middagsbesøg, har stuerne utvivlsomt været brugt efter hensigten, men ude på bygderne tjente de næsten udelukkende et repræsentativt formål, og man satte en ære i at have pæne stuer stående. En stor familie kunne naturligvis sprænge disse repræsentative rammer, således at man blev nødt til at inddrage den ene af stuerne til sovekammer for en tid.

2. verdenskrig var årsag til mange forandringer på Færøerne også inden for boligområdet. Ikke desto mindre kunne man endnu i 1950'erne finde enkelte røgstuer med åbent ildsted i brug på samme tid som det nye hus, som jeg har kaldt etagehuset, var ved at gå af mode, og nye hustyper dukkede op. Der blev nu en større variation i byggeskikken. Boligen fik en mere individuel karakter i form af arkitekttegnede huse og et stort udvalg af importerede typehuse. Den gamle folkelige tendens til at opholde sig i køkkenet, medens stuen fik lov til at stå pæn og ryddelig, er imidlertid endnu en realitet.

Noter

1) En oversigt over litteratur om færøsk byggeskik findes i *J. P. Joensen: Færøisk Folkkultur*, Lund 1980, samt i *B. Stoklunds og A. Thorsteinssons bidrag om færøsk byggeskik i Vestnordisk byggeskikk gennem tusen år*. Red. B. Myhre et al. Ams-Skrifter, Stavanger 1982.

2) Jfr. *J. P. Joensen: Fiskafólk*. Ein lýsing av føroyska húshaldinum í slupptíðini. Tórshavn 1982.

3) *Heðin Brú: Tað stóra takið*. Tórshavn 1972, s. 8. Dette skønlitterære belæg understøttes af opmålinger og andet materiale på Færøernes museum.

4) Jfr. Ole Jacobsens fremlæggelse af P. L. Panum og Færøerne. I *Fra Færøerne / Úr Føroyum VI*, København 1971.

5) Jfr. *P. O. Christiansen: Peasant adoption to bourgeois culture*. Ethnologia Scandinavica, Lund 1978.

6) *H. M. Eidesgaard: Hitt ævinliga gonguverkið*. Tórs havn 1952.

7) *C. J. Graba: Tagebuch geführt auf einer Reise nach Färö im Jahre 1828*. Hamburg 1830, s. 90.

8) Jfr. Joensen 1982, se note 2.

9) Jfr. *Curt von Jessen: Det færøske hus*. I *Træbyer i Norden*. Foreningen til norske fortidsminders bevaring. Oslo 1974, s. 65 og *Holger Rasmussen: Husbygning i værket Færøerne I*, København 1959, s. 314.

10) *S. Johansen: Á bygd fyrst í 20. öld*. Vágur 1970, s. 136.

11) Se note 10.

- 12) Se note 10.
- 13) *H. C. W. Tórgarð*: Føroysk Hús, Tórshavn 1932, s. 14.
- 14) *E. Goffmann*: *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York 1959.
- 15) Føroya Fornminnissavn Fsnr. 924:5.
- 16) *P. A. Holm*: *Skildringer og Sagn fra Færøerne*. København 1887, s. 59.
- 17) Jfr. note 7.
- 18) *Heðin Brú*: *Det gamle bondesamfund*. I værket *Færøerne I*, København 1959, s. 262.

8

Hanne Frøsig Dalgaard

Ammehuer med guld og røde silkebånd

Ammehuer og guldnakker

Samspelet mellem København og de sjællandske bønder har i tiden omkring 1800 vist sig af stor økonomisk og social betydning, som det klart er skitseret i »Københavnsbønder«, og det er påpeget, at virkningerne kan spores i bøndernes måde at klæde sig på.

Fremhæves kan i denne forbindelse de særprægede kvindehuer med nakkestykker rigt broderet med guld- og sølvtråd samt eventuelt med silke. Selve huerne er puldformede, idet nakkestykket er syet til et forstykke, der dækker issen fra øre til øre. Stoffet er næsten uden undtagelse fløjl og oftest sort eller brunt. Nakkens og broderiets form er noget varierende i Sjællands forskellige egne. Tidsmæssigt synes metalbroderiet at være kommet noget senere i brug, jo fjernere fra København man befandt sig. Moden gjorde sig gældende i 1830'erne og ind i 1840'erne. Sine steder var sådanne huer i brug igen en meget lang periode. Så sent som i 1950'erne kunne man endnu træffe enkelte gamle koner, der havde anlagt huen i deres ungdom og ikke siden havde kunnet tænke sig at gøre forandring.

Til huerne hørte besætning af silkebånd, der også vekslede i farver og typer fra egn til egn. På Hedeboegnen vest og syd for København og i en del af Nordsjælland, hvor der brugtes ret store, femfoldede nakker, hørte der tillige i mange

tilfælde en guld- eller sølvgalon til, som var syet langs huens forkant og ifølge optegnelserne fra egnen var et særkende for de gifte koner. Et lin af fint, hvidt lærred med knipling stak frem under huens forkant. I de fleste egne bortset fra Hedeboegnen blev linet imidlertid gradvis afløst af det såkaldte korsklæde, som blev anbragt oven på huen og var helt af kniplinger eller af åbent, mønstret stof.

Huenakkerne af guld- eller sølv- og silkebroderi har været højt værdsat som arvegods, både på grund af de kostbare materialer, og fordi de besad minder fra den tid, da en kvindes hele samfundsmæssige plads fandt udtryk i hovedtøjets symbolik. Farver, stoffer og tilbehør gav besked, om kvinden var indtrådt i ægteskab, om glæde eller sorg, og om tilhørsforholdet blandt bønder og jævne folk. Dette i modsætning til adelige damer og en stor del af byernes befolkning, hvis kvinder også bar hovedtøj, men gennemgående af andre typer, såsom hvide, tynde, rynkede lærredskapper med kniplinger af uendelig fin hørtråd.

I deres mangfoldighed vidner guld- og sølvnakkerne om en modepåvirkning med København som centrum, dog ikke som en hastig bølge, men med dybere rødder i en hævdunden form.

Det har længe været kendt, at man har kunnet købe guld- og sølvnakkerne, enten

hos omrejsende kræmmere, i Roskilde hos manufakturhandler Kornerup eller hos guldrækkere i København – eller rundt om på landet hos huekoner, der havde lært sig det særprægede broderi og påtog sig det på bestilling. Men de meddelelser, som foreligger herom, drejer sig om årene omkring 1840 og senere, efter at de metalbroderede huer for alvor havde slået an som mode. Hvordan de kan være kommet frem, har derimod været gådefuldt.

Det er værd at bemærke, at der i august 1812 afholdtes udstilling i København af Selskabet for indenlandsk Kunstflid. Dette selskab, som skulle blive begyndelsen til den i vor tid bedre kendte Industriforening, havde i 1810 grundlagt et udsalg, som forhandlede fine kvindelige håndarbejder i kommission. Ved udstillingen i 1812 kunne denne butik fremvise en række fornemt broderede dragtstykker, små tasker og lignende, mange heraf i metalbroderi, og listen afsluttes med: *En Fløjls med Guld broderet Ammehue, 20 RD.*

Det er den tidligst kendte skriftlige omtale af den skik, der synes at have været noget særegent blandt københavnere, at tjenestepiger, der var fæstet som ammer, gik klædt i bondepigedragt.

På baggrund af en del nyere undersøgelser både herhjemme og i udlandet har det vist sig velbegrundet at påpege en sammenhæng mellem de sjællandske guld- og sølvnakker og denne notits.

Ammer: uundværlige, men anonyme

Endnu indtil slutningen af 1800-årene blev en amme blandt adelen og borgerskabet betragtet som uundværlig for børnenes trivsel. Ammens opgave var at give

næring til den nyfødte, hvis mor af sociale eller af helbredsmæssige grunde måtte undlade at amme sit barn. Ammen udnyttede sin evne til at give bryst på bekostning af sit eget barn. Nogen anden løsning på problemet at skaffe næring til de sarte spæde fandtes ikke, førend der henimod slutningen af 1800-årene udvikledes mælkeprodukter til kunstig ernæring. For ammerne måtte det have stærke følelsesmæssige og sociale konsekvenser, som dog ikke skal tages op her i deres helhed. Nogle træk i deres påklædning kan bidrage til at belyse deres rolle.

I husholdninger med tjenestefolk kunne der herske en betydelig arbejdsdeling, og det var sædvane, at de forskellige bar en karakteristisk dragt, så de kunne genkendes i deres stilling indbyrdes og over for husets gæster, samt når de havde ærinder i byen.

I »Vort Hjem« udgivet i København i 1903 findes en detaljeret skildring af de forskellige tjenestefolks indbyrdes stilling i et sådant hjem, og heri hedder det om ammen: »Som oftest fordres det, at en Amme bærer en slags stiliseret Bonde-dragt med Hue med lange Baand, sort Fløjls Liv og stort, hvidt, kniplingsbesat Forklæde over en stiv, sort Nederdel. Denne Dragt leveres af Herskabet. Ammen maa ligesom Barnepigen være af den yderste Renlighed med sin Person og hyppigt tage et Bad.«

Om barnepigen er det videre beskrevet, at hun som oftest sover i barneværelset. Hvis der gøres krav på en vedtagen dragt, bliver det på herskabets bekostning. Hendes gerning består altid hovedsagelig i at passe barnet eller børnene, sørge for deres mad, søvn, badning, på-

*Søndags-Drugt af en Sjællandsk Bonde-Pige;
tjenende i Hovedstaden.*

Sjællandsk bondepige i søndagsdragt, tegnet af Jacob Rieter, i serien »Danske nationale Klædedragter«, København 1801–1806. Nationalmuseet 3. afd. neg. nr. 67926.

klædning og underholdning samt gøre deres værelse i stand. Det afhænger af husets kår, hvorvidt der skelnes mellem amme og barnepige, eller det må være en og samme person.

Det kræver kun ringe indleven i forholdene at forestille sig den tillid, som kunne udvikles såvel mellem børn og amme-/barnepige som mellem denne og husets frue. Kun i få stunder i dagens løb var børnene under moderens pasning, hvorimod det var en selvfølge, at barnepigen døgnet rundt måtte være rede til at varetage den mangeartede og ansvarsfulde opgave.

At nogle tjenestepiger kunne svigte i denne rolle, må sige sig selv, og det fremgår af mange erindringer, at der kunne være store mangler ved børnenes pasning. Men lige så vel kunne nævnes eksempler på, at ammens moderkærlighed blev vendt fra hendes eget barn til de af herskabet betroede, så der opstod livslang gensidig hengivenhed.

Desværre findes der alt for sjældent billeder af disse tjenestefolk i selskab med børnene. Når de små skulle afbildes, skete det sammen med forældre eller bedste-forældre, mens barnepigen beskedent måtte træde til side.

Heller ikke de dragter, der blev anskaffet på herskabets bekostning, er ret ofte bevaret. Tøjet blev brugt og brugt og siden stillet hen som en uanselig pakke, indtil den en skønne dag vel er blevet kasseret. Skønt der i de fleste af Københavns borgerhuse har været kvinder ansat til børnepasningen, må vi derfor nøjes med spredte hentydninger i erindringer skrevet af dem, der dengang som børn har fæstnet sig ved den iøjnefaldende dragt.

Enkelte gange har også malere fundet det interessant at afbilde den som en betydningsfuld detalje.

De eksempler, som på denne måde giver os kendskab til den guldbroderede hue som ammens kendetegn i København, hører imidlertid til den periode fra 1830'erne og fremefter, da de metalbroderede huer også på landet var stærkt eftertragtede.

Guld og røde bånd som symbol

Ganske anderledes forholdt det sig derimod så tidligt som i 1812. Det synes allerede dengang at have været velanskrevet, at ammer og barnepiger i København var klædt som bondepiger. Det fremgår af nogle skifter efter kvinder, der er døde under deres tjeneste, og som har efterladt sig bondehuer som del af deres tøj. Ammen Birthe Christiansdatter havde f.eks. i 1811 en hue med guldgalon og røde bånd.

Samme skik må ligeledes være baggrunden for et af de kobberstik, som blev udgivet af J. Rieter som led i serien »Danske Nationale Klædedragter« i årene 1801–1806. Skønt billedets tekst ikke udtrykkeligt nævner, at bondepigen tjente som amme i byen, adskiller hun sig ved sin bonde dragt ganske klart fra seriens øvrige eksempler på kvindeligt tyende. Både kokke- og stuepigen er således gengivet i den tids mode med lette bomuldskjoler, der i snittet fulgte kroppen, samt hvide lærredskapper som hovedtøj. Bondepigens hue er gengivet med røde silkebånd og guldbesætning ganske svarende til det ovenfor nævnte skifte efter Birthe Christiansdatter.

Præsten Joachim Junge har i »Den

nordsjællandske Landalmues Karakter« fra 1798 på sin moraliserende facon skildret den kontakt, som foregik mellem storbyen København og bondebefolkningen. Om ammerne fremgår det, at der ikke blot var tale om nogle enkelte, men at det har været forholdsvis udbredt, at egnens unge kvinder udnyttede denne mulighed for indtægt, og at gifte koner har taget ammehverv i byen i en periode for senere igen at vende hjem til deres familie. Ud over de uheldige virkninger for de børn, som blev ladet tilbage på landet, har Junge fremhævet den skadelige indflydelse, kvinderne modtog i byen, så de kom til at ligge under for luksus i dragten og for megen kaffedrikning.

Junge har ikke nævnt noget, som kan bringe tanken hen på, at ammerne kan have fået tjenestedragt stillet til rådighed i byen, som det senere var tilfældet. Det er derfor tænkeligt, at den fremgangsmåde endnu ikke var kommet helt til udvikling, men at ammerne først og fremmest selv har sat en ære i, at man kunne se, hvor de kom fra. Dette måtte borge for den sundhed, der var fordring på i deres tjeneste.

Denne indstilling kan sammenlignes med det velkendte fra mange andre områder såsom Amager, Skovshoved og andre fiskerbyer langs Øresundskysten for at nævne de nærmeste, men også fra Fanø og tilsvarende i vore nabolande, at bønderne har understreget deres lokale dragtpræg, for at det skulle være deres varemærke f.eks. ved torvehandel. Annoncen om den guldbroderede ammehue i Selskabet for indenlandsk Kunstflids butik kan da opfattes som udtryk for, at handelsfolk var klar over, at også de københavnske fruer kunne ønske at udnytte

En pige med sin barnepige, der er klædt i lighed med bondevinderne på Københavns-egnen. Udsnit af »Paa Københavns Vold; Aftenen før Store Bededag« af A. H. Hunæus 1862. Statens Museum for Kunst.

dette lokale særpræg som en kvalitet i de tilfælde, hvor den fæstede amme eller barnepige ikke selv mødte frem i en dragt, der var tilstrækkelig karakteristisk.

De huer, der blev brugt på landet i ammernes hjemegne, har vi et vist kendskab til ved bevarede eksempler. Fra denne periode før ca. 1830 var de af trykt bomuldsstof, der kaldtes kattun, eller af silke med store indvævede blomstermotiver. Langs forkanten sidder vinrøde, forholdsvis smalle silkebånd, og over dem

kan der være en guldtrådsknipling. Tilsvarende kniplinger af guld- eller sølvtråd har været brugt over hele landet, ikke mindst på de sorte fløjls-huer, som har været de gifte koners gængse hovedtøj.

Den københavnske amme fra 1811 er omtalt med guldgalon. Til forskel fra knipling er galoner fremstillet i vævet teknik og har derfor dels en tæt struktur, dels lige kanter langs begge sider i modsætning til kniplingernes oftest takkede forkant.

På Københavnsegnens bondehuer var guldgaloner fast tilbehør fra ca. 1830–1840 og fremefter, og de hørte da til på helt sorte huer som symbol for ægtestand. Fra Nordsjælland findes optegnet, at en kone bemærkede til en karl, der gjorde lidt for ivrigt kur til hende: »Vogt dig for galonen!«

Det er bemærkelsesværdigt, at guldkniplingerne på den tidlige huetype findes sammen med røde bånd, der hørte til de unge pigers hovedtøj. Et par meddelere fra Valby og Herstedøster har imidlertid i årene 1911 og 1919 oplyst, at både koner og piger kunne bære røde bånd, mens sorte bånd og galon var for gamle koner. Dette gjaldt den tidlige periode.

Ammerne har dermed fastholdt den unge kones hovedtøj, også efter at der efter midten af 1800-årene kom en ændring i båndenes farve på landet.

Guldbroderi som handelsvare

Der var handlende, som var parat til at imødekomme efterspørgslen på tilbehør til kvindernes stadsdragter. På landet købte kvinderne ofte deres fine besætning hos omvandrende kræmmere, der med deres kiste på ryggen kom omkring til

hver især. Ser man på dragter og udstyr fra landet som helhed, får man et klart indtryk af, at disse handlende har haft en fin fornemmelse for at tilbyde varer, der kunne passe ind i den lokale smag fra sted til sted. Netop på Københavnsegnen kommer dertil, at befolkningen var nært knyttet til det veludviklede handelsliv, som fandtes ikke blot i hovedstaden, men også i Roskilde, Køge og Hillerød.

Det er tilbagevendende, at alle disse kræmmere er blevet kaldt jøder, endda i så stort omfang, at de to betegnelser er blevet opfattet som ensbetydende. Det er ikke givet, at alle de pågældende personligt har været af mosaisk tro. Men der kan næppe være tvivl om, at de er blevet udsendt af handelshuse, som var på jødiske hænder, hvilket må tillægges ganske stor betydning i vor aktuelle sammenhæng.

Den butik, som var oprettet af Selskabet for indenlandsk Kunstflid, havde til huse på hjørnet af Admiralgade og Vingårdsstræde og var kommet i gang i 1810. Initiativet kom fra en komité, hvori sad grosserer Nathanson, som var medlem af det mosaiske trossamfund i København. Butikken blev oprettet som kommissionsforretning med en bestyrerinde. I en annonce er anført: »Sådanne Indretninger haves i Berlin, Hamborg og flere Steder, og Erfaringen har stadfæstet deres velgiørende Virkninger.« I butikken skulle modtages fine kvindelige håndarbejder mod et passende forskud straks og resten, når varen var solgt, efter fradrag af fem procent til bestyrerinden.

Hvor den pågældende guldbroderede ammehue var syet, lader sig ikke nøjagtigt påvise. Det er dog interessant, at der i annoncen sammenlignes med tilsvarende

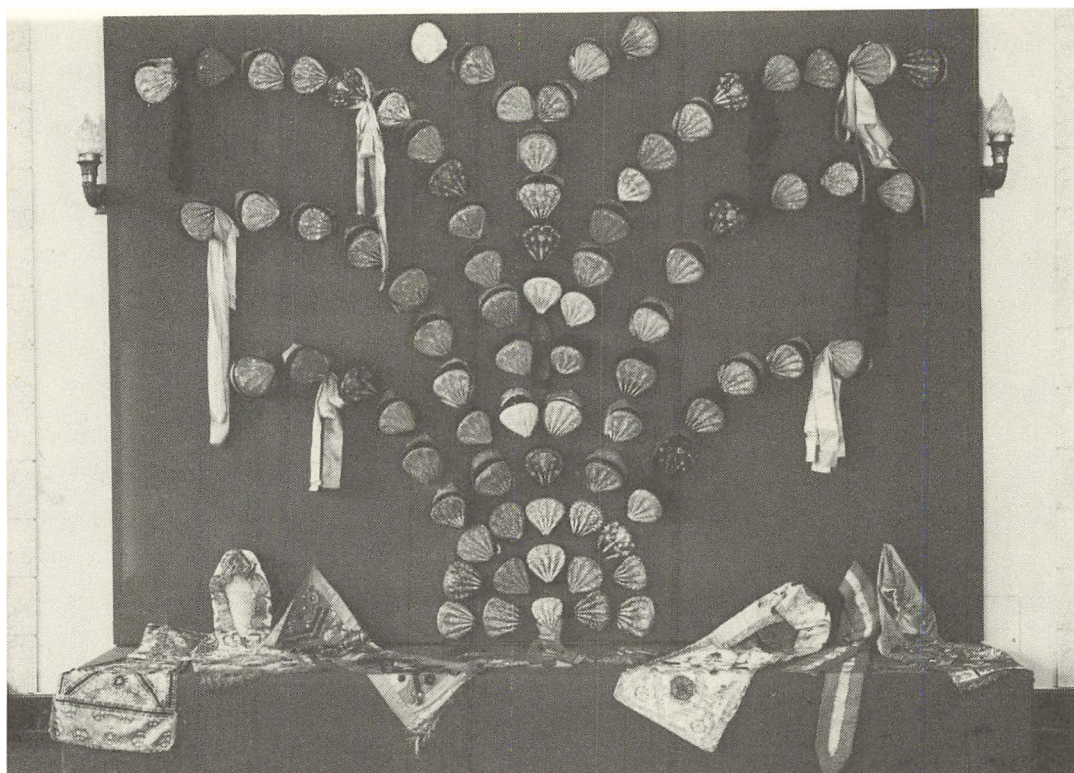
Tjenerskabet hos apotekerfamilien på Vesterbro i København, ca. 1885. Yderst tilhøjre sidder barnepigen Ane Nielsen iført ammedragt med huenakke. Nationalmuseet 3. afd. neg. nr. 131.074.

institutioner i Berlin og Hamborg, og det kan vel næppe udelukkes, at der foruden københavnske damers håndarbejder har været varer, som grosserer Nathanson har skaffet til veje. Både i Berlin og Hamborg fandtes dengang firmaer for tilvirkning og handel med guldbroderi, og ligeså i Wien, hvorfra der er foregået en betydelig eksport af varer, som netop hører til kvindehovedtøj.

Der eksisterer så stærke lighedspunkter imellem de sjællandske metalbroderede

bondehuer og de overdådigt guldbroderede huer, der brugtes i Østrig omkring byerne Linz-Passau-Salzburg, at en sammenhæng er umiskendelig. Også i Østrig skete der en kraftig udvikling af guldbroderi på hovedtøjer. Den begyndte allerede i 1770erne og havde sit udgangspunkt i brudehovedtøjet – altså en tilknytning til den kirkelige højtidsdragt på lignende måde som i Danmark.

Næppe på noget andet tidspunkt har guldbroderi været så eftertragtet som

Huenakker fra hedeboegnen med overdådigt metal- og silkebroderi. Især bønderne fra dette område mellem København-Roskilde-Køge regnedes til Københavns-bønderne. I løbet af 1800-årene begyndte kvinderne dér at gå med disse fornemt broderede huer, og fra omkring 1840 fik huerne den femfoldede form som på billedet. De ældre huer har langs forkanten en kniptet besætning af lighed med de spædbørnshuer, der ses fornedet på billedet. Fra omkring 1840 blev det almindeligt, at kanten var en galon vævet af guld- eller sølvtråd. I begge tilfælde var denne besætning symbolet for, at huen blev båret af en gift kvinde. Huer, i privat eje, fotograferet på udstillingen »Hedebosyningers«, Roskilde 1960 afholdt af Danmarks folkelige Broderier. Nationalmuseet 3. afd. neg. nr. 69108.

omkring år 1800. Måske for at opveje den tilbagegang i produktionen af vævede pragtstoffer, der fulgte efter den store franske revolution i 1789, blev guldtrækkeriet et middel til at opnå en tilsvarende overdådig mønstervirkning. I Napoleons-tiden blev først og fremmest militære og civile gallauniformer udsmykket med rigt guldbroderi. Det blev udført som håndværk af guldtrækkere. Den stærke efterspørgsel bevirkede, at der også kom hjemmeindustri i gang, undertiden i forbin-

delse med forlæggere, der drev kommission med materialer og aftog den færdige produktion. Den militære anvendelse af guldtrækkeriet stimulerede fremkomsten af det også i moden som helhed, og der udvikledes mange former, hver med sit særlige publikum. En af disse former var bondehuerne. De forlæggere, der gav sig af med hjemmeindustrien, kunne være guldtrækkere, men det var i mange tilfælde også forretningsfolk uden teknisk indsigt i faget, men derimod med den for-

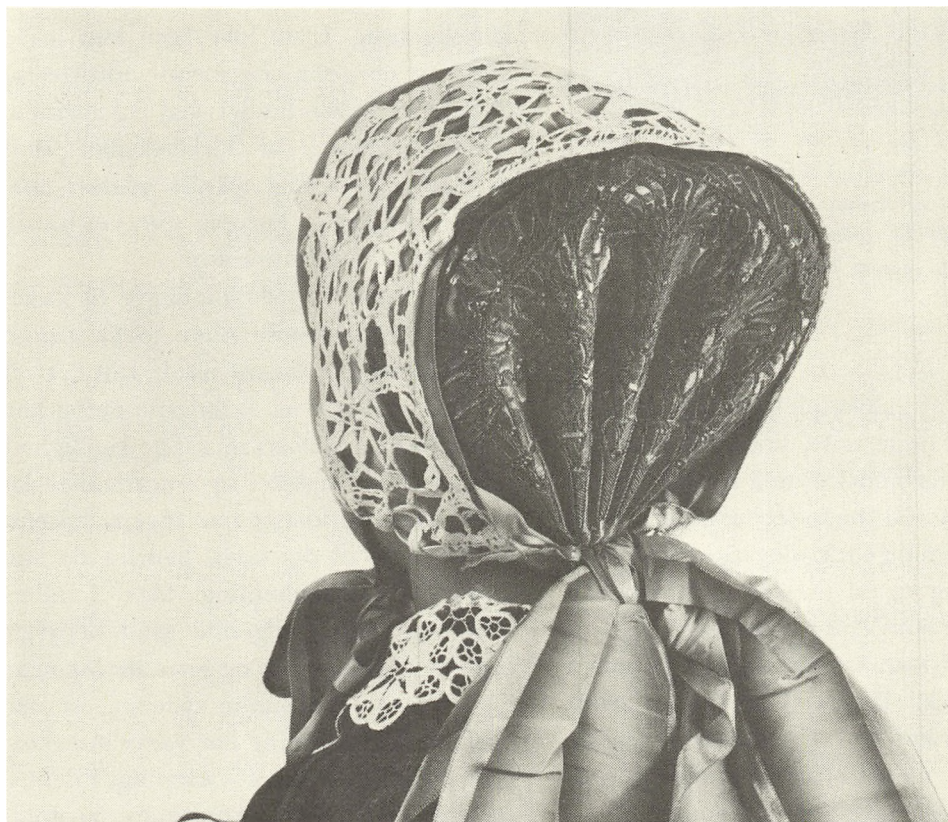
nødne driftskapital. Disse forlæggere var oftest jøder, der i forvejen var engageret inden for omsætningen af ædelmetaller, et handelsområde, jøderne vel i løbet af 1300- og 1400-årene omtrent opnåede monopol på. De efterhånden beskedne forekomster af ædelmetaller i Central-europa blev opvejet af den import, som da kom til fra Vestafrika, og som nåede Europa igennem Spanien og Portugal.

Forarbejdningen af guldet var nært forbundet med omsætningen af materialet, således at der fremstod et udsøgt kunsthåndværk, som blev knyttet til jødernes socialt ret snævre rammer. Afhængigt af

vekslende perioders brug af dette fags stærkt varierede virkemidler har det været betegnet possementmager, guldtrækker, perlestikker, broderer. Det var de samme mennesker, der leverede guldbroderiet, som også formidlede galoner og metalkniplinger, foruden kniplinger af alle andre arter, bånd og knapper, kort sagt al den slags pynt, som igennem århundreder har smykket europæeres dragt og bolig og har bibragt disse deres ydre rang og stand.

På de omtalte huer fra omegnen af Wien, der allerede i samtiden blev kendt som Linzer-Bändlhauben, forekommer

Ammehue med sølvnakke samt sribede rød-brune silkebånd og grov hvid knipling. Monteret i 1892 hos »Magasin du Nord», København til amme-brug. Nationalmuseet 3. afd. mus. nr. 849/1951.

Ammen, som brugte huen mus. nr. 849/1951, fotografet med sin datter, der var hendes 13. barn, født 1892. Familien boede på Nørrebro i København. Moderen på billedet ammede flere velhavende forældres børn. Nationalmuseet 3. afd. mus. nr. 14-15/1974.

besætning af guldkniplinger samt af Bord d'Éspagne. Dette sidste findes ikke således benævnt i forbindelse med danske bondehuer. Derimod har det jævnligt været brugt på kirkelige tekstiler både til alterets udsmykning og til messehagler, anført i regnskaber som Point d'Éspagne. Det kan enten være som kvindehuernes galoner i vævet teknik, eller det kan som en ældre type være i kniplet udførelse, men selv da har det lige kanter, ikke kniplingernes karakteristiske takker ved forkanten.

Blandt kniplingsforskere er det blevet hævdet, at den spanske hentydning i navnet må tilskrives den eksotiske rolle, Spanien har haft igennem historien, hvilket begrundes med, at der ikke kendes mønsterbøger fra Spanien, som kan dokumentere tilvirkning af kniplinger i tiden før industrien i Flandern kom til udvikling i anden halvdel af 1500-årene. Det kan dog næppe opfattes som endegyldigt. Tværtimod må det i sammenhæng med jødernes andel i guldomsætningen betragtes som højst sandsynligt, at netop Spanien har spillet en central rolle ved udviklingen af disse former for kniplinger.

I 1492 fremkom love fra flere konger i de nordlige katolske delstater i Spanien, som fastslog, at guldkniplinger ikke måtte importeres fra Lucca og Genua uden til kirkelig brug. Disse love kom kun to år efter, at en gennemgribende fordrivelse af jøderne havde fundet sted fra Spanien. Guldudsmykning af kirketekstiler stod dengang på et højt teknisk stadi i Spanien – det land i Europa, som vel havde den stærkeste kristne kultur.

Når savnet af guldkniplinger til kirkeudsmykning allerede efter to år kunne afstedkomme et sådant skridt, kan det vel ses som en følge af, at jøderne netop har taget deres håndværksmæssige kyndighed med og har etableret sig i norditalienske byer, hvor de fortsat har søgt at afsætte deres varer til det land, hvorfra de var kommet. Guldbesætning blev i tiden omkring 1500 i stigende grad benyttet også til verdslig brug, og formuleringen af de spanske love kunne tyde på, at der også blandt spanierne har været interesse for varer af den slags. Væsentligt i denne forbindelse er det at konstatere, at guld-

kniplinger var nødvendige til kirkeudsmykning. Så længe de blev udført håndværksmæssigt, var der ikke behov for mønsterbøger. Disse fandt som helhed deres berettigelse med bogtrykkerkunstens udvikling i løbet af 1500-årene og først og fremmest til sådanne arbejder, som kvinderne foretog i hjemmene, især syning og broderi. Fra midten af 1500-årene findes to mønsterbøger fra Lyon, hvori omtales guldkniplinger som point d'Espagne.

Den spanske tekstilkunst er karakteristisk ved mange forskellige former for båndtilvirkning og knytning foruden syning og vævning, udført i hånden. Der

kan næppe være tvivl om, at også kniple- teknikken må anses for at have været kendt i Spanien før 1490.

Som kirkeligt og højtidsstilbehør blev metalkniplinger uundværlige overalt i Europa, formidlet af jødiske håndværkere og handlende. I perioder, da religiøse modsætninger bestemte storpolitikken, blev håndværket afhængigt af, at religiøs frihed blev respekteret.

Indtil omkring midten af 1700-årene fandt fremstillingen sted i katolske lande. Men også i lande med officielt protestantisk tro var der blandt folk stadig efterspørgsel efter de fine sager, og jøderne

Ammehue med sølvnække og forstykke af rødt silkedamask samt maskinknipling under forkanten og påhæftet lærredskrave med hedeboosyning. Sølvnakkens trekantede form var den gængse på hedeboegnen i 1830'erne. Den øvrige montering er antagelig foretaget med henblik på huens brug som ammehue. Nationalmuseet 3. afd. mus. nr. 3661/1973.

Familiegruppe foran huset i Tåstrup ved København ca. 1925. I baggrunden ses Ane Pedersen med huenakke. Hun havde i mange år tjent som goldamme i Sverige. Siden boede hun i Tåstrup i sit barndomshjem sammen med sin søster, der var huekone. Deres far havde været væver. Ane Pedersen var kendt for at gå meget gammeldags klædt, og huen mus. nr. 3661/1973 har tilhørt hende. Nationalmuseet 3. afd. neg. nr. 121026.

fandt udvej for at skaffe det over landegrænserne.

I København handlede ikke blot de sjællandske bondekoner hos guldtrækkerne. Også fra den anden side af Øresund kom skræddere og købte fløj med afpasset sølvbroderi, som de syede til en vis type brystsmæk til kvindesørgedragten i egnen nær Lund. Ganske samme form for broderi brugte bondekonerne på Stevns til deres huer. På tilsvarende måde har det industrielt og håndværksmæssigt forarbejdede metalbroderi i form af halvfabrikata vundet udbredelse i Europa som helhed,

og dets vej kunne føre gennem Hamborg eller Berlin til København. Når det broderede stof nåede frem til forbrugerne, kunne det sys i en facon, der var ganske snævert udbredt. Først ved den nøje sammenligning af selve broderiet bliver forbindelsen mellem landene tydelig.

En anden handelsvej førte fra Donauområdet længere mod øst, til Øvre-Schlesien i det sydvestlige Polen, hvor guldbroderi også kom til udfoldelse på huer og brystsmækker til højtidsdragt for kvinder og børn. Udviklingen kan dér spores allerede i 1600-årene, men blev for-

Stue- og køkkenpiger på Farungård ved København ca. 1910. Yderst i hver side står stuepigerne, der bår sorte huer med kniplingskanter og henholdsvis røde og blå silkebånd med om halsen. Dette kaldtes hedebodragt. De var ikke ammer, men havde en dragt, som var påvirket af hedeboegnens bonde dragt.

stærket fra slutningen af 1700-årene i den periode, da påvirkningen begyndte at gøre sig gældende i Danmark.

At Wien blev centrum i udviklingen af guldbroderiet på denne tid, var ingenlunde nogen tilfældighed. Denne by var siden længst forsvundne tider et knudepunkt for handelen langs Donau mellem øst og vest, og netop i løbet af denne periode siden slutningen af 1700-årene bevirkede de politiske omvæltninger i Frankrig samt den gradvise tilbagetrækning, tyrkerne måtte gøre mod øst, at Wien vandt endnu større europæisk indflydelse end ellers.

Guld på huer til barn og amme

Overalt hvor guld- og sølvkniplingerne forekom, synes de at have haft en symbolsk betydning med religiøs baggrund. For nutidens i denne henseende oftest temmelig nøgterne betragtning kan det forekomme modsigende, at de københavnske ammer havde guldsmykkede huer som arbejdsdragt. For datiden lå denne tanke derimod sikkert ikke så fjernt. På så godt som alle spædbørnshuer, der i dag træffes bevaret fra den periode, både til drenge og piger, er der guldkniplinger, og i nogle tilfælde kan selve stoffet være syet om fra et guldbroderet klæd-

ningsstykke. Det er almindeligt at opfatte disse fint forarbejdede huer som dåbs-hovedtøjer. Bevises kan det vel næppe, om de altid har været beregnet til dåbs-højtidene. Også ved andre lejligheder blev barnet smykket, når det skulle præsenteres ved selskaber eller på besøg. Men ved dåben var der oftest knyttet særlige foranstaltninger til barnets hue, og den skulle være af så fin udførelse som muligt. Det hørte til ammernes mange sysler at sørge for barnets tøj, og det er vel tænkeligt, at også den fine, første højtidshue ofte blev forarbejdet af ammen.

Når barnet skulle vises frem under sammenkomster i hjemmet, var det ammens opgave at være rede til det. Selv skulle hun da være i sin fineste stads, så hun også derigennem kunne kaste glans over barnet. Ved en sådan lejlighed kunne søndags- og kirke dragten være på sin plads.

Om ammernes egen indstilling til at bære denne særprægede tjenestedragt kendes ingen direkte beretning fra den tidlige periode. At dømme efter Joachim Junges skildring tog kvinderne så hyppigt til København og lod sig fæste, at det på den tid næppe kan have været nogen ydmygelse at være amme. Kan man da opfatte deres søndagsklædning som udtryk for, at ammerne fra begyndelsen med stolthed viste deres plads?

Goldammehuer og stuepigekapper

Efter at de store, metalbroderede huenakker var kommet i brug blandt bønderne, skiftede ammehuerne til dels præg og adskilte sig i stigende grad fra dem, der da brugtes på landet. To huer fra slutningen af 1800-årene findes bevaret, og de har

været brugt af ammer. De har begge brogede bånd af en ganske anden type end almindeligvis brugt til femfoldede huenakker. Dertil kommer en hvid besætning over forstykket, som kan være beslægtet med den slags hovedkapper, der hørte til stuepigernes karakteristiske dragt.

Den ene af de to kvinder, som har brugt disse huer, betegnede sig goldammie. Det blev almindeligt, efter at der fremkom ernæringsformer til erstatning for diegivning. Men kvinderne havde iøvrigt i enhver henseende samme arbejdsopgaver ved de spæde børns pasning og forblev i tjenesten også under børnenes videre opvækst.

Stuepigerne havde normalt ikke med børnepasning at gøre, og til deres tjenestedragt hørte der hvide broderede eller kniplingsbesatte lærredskapper. Der kendes imidlertid eksempler fra herskabs-hjem i Københavns omegn på, at også stuepigerne bar en dragt af lignende type som ammernes: sorte fløjls-huer med guldkniplinger og med nakkesløjfer af silkebånd. I det ene af hjemmene var der altid to stuepiger til opvartning ved måltiderne, hvoraf den ene bar blå, den anden rosa silkebånd. Resten af dragten bestod af en sort bluse med kort pufærme og krave, samt forklæde, manchetter og halsstrimmel i hvidt med kniplinger. Det blev kaldt hede bodragt og var i brug igennem et par generationer indtil 1920'erne. Fra senere tid vil der næppe vise sig eksempler på bondepigedragten som ammernes kendetegn.

Hvervene som barnepige og stuepige fik en ganske ny udformning gennem udviklingen af syge- og barnepleje som fag inden for den offentlige sektor. Deres sta-

tus kom også til udtryk i hovedtøjet, men det blev udformet med den tidligere stuepige kappe som grundmodel. Dermed var guldprydelse opgivet som symbol i forbindelse med kvindehovedtøj.

Forbindelsen mellem by og bønder

Det har været formålet her at kaste lys over en kvindegruppe, som historisk fremtræder anonymt, kun gennem enkelte klædningsstykker og gennem nogle få oplysninger fra andre dele af befolkningen. Muligvis kan disse linier bevirke, at mere viden kommer til veje.

Af det foreliggende tegner sig indtrykket af kvinder, der selv har bidraget til en stolt ydre markering af deres erhverv, og derigennem blev medvirkende til at danne mode i en hel befolkningsgruppe – men som vistnok i stigende grad har måttet affinde sig med, at dette ydre særpræg blev dem påbudt. Selv da synes de i visse tilfælde at have givet anledning til efterligning. Dette forløb udsprang af en vekselvirkning mellem København som en storby i fremvækst og bønderne i dens omegn.

Litteratur

Andersen, Ellen: Danske Bønders Klædedragt. København 1960.

Andersen, Ellen: Huekoner. Budstikken, Nationalmuseet, København 1962.

Bazielich, Barbara: Złote Hafty W Tradycyjnej Odzieży Na Slasku (med engelsk resumé). Bytom 1973.

Dalgaard, Hanne Frøsig: Tjenestedragter og messekrud i vore kirker. Nationalmuseets Arbejdsmark, København 1982.

Damgaard, Ellen og Poul H. Moustgaard: Et hjem – en familie. Nationalmuseet, Folkelivs Studier 3. København 1970.

Danmarks folkelige Broderier. Sekretariat: Nymarks Vænge 6, 4000 Roskilde. Mønsterark nr. 128: Metalkniplinger samt lysbilledserier 1–12.

Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid. I–II. København 1816.

Gad, Emma, red.: Vort Hjem. København 1903.

Gervers, Veronica: The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe. ROM HTA Monogr. 1982.

Hansen, Georg: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede. København 1957.

Junge, Joachim: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog. Udgivet af Hans Ellekilde. København 1915.

Kragelund, Minna: Om vore huekoner. Husflid, Kerteminde. Juni 1983.

Larsen, Tove Werner: Oldemors fine hue. Historisk Forening for Værløse Kommune. Årsskrift, Værløse 1975.

Levey, Santana M.: Lace. London 1983.

Lipp, Franz Carl: Goldhaube und Kopftuch. Linz 1980.

Meyer-Heisig, Erich: Weberei Nadelwerk Zeugdruck. Zur deutschen volkstümlichen Textilkunst. München 1956.

Mørk, Søren: Den ny Danmarkshistorie 1880–1960. København 1983.

Neubert, Gerd og Ellen Andersen: Bydragt – bonde-
dragt. En undersøgelse af jævne folks påklædning i

Køge, Roskilde, København og Hedeboegnen i tiden 1790–1830. Historisk Årbog for Roskilde Amt, Roskilde 1976.

Nielsen, Beth Grothe: Letfærdige Quindfolk. København 1982.

Palliser, Bury: History of Lace. London 1902.

Rasmussen, Holger: Københavnsbønder. Historiske Meddelelser om København. Årbog, København 1963.

Steensberg, Axel, red.: Dagligliv i Danmark I–II. København 1963–1964.

Svensson, Sigfrid: Skånes folkdräkter. En dräkthistorisk Undersökning 1500–1900. Nordiska Museets Handlingar:3. Stockholm 1935.

Trens, Le Rev. Père: Le Costume Liturgique Espagnol. Actes du 1er Congrès International d'Histoire du Costume. Venise, 31 Aout – 7 Septembre 1952. Venezia 1952.

Birgit Vorre

Hjemme hos skovserkonerne

Et fiskerleje i nær kontakt med København

Mange husker sikkert endnu de lange rækker af ens klædte skovserkoner ved Gammel Strand, der hørte til blandt de sidste egentlige torvebønder eller Københavsbønder. Disse koner opnåede en kolossal popularitet, der var så stor, at da fisketorvet flyttede i 1958, fik de lov til at fortsætte deres handel på det gamle torv. Ganske vist var der kun få »rigtige« skovserkoner tilbage, men for den udenforstående var det ikke til at se, da alle i de senere år anvendte skovserdragt og dermed blev opfattet som skovserkoner. At andre koner har givet sig af med fiskehandel ved Gammel Strand er imidlertid ikke et nyere fænomen. Faktisk har der i alle de år Gammel Strand har fungeret som fisketorv været både skovserkoner og københavnske koner. Skovserkone var også tidligere nærmest en fællesbetegnelse nemlig for koner fra landet, der i modsætning til dem fra byen selv medbragte og forhandlede den fisk deres mænd havde fanget. Da størstedelen kom fra Skovshoved og Taarbæk var betegnelsen meget dækkende.

De københavnske koner var derimod egentlige detailhandlere, der opkøbte deres varer på torvet, som de solgte videre samme sted, og det var disse koner, der dominerede handelen i ældre tid. Trods

dette var det skovserkonerne, der blev de berømte. Gennem torvehandelen skabte de sig et image, så man næsten er kommet til at opfatte dem som et fænomen i sig selv og ikke som medlem af en traditionel fiskerhusholdning. I det følgende er det derfor hensigten at følge med skovserkonerne hjem for at få et indtryk af det lokalsamfund og de hushold, de så nøje var knyttet til, og som var forudsætningen for deres handel. Rent fysisk er Skovshoved valgt som »hjemme«, men i realiteten handler det lige så meget om Taarbæk som følge af den nære kontakt mellem de to fiskerlejer og de næsten identiske livsformer.¹

Et fiskerleje og dets beboere

Skovshoved ligger ca. 8 km nord for København på det smalle areal mellem Sundet mod øst og de høje skrænter ind mod land. Det kan dog næppe længere kaldes et rigtigt fiskerleje, da det snart er en del år siden, den sidste fisker trak sin båd på land og pakkede redskaberne ned. Som så mange andre landsbymiljøer i Københavns omegn er Skovshoved blevet opslugt af hovedstaden som boligområde for den voksende bybefolkning. Folk der var blevet træt af storbyen og de moderne villakvarterer blev liebhavere til de

små maleriske fiskerhuse i de snævre stræder på begge sider af den gamle Strandvej. Husene blev moderniserede og lugten af fisk og tjære forsvandt, men man undgik en sanering. Selv om byen i dag også omfatter byhuse fra århundredskiftet, etagebyggeri og villabebyggelse, kan man dog stadig få en fornemmelse af at befinde sig i et gammelt fiskerleje. Dette til trods for at havnen ikke længere indgår som en naturlig del af byen, men blev flyttet ud samtidig med anlæggelsen af den moderne Kyststrandvej i 1930'erne. Uden tvivl har dette dog også været med til at bevare det gamle miljø.

Allerede i middelalderen eksisterede Skovshoved som sted, men da sandsynligvis kun som en fiskeplads, hvor folk inde fra landet drev sæsonfiskeri og især efterårssildfiskeri som andre steder ved Øresund. Først fra omkring 1600 regner man med en egentlig bofast befolkning, der da omfattede 10 fiskerfamilier. Samme størrelse havde lejet også i resten af 1600-tallet, mens en egentlig tilvækst først kom i det efterfølgende århundrede, hvor antallet af familier nåede op på knap 40. Det var en fattig og nøjsom befolkning, hvis eksistens var helt afhængig af fiskeriet. Kom der dårlige fiskeår eller blev redskaberne ødelagt, havde familierne svært ved at klare sig. Der var ikke som andre steder mulighed for at supplere fiskeriet med landbrug, da der kun hørte lidt havejord til husene, og den smule jord, der var, blev inddraget til bebyggelse i takt med befolkningsstigningen.

I 1834 beskrives Skovshoved som et stort fiskerleje ved Sundet, der dækkede et areal på ca. 8 tønder land og som var opdelt i 53 matrikelnumre med i alt 58

fiskerhuse og 23 arbejdsmandshuse, hvilke sidste beboedes af især daglejere samt nogle få håndværkere. Al jord var udnyttet til huspladser, gadeplads og stejlepladser. (Stern, 1834).

1800-tallets traditionelle fiskerhuse var små lerklinede bindingsværkshuse, hvor loftet udnyttedes til garnloft og stueetagen var indrettet som køkken, stue og et par mindre rum. Senere blev byggeskikken noget påvirket af københavnernes små landsteder ved kysten for i slutningen af århundredet at blive mere småstads- og villapræget. Som følge af det ringe jordtiliggende udvidede man bebyggelsen ved at bygge husene i forlængelse af hinanden, hvilket efterhånden resulterede i en række sammenbyggede husgrupper, nærmest små slægtskolonier i forskellige stilarter, der efter god skovserskik fik navne som »Øen«, »Firkanten« o.lign.

Antallet af fiskerfamilier nåede sit højdepunkt omkring 1880 med lidt over 100 familier. Derimod øgedes gruppen af ikke-fiskeritilknyttede familier gradvis i hele århundredet, således at de to befolkningsgrupper omtrent var lige store ved århundredskiftet. Trods dette var Skovshoved stadig et udpræget fiskersamfund, domineret af sin fiskerbefolkning eller skovserne som de kaldtes. Nok boede der lige så mange andre i byen, men de var i højere grad orienteret mod det agrare og senere urbane samfund uden for Skovshoved. Den ringe tilknytning til fiskerlejet viser sig også ved, at denne gruppe i overvejende grad kom udefra, mens størstedelen af fiskerbefolkningen var født i Skovshoved eller Taarbæk.²

Udsigt fra den karakteristiske bebyggelse i Skovshoved mod den nye Kystvej og havnen, der blev anlagt i slutningen af 1930'erne. Fot. 1938. Lokalthistorisk Arkiv Gentofte.

Befolkning og erhverv

Kun få steder i landet møder man på så tidligt et tidspunkt en befolkning, der har kunnet ernære sig af fiskeri alene, hvilket helt klart skyldes Skovshoveds gunstige beliggenhed i forhold til hovedstaden. Det samme gør sig gældende for Taarbæk, der fra slutningen af 1600-tallet havde en tilsvarende befolkningsstørrelse som Skovshoved.

At befolkningen i disse nære fiskerlejer har afsat deres fangster i København fremgår allerede af en bestemmelse fra 1609, hvor det hedder, at fisk der indkommer i både eller indbæres i kurve skal sæl-

ges ved Stranden, mens fisk der indkommer i vogne skal sælges på det officielle fisketorv, der på det tidspunkt lå ved Gråbrødre kloster.

Både og kurve har alle dage været transportformen for de nærmeste fiskerlejer, mens fjernere liggende lejer indsendte deres fangster med vogne. Det er først fra begyndelsen af 1700-tallet Gammel Strand bliver officielt fisketorv med plads til både »De her i Staden hjemmehørende Koner« og »Fiskerkoner fra Skovshoved og fra andetsteds fra Landet«, hvilket vil sige de nærmeste fiskerlejer. I 1740 omtales fiskere fra Skovshoved,

Taarbæk og Vedbæk, der »sælge Fiskene færske udi Kiøbenhavn og af det Slags, som kan conservere sig levende udi Kurve bære Qwindfolkene i Haabetal udi saadanne Machiner paa deres Ryg bunden til Kiøbenhavn«.³ Vedbækkoner har dog næppe spillet nogen større rolle på Gammel Strand, således nævnes de ikke i de senere kilder, bl.a. stadelisterne, der stort set kun medtager Taarbæk- og skovserkoner.

Frem til 1850 domineredes handelen af de københavnske koner, der købte af vognene og som havde faste stader på selve torvet, mens skovserkonerne måtte nøjes med de såkaldte løse stader til venstre for Højbro. I begyndelsen af 1800-tallet var der ca. 70 koner med faste stader, mens der daglig kun kom mellem 10 og 20 skovserkoner, idet deres benyttelse af torvet afhang af de hjemlige fangster. Omkring 1880 var rollerne byttet om. Nu var der ca. 40 københavnske koner, men til gengæld ca. 130 skovserkoner. Denne udvikling svarer nøje til væksten i fiskerlejerne og viser i hvor høj grad de nærmeste fiskerlejer baserede deres eksistens på det københavnske marked.⁴

Flere ældre kilder antyder dog, at fiskerne i Taarbæk og Skovshoved ikke kun har ernæret sig ved fiskeri, men også ved opkøb. I forordningen om et fiskekræmmerlaug i 1696 forbydes det således fiskerne mellem København og Helsingør at opkøbe fisk; de må kun sælge den fisk de selv har fanget. Lidt mere tydeligt fremgår disse opkøbs art hos Oeder (1771) og Begtrup (1812), der begge hævder, at fiskerne i Taarbæk og Skovshoved opkøber fisk på de svenske kyster, som de sælger i København.⁵ I hvor stort omfang fiskerne

har givet sig af med opkøb er vanskeligt at sige. Det fremgår hverken af senere skriftlige eller mundtlige kilder. Derimod ved vi fra senere tid, at der har været drevet en del fiskeri ved de svenske kyster, og at bådene jævnligt er gået ind til de svenske byer for at afsætte fangsten der.

Fra Skovshoved fiskedes der hele året. Selv om vinteren blev der drevet en del isfiskeri. Efterårssildefiskeriet anføres dog altid som det mest betydningsfulde, men også som det mest usikre, da sildeforekomsterne varierede stærkt fra år til år. Svigtede silden, manglede familierne det nødvendige overskud. I dette århundrede tog fiskerne bl.a. til Korsør i sildesæsonen, hvis silden udeblev fra Øresund. Uden for sildetiden omfattede fiskeriet bl.a. rødspætter, torsk, ål, flyndere, hvillinger og makrel.

Fiskeriet blev drevet fra både med russer, våd og silledrivingarn, de såkaldte »nærringer«. Til sildefiskeriet anvendtes store, sejlførende halvdæksbåde, der kunne gå direkte fra fangstpladserne til Gammel Strand, mens der til det øvrige fiskeri brugtes mindre både, såkaldte »Sjottinger«, der altid landede fangsten i Skovshoved. Ingen af bådene krævede en besætning på mere end 2–3 mand, hvilket betød, at familierne i de fleste tilfælde selv var i stand til at danne et bådelaug. Fiskede man sammen med andre, blev bådene brugt på skift og båden fik sin part, når fortjenesten blev delt.

Først i 1869 fik Skovshoved en havn. Indtil da foregik fiskeriet fra åben strand, hvor bådene efter endt brug blev trukket på land. Havnen betød en lettelse i det daglige arbejde og dermed en reel forbedring for fiskeriet, men egentlige æn-

Høj Petersen, Eneret

Skovshoved

Oprindelig gik skovserkonerne ind til Gammel Strand, men fra midten af forrige århundrede var der en del, især ældre koner, der i fællesskab lejede en såkaldt »Konevogn«, der kørte dem frem og tilbage. Senere benyttede alle sporvognen. Postkort fra 1890'erne.

dringer medførte den ikke, heller ikke på afsætningsområdet. Nok så vigtigt var det, at fiskerne havde fået et naturligt arbejds- og samlingssted, hvilket uden tvivl har været med til at styrke deres selvbevidsthed. Endelig var havnen også det synlige bevis på, at Skovshoved var et fiskersamfund.

Afsætningen lå i helt faste rammer. Den daglige fangst, der blev landet i Skovshoved, tog kvinderne sig af. Normalt var der heller ikke mere end der kunne være i rygkurven eller »småkåren« som den kaldtes, der kunne rumme ca. 10 kg fisk. Når kurvene var fyldt op, drog kvinderne af sted. En del handlede i omegnen, »gik ad landet« eller »gik med kurven« som man sagde, mens størstedelen handlede i København. De fleste på fisketorvet, andre i de københavnske gader, hvor de havde deres faste distrikter.

Kun i sildetiden var mønsteret lidt anderledes. Her gik sildebådene som nævnt direkte til Gammel Strand, hvor fiskerne selv stod for handelen, dog ofte bistået af deres koner, der stødte til på torvet. Handelen med sild foregik tidligt om morgenen, hvorefter fiskerne sejlede hjem, mens konerne fortsatte den almindelige torvehandel. I sildetiden købte de som regel deres varer hos melleghandlerne, der også leverede til de øvrige koner på torvet. Dette gælder dog kun sidste halvdel af 1800-tallet, hvor melleghandlerorganisationen eller engroshandelen var blevet etableret. Fra denne periode ved vi også, at skovserkonerne har suppleret deres varer hos melleghandlerne og at enker, der ikke længere havde en fisker til at forsyne sig, købte alle deres fisk her.

Der er næppe nogen tvivl om, at mel-

Først i slutningen af 1800-tallet kom skovserkonerne til at dominere fiskehandelen. I 1879 var der 132 registrerede koner, og rækken nåede næsten ned til Assistenshuset. I 1893 måtte de placeres i to rækker, så der også kunne blive plads til mellemhandlerne. Fot. ca. 1890. Det kgl. Biblioteks billedsamling.

lemhandlerorganisationen har været med til at bedre skovsernes økonomiske kår gennem muligheden for mere stabile indtægter. Samtidig var mellemhandlerne dog også den første egentlige trussel mod deres traditionelle erhvervsmønster og det kan derfor ikke undre, at fiskerne i Taarbæk og Skovshoved søgte at bekæmpe dem. Gennem en lang række andragender til havnemyndighederne i København søgte de at hævde deres gamle handelsrettigheder, bl.a. retten til pladserne i kanalen og på torvet.

I fiskerlejerne kom der i sidste halvdel af forrige århundrede også nye mulig-

heder for en bedring af økonomien. Først og fremmest gennem landliggerne, der lejede sig ind hos fiskerne i sommermånederne. Det betød ganske vist, at man måtte rykke sammen på garnlofter og i udhuse, så sommergæsterne kunne bo standsmæssigt i stuerne, men det generede tilsyneladende ikke. I det mindste havde næsten alle familier landliggerer hver sommer i slutningen af århundredet. Også de nye villaejere i omegnen havde brug for fiskerne bl.a. til bygning af bade- og bådebroer, opsætning af badehuse og til at føre deres lystfartøjer.

På mange måder nød skovsersamfun-

Mens torvet var konernes arbejdsplads, spillede havnen en vigtig rolle i fiskernes dagligdag. Et af de sidste billeder af den gamle havn, der blev anlagt i 1869. Fot. 1936. Lokalthistorisk Arkiv Gentofte.

det godt af denne udvikling, men den betød også, at skovserne for alvor manifesterede sig som gruppe for at klare sig over for alt det nye, de blev konfronteret med både hjemme og på torvet. Den kendte skovservending »det er en af vore« eller måske snarere »det er inte en af vore« er et klart udtryk for skovsernes gruppefølelse og holdning til andre.

Det stærke sammenhold er dog ikke kun noget, der gælder denne periode. Skovserne har altid gennem deres erhverv været i kontakt med andre befolkningsgrupper, og de har antagelig altid haft behov for at understrege deres so-

cialle tilhørsforhold. En skovser var stolt af sit erhverv og sit lokalsamfund, og har nødig villet forveksles med andre. Det er formentlig på denne baggrund man skal se skovserkonernes fastholden ved deres gamle dragter, som de i det fremmede miljø bl.a. har brugt til at understrege deres tilhørsforhold og egenart og samtidig markeret afstanden til de øvrige grupper på torvet.⁶ Også skovserdialekten, der af mange opfattedes som et særligt sprog, har været brugt på denne måde. Skovserdialekten eller rettere Øresundsdialekten var en blanding af sjællandsk, gammelkøbenhavnsk og skånsk, der med visse

variationer er blevet talt på begge sider af Øresund.⁷ Samtidig angiver den også skovsernes aktivitetsfelt eller kontaktområde, der omfattede dels København, der var centrum for handelen, dels de fiskerlejer man jævnlig havde forbindelse med, Taarbæk, Dragør samt enkelte andre fiskerlejer på den danske side af Sundet og svenske fiskerlejer og byer på den anden. Det var bl.a. inden for dette felt man tidligere fik sine tjenestepiger, og det omfatter til en vis grad også ægteskabsfeltet, men her var det dog så afgjort Taarbæk, der dominerede.

Et begrænset slægtsfelt var almindeligt for de fleste lokalsamfund i ældre tid og specielt for fiskersamfund, hvor familien som regel udgjorde det arbejdsmæssige grundlag. For Skovshoveds vedkommende var 90 % af mændene og knap 80 % af kvinderne født i fiskerlejet, mens de øvrige næsten alle kom fra Taarbæk. Så længe man giftede sig inden for dette begrænsede felt, var det muligt at holde erhvervstraditionen i hævd, »får man ikke sin kone i Skovshoved, henter man hende i Taarbæk, man gifter sig inden for faget,« som en landligger skrev i 1888 i Københavns Amts Avis.

Fiskerfamilien

Som det var tilfældet i mange andre fiskersamfund, har fiskerfamilien i Skovshoved fungeret som en produktionsenhed, der her specielt var baseret på en konkret arbejdsdeling mellem mand og hustru, men dernæst også på et egentligt samarbejde omfattende hele familien. Kun voksne mænd deltog i selve fiskeriet, mens kvinder, børn og gamle hjalp til med arbejdet på land. Fiskeriet foregik

som regel om natten, og når bådene kom ind tidligt om morgenen, blev de modtaget af resten af familien, der stod parat på stranden og senere i havnen for at hjælpe til. I fællesskab fik man fangsten i land og hurtigt blev den fordelt i kvindernes rygkurve, så de kunne komme af sted til torvet eller ud på deres handelsrute.

De øvrige fortsatte arbejdet på stejlepladsen med at rense, udrede og hænge garn til tørre samt med klargøring af garn og redskaber til næste tur. Hjemmевærende kvinder eller store piger var også med i dette arbejde, men tog sig mest af den daglige husholdning og pasning af mindre børn. Om aftenen samledes hele familien omkring bordet i stuen, hvor man i fællesskab arbejdede med garn og redskaber. Her bandt man nye garn og bødede de gamle, et arbejde ældre kvinder også syslede med om dagen i ledige stunder. For mange var disse aften timer dagens højdepunkt. Det var også det eneste tidspunkt på dagen, hvor hele familien var samlet, og hvor der var tid til både at høre nyt, snakke og hygge sig med bl.a. højtlesning, sang og spændende beretninger fra gamle dage.

Oprindelig var kernefamilien den mest almindelige familietype, dog ofte udvidet med en tjenestekarl eller pige, mens børnene var små eller senere efter at de var flyttet hjemmefra. Denne husholdsform ændredes i slutningen af 1800-tallet, hvor udvidede familier bestående af en kernefamilie, en eller to bedsteforældre samt undertiden voksne ugifte søskende blev ret hyppige. I flere tilfælde forekom også en slags storfamilie eller flerfamiliehushold omfattende flere kernefamilier. Denne udvikling hænger dels sammen

Trængsel i kanalen ved Gammel Strand. Forrest ligger mellemhandlernes både og hyttefade. Bagved har fiskernes sildebåde plads. De benyttede dog især pladsen i sildetiden. Fot. 1919. Københavns Bymuseum.

med den højere levealder dels med boligforholdene. Tidligere var det almindeligt, at børn der ikke overtog forældrenes hus, fik lov at bygge deres eget på huspladsen eller stejlepladsen. Da udstykningsmulighederne var opbrugt, byggede man i stedet til i højden, således at der blev plads til flere familier i samme hus. Disse familier har ofte fungeret som en produktionsmæssig enhed med fælles husholdning. Mændene har fisket sammen og kvinderne har delt arbejdet mellem den daglige husholdning og handelen, således at alle funktioner er blevet varetaget.

Når et ungt par giftede sig, indgik han i familiens bådelaag, og hun begyndte sin karriere som fiskehandlerske. I nogle tilfælde holdt familiens ældre fiskerkone op,

men ofte handlede begge nogle år, den ældre på torvet og den unge i omegnen. For den unge uerfarne var det praktisk at begynde på denne måde. Her kunne hun stille og roligt lære faget uden konkurrence fra andre, og så var hun som regel hjemme allerede ved frokosttid, så der også blev tid til at tage sig af hjem og børn. Efter nogle år ved omegnshandelen fik hun stude på torvet, hyppigst i forbindelse med at hendes mor eller svigermor holdt op, hvilket normalt skete ved 60-års alderen. Herefter overtog den ældre den daglige husholdning og børnepasningen, mens den yngre uden samvittighedskvaler kunne være væk det meste af dagen. Det var dog også hende, der sørgede for de daglige indkøb, før der kom alminde-

lige butikker i Skovshoved. Mændenes erhvervsproces var lidt længere. De op-hørte først som aktive fiskere ved 70-års alderen, hvorefter de gik til hånde med redskaberne og arbejdet på land. Ældre mennesker holdt aldrig helt op med at arbejde, medmindre sygdom hindrede dem i det. Til gengæld fik de mindre krævende arbejde og det blev derfor også dem, der havde mest tid til at tage sig af børnene.

Børn har således sjældent været en hindring for kvindernes erhvervsaktivitet eller udearbejde. Når bedsteforældrene faldt fra, var de ældste børn som regel så store at de kunne klare at passe de mindre, og i øvrigt var der jo altid slægtninge i nabohusene. I 1878 fik Skovshoved et børneasyl, hvilket trods alt tyder på, at børnepasningen ikke har været helt problemløs. En del skovsere har faktisk også gået på asylet en tid, men det huskes kun svagt. Det der står tydeligst i erindringerne er det daglige samvær med familie og slægtninge. Det var sammen med familien at børnene lærte deres fremtidige funktioner at kende og fremfor alt at blive rigtige skovsere – noget en asylfrue ikke har kunnet lære dem.

Umiddelbart skulle man tro, at arbejdsdelingen mellem mænd og kvinder også havde betydet en ligestilling mellem kønnene, men dette ser ikke ud til at være tilfældet. Måske fordi fiskerlejet så udpræget var mændenes domæne og fiskeriet det egentlige erhvervsgrundlag. Når kvinderne var hjemme førte de en ret tilbage-trukket tilværelse i hjemmet og blandt deres nærmeste, mens mændene havde et langt mere nuanceret og udadvendt om-gangsliv. Mænd samledes om eftermiddagen på havnen for at snakke og på fridage

hyggede man sig sammen på kroen eller i private klubber. Der var »Styrmandens klub« og »Skovshoved samfund« eller »Kagepeters klub«, alle uuhøjtidelige samlingssteder, hvor man mødtes for at sludre og drikke øl. Her kom kvinder aldrig, men det var ikke ualmindeligt at mænd tog deres sønner med. Også Skovshoveds to sangforeninger, »Øresund« og »Enigheden« var kun for mænd. Da medlems-tallet i den ene på et tidspunkt dalede katastrofalt, gav man også kvinderne adgang. Hermed steg antallet af mandlige sangere igen med det resultat, at man omgående ændrede reglerne, så kvinderne igen blev udelukket og som før kun kunne deltage i foreningens fester og udflugter.

På ét punkt har kvinderne dog været bedre stillet end mange gifte kvinder andre steder. Det var dem, der havde direkte indflydelse på den daglige indtjening og dermed også på familiens økonomi. Det er derfor også meget betegnende, at man i visse familier regnede mere med kvinderne end med deres mænd. Dette kan også være baggrunden for at en del kvinder ved mandens død foretrak enkestand fremfor nyt ægteskab. Især i nyere tid, hvor de kunne købe deres varer hos mellemhandlerne, har dette været ret almindeligt, og disse kvinder stod ikke tilbage for de øvrige hverken socialt eller økonomisk.

Nye tider

I slutningen af 1800-tallet var Skovshoved et stort og velfungerende samfund med en aktiv befolkning, der tilsyneladende forstod at udnytte den nye tids muligheder uden at det blev på bekostning af de tradi-

En stor del af det daglige arbejde i fiskerlejet foregik på stejlepladsen, hvor hele familien var med i arbejdet med garn og redskaber. Fot. Lokalhistorisk Arkiv Gentofte.

tionelle livsformer. I en overgangsperiode ser udviklingen næsten ud til at være til fordel for skovserne. Mændene fiskede og forsynede deres koner, der nu helt dominerede den traditionelle torvehandel. De havde førsteret til studepladserne, var velldite af mellemhandlerne, der jo også havde en god kundegruppe i dem. De blev også forbilledet for de øvrige koner, der senere også trak i skovsertøj for at ligne de »rigtige« og dermed sælge bedre. Foreløbig var der heller ingen fare. Butikshandelen var endnu kun i sin vorden og kunderne var længe om at ændre indkøbsvaner. Langt ind i dette århun-

drede sydede fisketorvet af et festligt og folkeligt liv til glæde for både de handlende, københavnernes og turisterne.

På længere sigt kunne skovserne dog ikke klare sig og det var fiskerne der først gav op. Med engroshandelen og de moderne kommunikationsmidler var der skabt grundlag for at hele landet blev leverandør til det voksende københavnske marked. De nærmeste fiskerlejer kunne naturligvis være gået med i dette forsyningsnet på lige fod med andre, men fiskerne her ønskede ikke at opgive deres gamle hævdvundne rettigheder og traditionelle erhvervsmønstre. Deres klager

hjalp dog ikke. Den moderne fiskehandel var en kendsgerning, og den havde myndighedernes bevågenhed. Ganske vist lod flere fiskere deres fartøjer forsyne med motorer, og andre forbedringer fulgte også, men en egentlig omlægning til moderne fiskeri skete ikke. Fiskeriet havde heller ikke for gode kår. Allerede i slutningen af forrige århundrede blev drivgarnsfiskeriet besværliggjort af den stigende trafik i Øresund og fra begyndelsen af dette århundrede kom der en række dårlige sildeår. Det kan derfor ikke undre at grundlaget begyndte at skride. De første fiskere søgte nu over i andre erhverv og snart fulgte flere efter. Muligheder var der nok af i de mange nye virksomheder og industrier, der i disse år skød op i og omkring København. Frem til 1920 var der dog stadig mange aktive fiskere, men herefter blev nedgangen mærkbar og nu også inden for konernes rækker.

Årsagen var, at de unge også begyndte at sige fra. Som fædrene foretrak søn-

nerne også andre erhverv, der gav mere stabile indtægter, og for pigerne var en fremtid på en våd sildekasse ikke længere sagen. Det blev derfor deres mødre og bedstemødre, der blev de sidste »rigtige« skovserkoner. Til gengæld blev de sidste længere ved, der var jo ikke mere en naturlig afløser til stedet. Derfor blev fiskehandelen i den sidste periode især præget af ældre kvinder, kvinder der i den traditionelle fiskerhusholdning ville have haft en naturlig plads i hjemmet. Men hjemme var det hele også under forandring. Ægteskabsfeltet gik i opløsning og familielivet ændredes. Man kunne stadig bo i samme hus, men nu foretrak mange hver sin husholdning. Unge og ældre havde ikke længere brug for hinanden på samme måde som før. – Det skete naturligvis ikke på en gang, men i løbet af en eller to generationer. En dag blev huset så solgt til en fremmed, hvis drøm om at flytte ind i et af de gamle fiskerhuse omsider gik i opfyldelse.

Noter

1) Artiklen bygger på en specialopgave til magisterkonferens i europæisk etnologi, 1975: Fiskerkonerne ved Gammel Strand – en etnologisk undersøgelse af fiskerkonernes handelstradition og erhvervsmønstre i ældre og nyere tid. Kilder: arkivalisk materiale, ældre litteratur og egne optegnelser fra Skovshoved, Taarbæk og Gammel Strand.

Emnet er også behandlet i: *B. Vorre: The Market as a Place of Work, Ethnologia Scandinavica*, 1977, s. 12–45. Her med en ret fyldig litteratur- og kildefortegnelse.

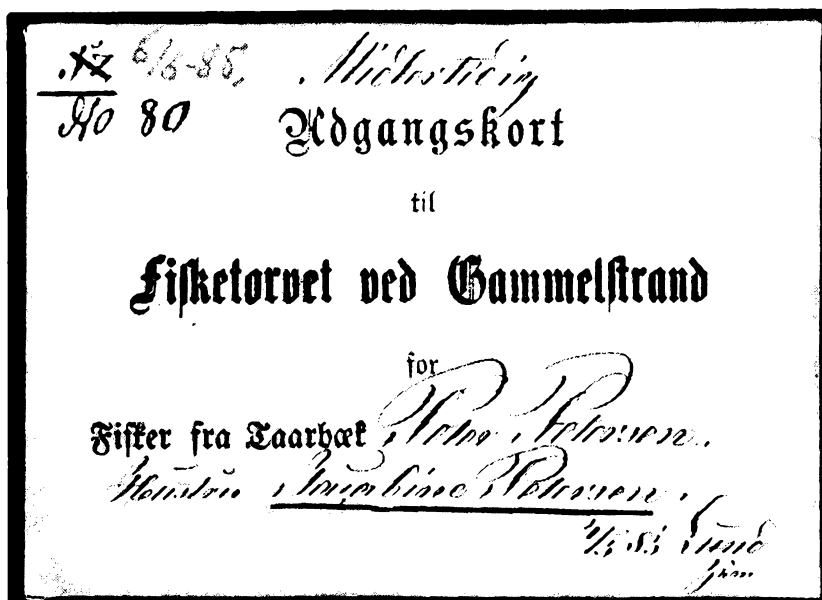
Fiskerlejet, dets beboere og erhverv er desuden omtalt i: *Dansk Fiskerihåndbog*, (red.) L. Ingemann,

København 1944. *Dansk Fiskeristat*, (red.) A. C. Strubberg, bd. II, København 1936. *S. Linvald: Skovshoved – et fiskerleje i støbeskeen*, København 1959. *E. Nystrom: Gentofte sogn i fortid og nutid*, København 1916. *H. Petersen: Fra de gode gamle dage i Gentofte kommune*, København 1963. *S. Stern: Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt*, bd. I, København 1834.

2) Befolkningens størrelse og sammensætning er belyst på grundlag af ældre jordebøger, matriklen 1682 samt folketællingerne 1787–1921.

3) *K. Uldall: Tilstanden i Københavns Amt ved Aar 1740. Årbog for Københavns Amt*, 1918.

I en kortere periode kunne kun de skouserkoner, der var i besiddelse af adgangskort, handle på fisketorvet. Brug af kort ophørte dog allerede i 1892. Kortet er udstedt til Taarbækfiskeren Peter Petersen og brugt af hans kone Jacobine, der var født i Skovshoved. Hun blev i 1906 afløst af sin svigerdatter, der handlede til 1963. Fot. 1984.

4) Havnevæsenets forpagtningskontrakter, regnskaber, stadelister m.m. har været væsentlige kilder til belysning af fiskehandelen og dens udøvere.

5) Indberetninger med besvarelser til de af finansråd Oeder stillede spørgsmål ang. skibsfarten og fiskeriet i Danmark, juli 1771. Rigsarkivet.

Gr. Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, bd. 2, København 1812.

6) Tilsvarende synspunkter vedr. brug af egnsdragter er fremført af: Göran Rosander: Herrarbata. Uppsala 1967. Ulrich Bauche: Die Kleidung der ländlichen Händler auf dem Hamburger Markt. I Gerhard Kaufmann (ed) Stadt-Land Beziehungen. Verhandlungen des 19. Deutsch. Volkskunde Kongresses in Hamburg 1973. Göttingen 1975.

7) Kr. Møller: De sjællandske Øresundsdiialekter i Fra det gamle Gilleleje, 1949, s. 40-45.

Kyrkan i Nólsoy och längan med Gortrastova, Magnúsarstova, Nýggjastova och Búð. Augusti 1984.

Nanna Hermansson

Nólsoy, ett återseende

Den snabba passagerarbåten *Ritan* korsar sundet mellan Tórshavn och ön Nólsoy på tjugo minuter. Dagsljuset i augusti är milt och i norr höjer sig Norderöarna blå ur havet. På det låga smala näset lyser husen i många färger, bygden Nólsoy har vuxit sedan jag for från Färöarna 1974.

Nu är det tjugo år sedan jag första gången kom till Nólsoy för att skriva en uppsats om den traditionella färskötseln. Då mötte mig ett arbetsliv så mångsidigt och rikt att jag ville beskriva allt jag såg. Det var mycket svårt och jag bläddrade i Holger Rasmussens *Færøske Kulturbilleder omkring Aarhundredskiftet* och beundrade hur han så enkelt och klart kunnat skildra sekelskiftets övärld på några få sidor. De gamla fotografier han då drog fram i ljuset säger också så mycket om Färöarna att de nu blivit klassiska.

Båten närmar sig tången med den vita välmålade kyrkan och svänger in i viken. Den gamla längan ovanför kajen är nytjärad, bodar och båthus ser ut som förr, småbåtar guppar och på stocken sitter några män som vanligt och ser ut över kaj och vik. Söder om viken finns en ny hamnplan och där arbetas det med maskiner för att förstärka den nya piren. Vänner möter vid båten och jag är lycklig över att återse dem. Alla de gamla jag lärde känna för tjugo år sedan är naturligtvis borta, en ny generation har vuxit

upp. Nu säger en av de unga »det var ett annat liv när du var här, nu lever vi i ett industrisamhälle.«

En påtaglig förändring hade jag redan sett, en rad nya villor omsluter den äldre bebyggelsen. Ett trettiootal hus ligger på den gamla inmarken eller vallen som vid skiftet 1971 lades ut som tomtmark åt kommunen. Husen har en övervåning av trä ock en källare av betong och alla moderna bekvämligheter.

Det är unga nólsoingar som byggt åt sig, någon tillflykt har inte ägt rum. Ungdomarna far som regel bort, de söker utbildning och arbete i staden Tórshavn, Havn, eller i Danmark men en del av dem återvänder till hemorten. Antalet invånare var 348 år 1964, steg till 363 år 1969, var i flera år omkring 340 men har nu sjunkit till 327. Familjerna i de 92 hushållen har blivit mindre och det är sällan tre generationer bor tillsammans vilket inte var ovanligt för tjugo år sedan.

Många av de äldre boningshusen har ändrat utseende. Oljekrisens inverkan är samma som i många andra länder, man isolerar eller »bjälvar«, ett nytt innehåll i ett gammalt färöisk ord. I bygdens kärna står dock flera hus som förr, fast obebodda, över tjugo hus användes inte annat än som semesterbostad.

Längan Niðasta Lon som vetter mot sjön och som präglat bygdens ansikte i flera mansåldrar är dock i gott skick. Plåt

Vårt att vårda, Við Brunn mellan ett vanligt trähus från seklets början och ett nyisolerat betonghus. Augusti 1984.

har ersatt torvtaket men de vitmålade fönstren lyser som förr mot den svarta väggen. En ensam man bor kvar i ett av längans fyra hus. Det omålade vitskurade köket är lika hemtrevligt som förr, oljeeldning har ersatt järnspisen och isolering har gjort huset varmare. Utanför ytterdörren ligger järnplattan med porträttet från den gamla biläggaren men nu är den omsluten av ny asfalt. Den breddes ut mellan husen inför drottningens besök i våras och det känns ovant som att gå inomhus.

Mitt i bygden står ett av de äldsta husen, Við Brunn, kvar trots att det länge sett ut att ge efter för det tunga grästorstaket. Det finns ett intresse för det som är ålderdomligt och en förening har just bil-

dats för att söka rädda det huset. Ett annat uttryck för samma intresse kommer fram i en kopia av ett gammalt hus som en nól-sing byggde när han återvände från Havn.

På andra orter har jag sett att även hus av norsk typ som tidigare varit målade ljusa fått ett nyfäröiskt utseende med småspröjsade fönster och tjärad brädklädsel. Det förvånar mig därför att snickaren som håller på att ersätta gamla sexrutors-fönster med nya av samma slag säger att han fått mycken kritik.

Det krävs stor förståelse för värdet av den särpräglade miljön i bygdens kärna för att den inte oförsiktigt skall raseras. De oregelbundna tomterna, de små husen och de trånga passagera är en kvarleva

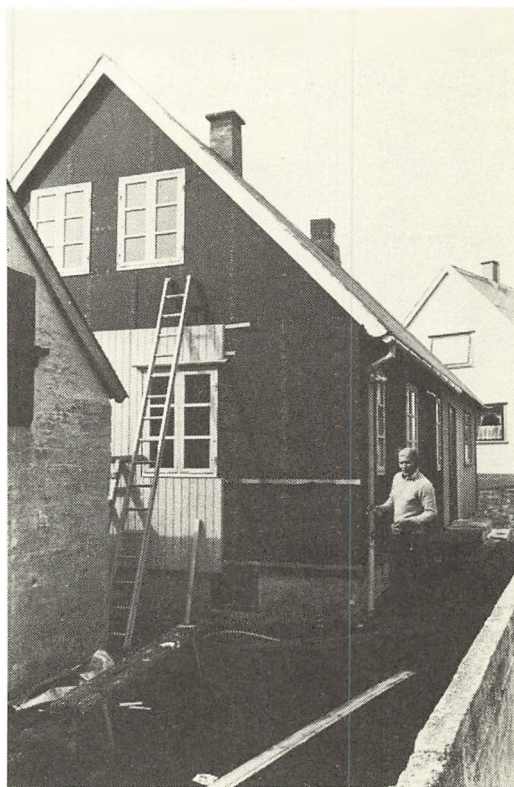
från den tid då inmarken var för värdefull för att bebyggas, den tid då jordinnehav var utslagsgivande.

När jag nu i augusti går genom inägorna söder om viken ser jag långa hässjor med halvtorr hö. Vid skiftet 1971 samlades de många små jordbitarna till större stycken och det är nu lättare för de fem eller sex bönderna och för de mindre jordägarna att bärga höet. Spår av tegarna från kornodlingens tid finns kvar, men som ett brott mot sedvanerätten står inhägnader mitt i vallen. Där betar får som nyfiket kommer springande som om vore de av en ny ras. Annars går ju fåren i utmarken hela året, lätta och skygga.

Antalet får i samfälligheten begränsas av betet och betesrätten är knuten till jordinnehav. Eftersom fårköttet är så eftertraktat håller man nu extra-får och fodrar dem inne under vintern.

När jag tittat in i filéfabriken på den nya hamnplanen håller kvinnorna på att spola ren hallen efter arbetet. Det började med planer på en anläggning för att bereda saltfisk av småbåtarnas fångst men utvecklades till en liten filéfabrik som stod färdig 1979. Nästan alla bygdens hushåll äger andelar i verksamheten som köper fisk från två fartyg hemmahörande i Nólsoy. Bägge har en besättning på sex eller sju man och fiskar nästan året runt med turer på omkring tio dagar. Nu trålar de i par med andra båtar i närheten av öarna.

I den lilla industrien arbetar dagligen omkring tio män och från tjugo till trettio-fem kvinnor som tillkallas när det finns råvara. De arbetar då med att skära, rensa och packa ofta till sent på kvällen. När tillförseln av fisk är ojämn får de lediga

Isolering och nya fönster i bankens del av huset. Andra delen har »det färöiska fönstret» som det kallas i annonsen. Augusti 1984.

dagar mellan fångsterna. Förr fanns ibland arbete med fisk att få hos bygdens handlande och några kvinnor brukade fara med postbåten till fiskindustrien i Havn. För fem år sedan fick plötsligt många tillfälle till lönarbete och flera kvinnor har arbetat där hela tiden.

De två bankfilialerna har kommit som en följd av löneutbetalningarna. De högsta inkomsterna kommer naturligtvis inte från industrien utan från fjärrfisket och det är de unga fiskarna som står överst på skattelistan där på 1960-talet de få fasta inkomsttagarna hade given plats.

Augustimorgon. Poli med fléttfabrikens räkenskaper och brodern Óli, bonde med mössa från Mallorca. Augusti 1984.

Att den ena av de två handelsbodarna flyttat in i nybyggd butiksbyggnad ser också ut att vara en följd av lönarbetet. Butiken ligger bredvid den gamla skolan som nu är kommunalkontor och framför den finns en öppen plats. Där passerar folk på väg från fiskarbetet och i affären finns samma varor som i det övriga Norden förutom djupfrysta färöiska maträtter. När husmödrarna arbetar långa dagar på fabriken måste någon annan laga maten och det är inte längre enbart kvinnogöra.

Videofilmer av olika slag finns också att få i affären. I slutet av 1970-talet när man kunde se bandade program från utlandet spreds tv-mottagarna som en löpeld i bygden. Den färöiska televisionen är nu ett

par år gammal och den egna produktionen är liten. Under sändningstiden på kvällen syns ingen utomhus även om vädret är vackert. Familjen sitter inne och tittar. För var köket det varma upphållsrummet, men med centralvärmens förändrades finrummet till ett vardagsrum. Många hus har haft två rum mot söder och genom att ta bort mellanväggen har man fått bättre plats för tv och annan ny inredning.

Omvärlden har nalkats Nólsoy inte bara genom tv utan förbindelserna mellan Färöarna och det övriga Norden har blivit så mycket bättre än tidigare. Turisterna strömmar till och öborna reser till andra länder.

För tio år sedan gjorde en grupp på tju-

Vallen är slagen, hö i hässjor, tydliga skuggor av kornodlingens tegar, inhägnad med betande får, potatis och i bakgrunden Törshavn. Augusti 1984.

gofem nólsingar en resa till Jämtland för att dansa färöisk dans. Nólsoy fick då en vänort och följande sommar besök av sextio svenskar. Därefter reste mer än femtio nólsingar till Sverige och fick i gengäld åttio svenska gäster följande år. En tredje grupp reste över från Nólsoy och nu väntas besök från Sverige nästa år igen.

Det är svårt att tänka sig vad detta utbyte som berört nästan varje familj kan innebära, men det hade inte kunnat äga rum om inte det funnits intresse, råd och tid. Är inte just detta den form av nordisk kontakt som så ofta eftersträvas? Ett litet samhälle får lära känna sin like i ett annat nordiskt land och får därigenom just se sig själv sin egenart.

För tjugo år sedan var de många bisysslor utmärkande för bygdens liv. Med deras hjälp kunde en familj klara sig med en relativt liten inkomst. Nu lönar det sig inte att hålla ko, oljan har ersatt torven, lunnefågelfångsten har fallit bort (»eftersom kvinnorna inte har tid att plocka fågel») och närfiske med egen båt har blivit närmast en fritidssyssla. De förtjänster som dagens hushåll behöver beror på fisket och dess svängningar i råvarutillgång och priser. I sin tur vilar de på den statliga fiskepolitiken, kvoteringar, oljepriser och lån till köp och drift av fartyg.

Trots att bygdens filétfabrik inte gått med vinst ser den nu ut att vara nödvändig för fortsatt välgång i Nólsoy. Även om

Den nya affären och den gamla skolan, en ny båt, en lastbil och en av böndernas traktorer. Augusti 1984.

där inte finns några yttre kännetecken som förknippas med ordet industri finns det fog för att tala om ett industrisamhälle som den unge man jag mötte gjorde. Lönarbete ger den väsentliga inkomsten och bygdens liv förändras. En gammal kvinna sade: »Nu har vi så mycken tid, förr hade vi så mycket att göra«. Både män och kvinnor hade många olika sysslor som inte var bundna till någon viss tid utan avlöste varandra. Många arbeten krävde stor rörlighet både ute i markerna och mellan husen. Till en del arbeten hörde en arbetsgemenskap grundad på ägoandel och tradition eller enbart på arbetshjälp. Nu är lönarbetet knutet till klockan och även om själva

fisket inte är det finns där alltid skillnaden mellan arbete och fritid.

Några grupper av män har ärende i utmarken när fåren skall samlas, potatisodling och höbärgning finns kvar som utomhusarbete och som på andra håll sysslar folk med sitt hus och sin täppa. Man bor grannar och möts på väg till affären, posten, kyrkan eller kajerna och därmed arbetet. Stocken med utsikt över viken är männens samlingsplats under dagen och kvällar utan tvprogram. Fiskarna tillhör olika arbetsgrupper eftersom de mönstrar på olika fiskefartyg och besättningarna skiftar. Män och kvinnor som arbetar på filéfabriken kanske utgör en fastare grupp även om de inte är

Söder om viken ligger filéfabriken och vid den nya piren det ena fiskefartyget. Bortom inmarkens gårde tar utmarken vid Augusti 1984.

anställda med kontrakt. Intrycket av att där skapats en ny gemenskap förstärktes när jag hörde att fabriken folk i fjor gjort en resa med färjan Norröna till Skottland och nu såg jag dem återvända från en lyckad tur till Lerwick. »Det var så intressant att se de många torvstackarna på Shetlandsöarna«. Sådana har inte setts på Nólsoy de sista femton åren.

Om rörligheten hemmavid ter sig mindre än förr är den större utåt. Varje gång Ritan stävar över sundet medföljer i genomsnitt tre passagerare, morgon middag och kväll. Utlandsresor är vanliga och bland dem intar gruppresorna till vänorten i Sverige en särställning. Mycken fritid har ägnats just vänortssamarbetet, men

vad gör man annars med sin lediga tid? Folk ägnar sig naturligtvis åt familj och hem och så har man underhålningen i tv och video. Som på andra orter i Norden bjuds det på kvällskurser och motion i skolan och i Havn kan man få vidareutbildning av olika slag. Ungdomsföreningen ligger i dvala och de unga kan lätt ta del av nöjeslivet i staden.

Man kan inte låta bli att fråga sig om alla dessa många kontakter med yttervärlden som förr var så fjärran skapat ett behov av att befästa det särpräglade färöiska. Då tas sekelskiftets »Kulturbilleder« fram och saker och ting knutna till begreppen gård, bonde och jord. Gamla redskap får en hedersplats i hemmet,

man förklarar deras bruk för gäster och styrker därigenom sin egen färöiska identitet. Museets tidskrift *Mondul* är oerhört populär liksom böcker om färöisk kulturhistoria. Det är inte längre enbart det enskilda ödet som fånglar utan även de sysslor som tillhörde vardagen i går och som till en del finns kvar som fritids-
göromål.

När jag hörde en skildring av vinterns storartade bröllop slog det mig att där finns en sed med ålderdomliga drag som har ett eget liv. Förutsättningen för den är konsten att glömma vardagen och skapa fest och det sker på ett sätt jag aldrig mött någon annanstans i Norden.

Bjarne Stoklund

»Det er et sælsomt syn at se deres pløjning«

Jorddyrkning på Læsø før ca. 1850

I årtierne efter midten af forrige århundrede vandt svingploven indpas på Læsø. Før den tid var jorden blevet pløjet med hjulplov, og denne pløjning og den øvrige behandling af jorden var så ejendommelig, at næsten alle ældre beretninger fra Læsø giver en kortere eller længere beskrivelse deraf – i en tone, der svinger fra forundring hos de mere tilfældige besøgende til forargelse og irritation hos embedsmændene, som var direkte berørt af den besværlige og gammeldags fremgangsmåde. Vi er således i den heldige situation, at vi fra en periode på ca. 200 år har en lang række mere eller mindre uafhængige beskrivelser af en af de vigtigste arbejdsprocesser i landbruget. Disse beskrivelser skal i det følgende fremlægges i kronologisk orden:

1. *Matriklen 1683*: »Samme jord må pløjes med stor besværlighed så dybt, at til en plov haves 34 a 36 kreaturer.«¹

2. *Underretninger 1728*: »Det er et sælsomt syn at se deres pløjning hvor de har 16, 18 a 20 bæster for en plov, som en kvinde holder på, og en kvinde går og kører hver 2 bæster. Jeg har forestillet dem, at så besværlig pløjning var unødvendig at drive

med så mange bæster det, som kunne gøres med 4te, men de skyder på hævd, at det har altid været deres lands skik.«²

3. *Indberetning 1743*: »Så falder og deres agerdyrkning her på landet meget tungt; thi de pløjer gemenlig med 16ten bæster for ploven og et menneske til hvert par bæster, alt af kvindemennesker, undtagen den som holder på ploven, så der skal være 9 mennesker og 16ten bæster til en plov; dog graves mere jord omkring med spader end pløjes.«³

4. *Indberetning til Thura 1755*: »Man driver her med 14 eller 16 bæster for ploven. Foruden plovmanden, som holder på ploven, er der 7 eller 8 mennesker som kører ploven, et menneske til at køre hver 2de bæster. Når der er pløjet, så skal, før end der bliver sået, hver fure prikket og overskæres med spaden, som man her kalder at jævne. Siden sås og derefter harves.«⁴

5. *Danske Atlas IV 1768*: »Når de pløje, har de 6 a 8 par bæster for ploven, som køres af 6 eller 8 mennesker, foruden den som holder på ploven, mere af sædvane end af fornødenhed. De pløje 3/4 alen brede furer, som med spader prikket og bliver

overskærne, før jorden sås, hvilket kaldes at jævne, og giver dem meget arbejde.«⁵

6. *N. Thaarups P. M. til Landhusholdningsselskabet 1769*: »Hvad der giver mig anledning til at bemøje det rep. danske og norske Landhusholdningsselskab med denne min pro memoria, er den her på landet brugelige pløjningsmåde, som på ingen sted i Danmark og Norge trænger så hårdt til forbedring som her. En forestille sig at se en plov, gjort på den plumpeste og uhænderligste måde, forspændt med 14 til 18 bæster, og med hvert par bæster en kvinde, der ikke driver bæsterne til deres pligter, men meget mere forhindrer dem, siden al pløjning sker i fællig, hvor enhver ejer søger at skåne sine bæster så meget som muligt, hvoraf ses, at dette arbejde naturligvis må gå langsomt afsted, og dette ikke alene, men er 10-dobbelt kostbarere end på andre steder, thi at underholde så mange mennesker og heste daglig må absolut gøre den del af agerdyrkingen dyrere, langsommere, slettere end på noget andet sted.« – Oplyser iøvrigt, at der »pløjes på 6 a 7 tommers dybde«.⁶

7. *L. H. Bing 1802*: »Beboerne holde et langt større antal af heste i forhold til deres små jordparter end andre kreature, hvilket rejser sig deraf, at her bruges 5 a 6 par for en plov; ja, i fordum tid har været brugt 7, 8, 9 a 10 par. Plovene er svære, og her pløjes ikke alene meget dybt, men desuden brede furer, som siden hakkes små med spade, hvilket kaldes at *prikke*, hvorfor, da hestene er små og i almindelighed magre, fornemmelig i forårstiden, flere par er nødvendige, hvor ellers 2 højt 3 kunne være nok. De hjælpe altså hinan-

den at pløje, som her kaldes at være i *plovfælle*; ethvert par heste bliver kørt af et fruentimmer, og en mandsperson følger alene med for at styre ploven. I gamle dage skal her kun have været få heste, derimod en mængde øksne, som blev brugte for plovene og til al anden kørsel« (derpå fortælles sagnet om Dronning Margrethe, som blev kørt på en vogn trukket af øksne).⁷

8. *Gr. Begtrup 1810*: »Plovene er meget svære, omendskønt jordarten er let og tør og på de fleste steder sandig. For ploven spændes 12, 14 a 16 heste, og da et sted har kun 2, 3 a 4 heste, må 4, 5 a 6 beboere forene sig om en plov at drive. Man pløjer blot om efteråret den jord, som følgende forår skal besås med havre og byg, da det i stedet for igen at pløjes, bliver bearbejdet om foråret med spade. Til undskyldning for de svære plove anføres, at man er nødt til at pløje 8 a 9 tommer dybt for at ødelægge senegræs og græs-rødder, som ellers kvæler sæden. — — I almindelighed pløje beboerne både til vintersæd og vårsæd om efteråret, uden igen at pløje til vårsæden om foråret, førend det besås, men i det sted graves om i den vinterpløjede jord, omtrent 3 tommer dybt, som kaldes at *jævne* eller *prikke*, hvorved agrene overalt få mere jævnhed, end det som alene bliver pløjet, og sæden fremkommer langt jævner end efter ploven. Man regner, at en god pige kan jævne daglig til 4 skp. bygsæd. Fortræffelig sæd giver den behandling.«⁸

9. *Journal for matrikuleringen 1817–18*: »Grønjorden gødes om efteråret og derefter pløjes og henligger således vinteren

over, om foråret derpå jævnes og bearbejdes jorden med spader, således at den ser ud, somom den nylig var gravet, dette arbejde hedder i landets sprog »at prikke«, derefter sås og harves på sædvanlig måde uden videre pløjning. Rug sås om efteråret straks efter pløjningen, dog bliver jorden forinden prikket eller jævnet med spader. Til havre pløjes også om efteråret, og om foråret bearbejdes jorden igen med spader på samme måde som til byg. --- De plove, som bruges i almindelighed på Læsø, er usædvanlig store og opløje jorden i furer på ca. 12 tommers bredde og 7 a 8 tommer tykke, for sådan en plov bruges 8, 10 a 12 heste.«⁹

10. *Brinck-Seidelin 1828*: »På øen finder det særegne sted, at man der pløjer meget dybt, og at den om efteråret til byg pløjede jord behandles om foråret med spaden, således at blot furens overdel vendes om, hvorved man udretter, at kornet ikke kommer op i rader, at vinterfugtigheden i det nedre lag bevares, og overskorpen bliver godt muldet, – en fremgangsmåde, som på husmandslokker fortjener efterligning. --- På små øer, hvor indvånerne ingen samfærdsel har med fastlandet, uden med dets kystboere, vedligeholde gamle sædvaner sig længst; således har man på Læsø sværere plove og flere heste for dem end på fastlandet. Oftest ser man der, hvor dog jorden er løs, 6 a 8 heste for én plov, og kun hos enkelte 4; men dog vil man endog her spore betydelige fremskridt til det bedre, thi for en snes år siden pløjedes med 12 a 14, om hvilke da flere beboere forenede sig. Denne mængde heste er såre naragtig, da

den ene må gå i vejen for den anden, og nogle af dem trække ikke, men blot figurere, til liden både for bonden, hvis køer imidlertid må lide sult.«¹⁰

11. *Distriktslæge Krebs 1852*: (Kvinderne) »forrette --- jordens såkaldte *prikning* (∴: behandling med spaden) --- Pløjningen foretages her med hjulploven, for hvilken stundom spændes 6 heste (i mands minde har man endog brugt 8 a 12 heste for ploven).«¹¹

12. *Distriktslæge Rasmussen 1859*: »En ager, der efter flere års udlæg med græsning bliver opbrækket til korn, får kun én temmelig dyb pløjning, og besås da enten straks om efteråret med rug eller ligger vinteren over til bygsæd om foråret. Harven anvendes nu ikke, men istedetfor går 3 a 4 fruentimmer med deres krumme spader og, som det her benævnes, prikker marken, d.v.s. ved baglæns gang og uafladelig brug af spaden stikkes (eller rettere sagt hugges, da det ene er ved armenes bevægelse) det ene hul ved siden af det andet i den opstående faste kant af hver enkelt plovfure, et arbejde som medtager flere dage, og som med en svenskharve og ét par heste ville have været gjort meget bedre i et par timers tid« --- »at se 10–14 heste for en plov, som var tilfældet for en snes år tilbage, er dog nu erkendt for overflødig, og det højeste antal, som nu benyttes, når en græsmark skal fældes, er 4 heste (Anm.: Efteråret 1855 så jeg således endnu en plov forspændt med 6 store og stærke heste. Ploven var en gammel hjulplov, der var et fruentimmer til at køre hvert enkelt par heste, og et fruen-

Fig. 1. De nye svingplove, helt af jern, som prægede det danske landbrug i sidste halvdel af 1800-årene, blev lavet af en række lokale smede. Læsø havde også sin dygtige plovsmed, hvis produkter både blev afsat på øen og på fastlandet. Smedemester Chr. Jensen, »Store Smede« kaldet, hvis smedje stadig er bevaret i Byrum, virkede på øen fra 1867 til 1902. I den periode fremstillede han, ifølge egne opgivelser, 388 nye jernplove, hvoraf de 288 blev leveret til Jylland. Endnu i 1950'erne blev en af hans plove brugt på Peder Hedegaards ejendom i Vesterø; den var særlig god til at »følgløjes, vende grønsvær, med. Forf. fot. 1950.

timmer med en pisk for at få dem fremad, to mandfolk ved ploven, og et fruentimmer bagefter for at rette på de 6

a 9 tommer tykke plovfurer, altså 7 mennesker og 6 heste for at få pløjningen gående).«¹²

Af disse 12 beretninger om pløjningen på Læsø er nr. 1–4 indberetninger fra embedsmænd o.l., som næppe kan bygge på andre skrevne kilder. Nr. 5, Danske Atlas, bygger tildels på nr. 4, men må desuden have benyttet en tabt kilde, en rejse dagbog af N. Thaarup, forfatteren til nr. 6.¹³ Nr. 6 er en primær kilde og dens beskrivelse er udsprunget af et praktisk anliggende, nemlig forfatterens ønske om at få landhusholdningsselskabets vejledning med hensyn til anskaffelse af en ny og bedre plov. Indholdet i Bings beskrivelse (nr. 7) tyder også på, at han i alt væsentligt bygger på erfaringer fra sit virke som birkedommer på øen, selvom han vides at have haft Danske Atlas ved hånden under udarbejdelsen af sin Læsø-beskrivelse. Begtrup (nr. 8) foretog en rejse til Læsø, bl.a. for at se på saltudvinding, og hans beskrivelse indeholder en række oplysninger, som kun kan være indhentet ved besøget på øen. Noget lignende gælder nr. 9, som indgår i en detaljeret redegørelse for dyrkningsmåden på Læsø. Citaterne fra Brinck-Seidelin (nr. 10) synes at bygge på aktuelle informationer fra Læsø; dog er de sidste bemærkninger om de lidt ældre forhold skrevet med Bing som kilde. Krebs og Rasmussen (nr. 11 og 12) var begge distriktslæger på Læsø og dertil praktiske landmænd, som havde rig lejlighed til at sætte sig ind i læsøboernes landbrugsmetoder. De synes da heller ikke at have anvendt den tilgængelige litteratur ved udarbejdelsen af deres beskrivelser. Vi har følgelig lov til at betragte 11 af de 12 beretninger som i hovedsagen primære kilder, mens den tolvte, nr. 5, bygger dels på nr. 4, dels på en tabt kilde.

Nutidstraditionen kan på visse punkter

supplere oplysningerne fra disse ældre kilder. Da jeg i 1950'erne optegnede på Læsø om bl.a. de ældre landbrugsmetoder, var der ingen, der selv havde oplevet den gammeldags pløjning med hjulplov, men meddelelserne havde hørt deres forældre eller bedsteforældre fortælle derom. På den tid, som de berettede om, brugte man 3–4 spand heste for ploven. Da ingen enkelt gård rådede over så mange heste, måtte heste fra flere ejendomme lægges sammen ved pløjning; det kaldte man at være i »plovfælle« (-fællig). Hestene, som gik løse rundt det meste af året, måtte hentes hjem før pløjningen. Der var bestemte steder, hvor de yndede at holde til, og hvor man derfor kunne regne med at finde dem. Hestene fra Bangsbo holdt til ved »Horsedammen«, og dem fra den sydlige del af Vesterø sogn kunne man gerne finde på Nyland.

Der var faste plovmand, som pløjede hos folk efter tur. Plovmanden var i reglen »én ovrefra«, en indvandret jyde. Den sidste plovmand i Hals sogn var Niels Jespersen i Bangsbo, der virkede omkring midten af forrige århundrede; han blev betalt for arbejdet med en »plovkage«, et stykke ost og 2 mk.

Pløjedagen var en festdag, fortalte de gamle; da blev man altid trakteret med det bedste, som huset formåede. »Plovpigerne«, som skulle være kuske for hver sit spand heste, mødte op pyntede med deres sirtses hovedklæder. Det var ellers ikke noget taknemmeligt hverv at være kusk for hestene, som blev spændt for ploven to og to. Fra Hals sogn fortælles, at der altid var spektakel, når de forskellige gårdes heste skulle gå i spand sammen, og så skældte plovmanden, Niels Jesper-

sen, ud. Plovpigerne gik bag hinanden på landsiden og holdt tømmerne. Når man bedede, blev der lagt en »væle« halm på hammelen til hestene. Foruden kuskene skulle der være endnu en pige, som gik med en pisk og drev hestene frem; det kaldtes »at gå med svøben«. Endvidere skulle en pige gå bagefter ploven for at rette på de store furer med en spade.

Så vidt den optegnede nutidstradition. Om selve ploven ved vi desværre kun, at det var en hjulplov, og at den var stor og klodset (nr. 6, 7 og 10). Ingen af de gamle plove er bevaret, ej heller er dele til disse plove kendt. I skifteprotokollerne nævnes nu og da plovdele, men væsentlige oplysninger om plovens udseende får man ikke derigennem. I et skifte fra 1712 nævnes »1 plovs forsæt med axel« og 1715 »1 par plovhjul«. I et skifte fra 1716 registreres »1 gammelt plovhoved«, et skifte fra 1741 taler om »1 plov med 2de jern og behørige drætter« og 1784 nævnes foruden en »plovlænke« også »1 bredjern til en plov«.

Plove forekommer kun i et mindre antal af de Læsø-skifter, som jeg har gennemgået. Før 1750 registreres de i mindre end 1/5 af skifterne, mens de i perioden 1750–1850 forekommer i godt 1/3 af skifterne. Plovene findes gennemgående på de større ejendomme på fra 4 skp. til 1 td. hartkorn, men de kan dog også forekomme på mindre og mangle på større ejendomme. I enkelte tilfælde nævner skifterne part i en plov, varierende fra en halv til en fjerdepart. Ofte synes der at være tale om delte ejendomme, hvor »gårdfællerne« holder plov i fællesskab. Ved et skifte 25/9 1749 efter Lars Jørgensen Dams enke, Gertrud Nielsdatter, som

boede på en ejendom »interesseret med« hendes bror, Lars Nielsen Cortsen, blev registreret »1/2 i en plov udi fælle med Lars Nielsen Cortsen«.

Som det fremgår af de gengivne tekster, er det ikke dette fællesskab om ejendoms- og brugsretten til en plov, som man forstår ved begrebet »plovfællig«. I plovfællig er de gårdbrugere, som stiller med heste til pløjningen, således at man kan tilvejebringe det meget store forspand, som anses for nødvendigt for ploven.

Alle skildringerne fæster sig ved disse store forspand, som iøvrigt viser et gradvist fald i antallet af heste for ploven fra 1700 og frem til 1850. Mest besynderlig er den ældste oplysning fra 1683 om »34 a 36 kreaturer for en plov«. Dels tales der her om »kreaturer«, et ord, som normalt bruges om hornkvæg, dels er antallet dobbelt så stort som i den følgende beskrivelse fra 1728. At stude i ældre tid i højere grad end senere er blevet brugt som trækdyr, viser andet materiale fra Læsø, men det opgivne antal må bero på en misforståelse. I de øvrige kilder angives forspandets størrelse således. 1728: 8, 9 a 10 par heste, 1743: 8 par, 1755: 7 a 8 par, 1768: 6 a 8 par, 1769: 7–9 par, 1802: 5 a 6 par (tidligere 7–10 par), 1810: 6, 7 a 8 par, 1817–18: 4, 5 a 6 par, 1828: 3 a 4 par (hos enkelte 2 par; tidligere 6 a 7 par), 1852: 3 par (tidligere 4 a 6 par) og 1859: 2 par (1855 set eksempel på 3 par, tidligere 5–7 par). Et forspand på 7–10 par heste synes således at have været almindeligt i hvert fald til efter midten af 1700-årene; derefter sætter nedgangen i antal ind, for i hjulplovens sidste periode ved midten af forrige århundrede at gå helt ned til 2–3 spand heste.

Ved periodens begyndelse må et plovfællig have bestået af 7–8 ejendomme, hvis vi forudsætter, at de fleste kun stillede med ét par heste, mens det i den sidste fase kun behøvede at omfatte 2–3 ejendomme. Et glimt af et plovfællig i funktion får vi i en sag, som behandles ved Læsø birketing 17/6 1746. En kvinde, som tjener hos Lyck Nielsen, vidner, at hun den 9. maj sidstleden »var hos Poul Sørensen Lund med 2de plovbæster for sin madfader og tillige med flere kørte plov for Poul Sørensen Lund norden for hans gård«. En anden kvinde, tjenende Peder Sørensen Lund vidner ligeledes, »at hun

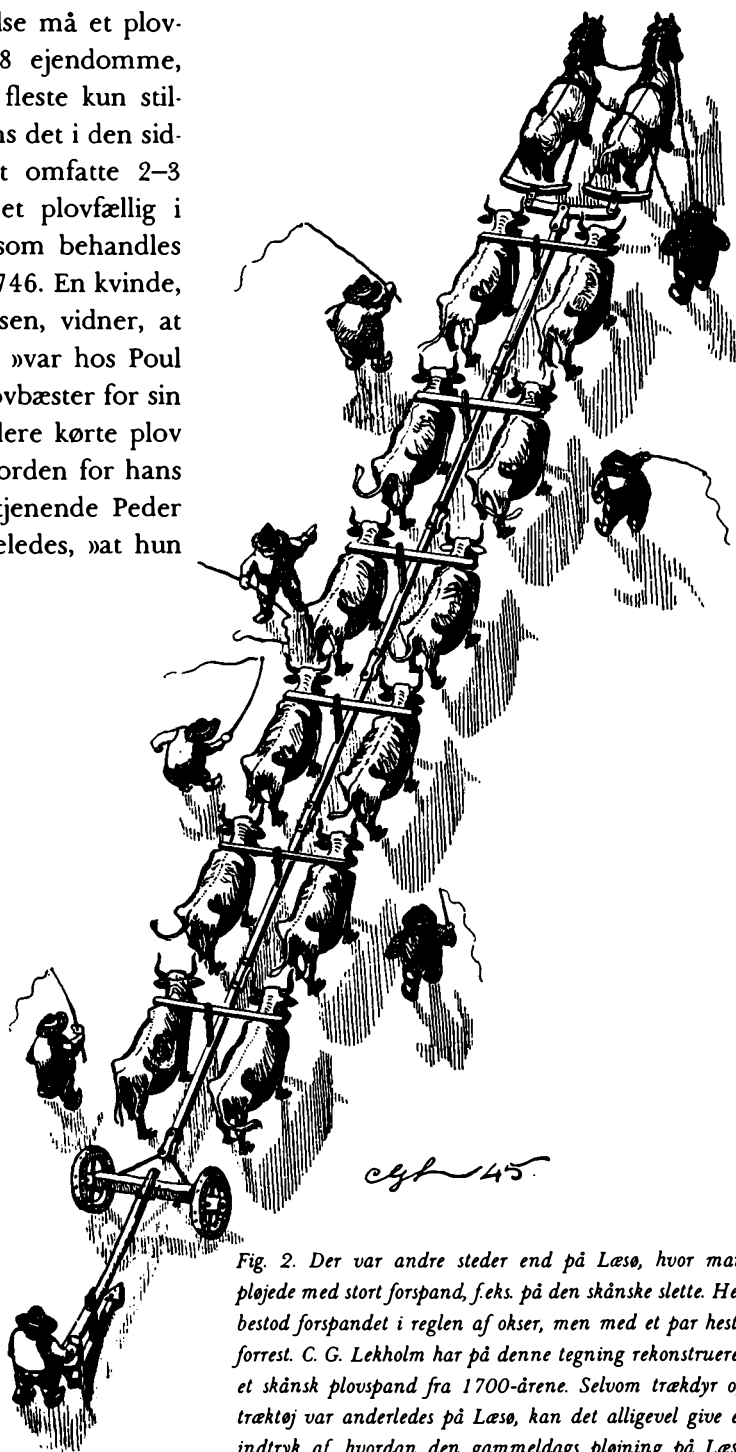

Fig. 2. Der var andre steder end på Læsø, hvor man pløjede med stort forspand, f.eks. på den skånske slette. Her bestod forspandet i reglen af okser, men med et par heste forrest. C. G. Lekholm har på denne tegning rekonstrueret et skånsk plouspand fra 1700-årene. Selvom trækdyr og træktøj var anderledes på Læsø, kan det alligevel give et indtryk af, hvordan den gammeldags pløjning på Læsø foregik. Efter C. G. Lekholm: *Pløja Med fjorton hoed forre*, i: *Kulturen* 1945 s. 123 ff.

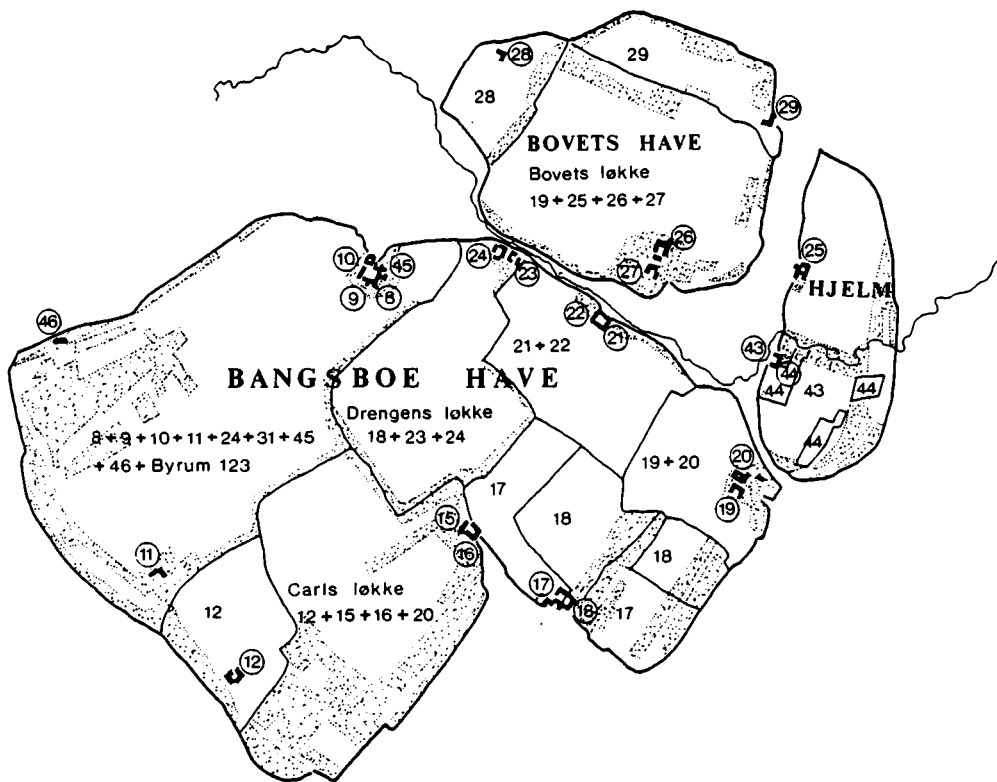

Fig. 3. Ejendomsdelinger i 1600- og 1700-årene førte til ret komplicerede former for agerblandinger (øhavsfælliger) og gårde med flere brugere (øgårdfælliger), som her i Bangsbo før udskiftningen. Tegnet på grundlag af matrikel- og udskiftningskort.

den 9. maj sidstleden, såvidt hun ved, var udsendt af sin madfader med 2de bæster til Poul Sørensen Lund for at hjælpe ham at pløje.« Om en tredje kvinde hedder det, »at vidnet i maj, da plovens (3: pløjnings)tiden var sidst, var hos Poul Sørensen Lund med et par bæster for at hjælpe ham med at plove.« Yderligere to kvinder har været med ved den pågældende lejlighed og aflægger forklaring for retten; den ene er Poul Sørensen Lunds egen tjenestepige. Mindst 5 spand eller 10 heste har altså deltaget i denne fællespløjning. Der kan godt have været endnu flere, men man har blot ikke ønsket at føre flere vidner.

Det store forspand for ploven har tydeligt nok været noget sært og fremmedartet for de folk, der besøgte øen, og det har krævet en forklaring. Flere af kilderne (nr. 1, 7, 8 og 10) nævner, at der pløjes meget dybt på Læsø, og at det anføres som undskyldning for den svære plov og det drabelige forspand. Et andet væsentligt forhold er, at de enkelte heste repræsenterede en meget beskeden trækraft. De var, som det hedder hos Bing (nr. 7) »små og i almindelighed magre, fornemmelig i forårstiden«. I den citerede retssag fra 1746 drejer det sig om en pløjning i maj måned, men ellers er såvel de ældre kil-

der som nutidstraditionen enige om, at pløjningen altid blev foretaget om efteråret, når hestenes foderstand var bedst, og at jorden om foråret fik en efterbehandling med spaden, som vi vender tilbage til.

De små og magre heste var et resultat af den måde, hesteholdet var organiseret på. Som nævnt fik de lov at løbe frit rundt det meste af året for selv at søge deres føde. Det hedder i en optegnelse: »Min bedstemor fortalte, at da hun var barn, gik hestene ude om vinteren og samlede sig i flokke. Når de kom rugagrene for nær, brugte de en skralde, »håsseskrallen« (horseskralden), og en stor dam sønder ude i Bangsbo kaldtes endnu i min barndom for Horsedammen; den gik de løse heste ud til for at drikke.«

De løse heste i udmarken har været en alvorlig plage, fordi det var meget vanskeligt at holde dem borte fra kornmarkerne. Det ses af de mange fremlysninger på tingen af heste, som er »taget i hus«. Værst skade på afgrøderne anrettede hestene naturligvis, når de optrådte i større flokke. Således lod Lars Andersen Lund i 1730 »oplyse 16 plage, som i nat har gjort ham og hans broder stor skade i deres korn og ganske opædt og ruineret en ager havre og noget byg.«

Tørvedigerne omkring den dyrkede indmark¹⁴ var ikke et tilstrækkelig effektivt værn mod hestene, og man måtte derfor holde øje med agrene og jage de ubudne gæster bort. Hertil anvendtes den omtalte *horseskralde* (fig. 4). Om dens brug er der dog delte meninger. Nogle meddelere hævder, at man brugte den, når man skulle kalde hestene sammen, andre, at man jog hestene bort med den. At den

sidste forklaring er den rigtige, synes at fremgå af oplysninger fra andre egne af Norden, hvor hesteholdet har været organiseret på lignende måde. I Island brugte man en såkaldt *hrossabrestur* af konstruktion som den læsøske horseskralde til at skræmme udgangshestene bort fra hjemmemarkens græsgang.¹⁵ Også på Færøerne har redskabet været kendt under benævnelsen *rossaskralle*; den brugtes på Sandoy bl.a. til at drive hestene fra én haugepart til en anden.¹⁶ Fra Halland omtales udgangsheste flere gange i 1700-årenes litteratur, og herfra stammer to eksemplarer af en *horseskrälla* i Dansk Folkemuseum.¹⁷

På samme tid omtales »udgangsøg« i de nordsjællandske skovegne. Der er så vidt vides ikke bevaret horseskralder fra Nordsjælland, men de omtales i et par af de ældre kilder. 1670 skriver Henrik Gerner: »Vor hyrde går i vangen hen, med horn og *horseskræmme*,«¹⁸ og i Græsted sogns vedtægt fra 1696 hedder det, at hyrden »skal have sit horn, udi hvilket han kan tydelig tude både om dagen og om natten, eller og en *horseskrerre*, heste og kvæg fra gærderne med at forjage, så og for at man deraf kan høre, han om natte-tide er vågen og påpasser.«¹⁹

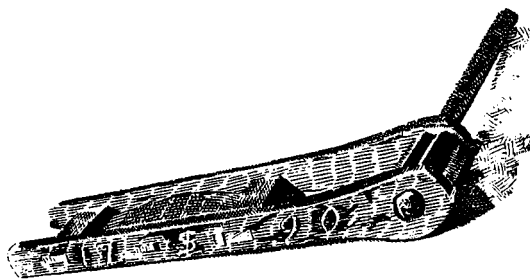

Fig. 4. Horseskralde i Frilandsmuseets gård fra Læsø med initialerne SL og årstallet 1790. Tegnet af Per Kjeldgaard.

Af de anførte eksempler turde fremgå, at horseskralden, som vi kender den fra Læsø, er nøje knyttet til et landbrugs-system, som lader hestene gå løse det meste af året, og som bl.a. ved hjælp af horseskralden søge at beskytte de indhegnede marker mod løsgående heste og andre husdyr.

Erindringen om det gammeldags hestehold på Læsø er først og fremmest blevet fastholdt i forbindelse med den indfangning af de løse heste, som fandt sted før efterårspløjningen. Ved et lykkeligt tilfælde er nogle glimt af, hvorledes denne indfangning kunne foregå, blevet bevaret i Læsø birketings protokoller. I en retssag 1741 er Anders Jensen Juul indstævnet af smeden, Christen Pallesen, fordi han »den 18. september sidstleden på marken [som på Læsø betyder udmarken] uden tilladelse skal have taget bemeldte Christen Pallesens hoppe og samme ilde udmarkt, ved det I derpå haver rendt marken omkring for at søge om Eders egne bæster«. Af vidneudsagnene i sagen fremgår det, at Anders Jensen ikke er den eneste, der den dag har været i Nordmarken for at finde og hjembringe sine heste. Gertrud Jensdatter skulle have fat i mere end én hest, men hun foretrak åbenbart at hjembringe dem én ad gangen, vel fordi de var noget ustyrlige efter den lange frihed: »Et bæst havde hun først bragt hjem, og siden hentede hun et andet fra Lunden, hvilket da hun førte til sit hus, så hun Anders Jensen kom ridendes med sine egne bæster.« Margrethe Pedersdatter oplyser ligeledes, »at hun den 18. september om formiddagen var udgået norden for Lunden at lede efter sine bæster,« og at hun da mødte Anders

Jensen. Han red på Christen Pallesens røde hoppe, men svor på, at han ikke vidste, hvis hest det var. Da han fik at vide, at det var »smedens plag«, sagde han, at han ville ride tilbage og slippe den dér, hvor han havde taget den. Stillet over for disse beskyldninger og vidneudsagn vil Anders Jensen ikke benægte »at have lagt et reb på Christen Pallesens hest for at snære og fange hans egne bæster«, men han mener ikke, at det er noget at gøre så meget ud af, for mange andre har gjort det samme: »Anders Jensen haver set i marken, én og anden haver taget en anden mands bæster at lægge et reb på, såvel som på Vesterland« (Vester Nyland?).

Som nævnt søgte man at koncentrere så meget som muligt af pløjningen i efterårsmånederne, hvor hestene var i den bedste foderstand. Hvis en ager skulle tilsås med vårsæd (byg eller havre), så fik den ikke nogen ny pløjning om efteråret, men blev i stedet efterbehandlet med spaden. Også den agerjord, som var bestemt for vinterrug, fik denne behandling, men den foregik i dette tilfælde umiddelbart efter pløjningen.

I de citerede ældre kilder kaldes dette arbejde enten at *prikke* eller at *jævne*; gamle folk på øen kender kun det sidste udtryk, som udtales »å ja'n«. Såvel Begtrup (nr. 8) som Brinck-Seidelin (nr. 10) fremhæver metoden som god og efterlignelsesværdig. Distriktslæge Rasmussen (nr. 12), som beskriver fremgangsmåden nærmere, er mere kritisk; han finder, at det er et alt for tidsrøvende arbejde, der bedre og hurtigere kunne udføres med den såkaldte »svenske harve«, som på hans tid (i slutningen af 1850'erne) var ved at vinde indpas.

Men også efter at både svingploven og svenskharven var taget i brug, vedblev mange konservative landbrugere på Læsø at lade deres agre »jævne«. Det skyldtes næppe så meget erkendelsen af de fordele ved metoden, som de nævnte økonomiske forfattere påpeger, som det forhold, at hestene – også efter at man var gået over til at staldfodre dem om vinteren – i reglen var så afkræftede om foråret, at man ikke nænnede at spænde dem for svenskharven. I stedet for at behandle den efterårspløjede jord med dette redskab, lod man nogle tjenestepiger give plovfurerne en omgang med spaden. Man kunne imidlertid også i den forbindelse bruge udtrykket, at »nu var ageren svensket«.

Endnu i 1950erne levede der kvinder, der selv havde været med til at jævne, og som kunne demonstrere arbejdsgangen. (Se fig. 6–8). Når der skulle jævnes, var der gerne et par kvinder, der arbejdede sam-

men på samme ager. De tog hver en stribe på 5–6 furer eller mere, og idet de bevægede sig baglæns, huggede de med korte mellemrum huller i furekammen og lod den løsgravede jord falde ned i furen. Spaden førtes i en hurtig, vrikkende bevægelse, idet den, når den var hugget ind i furekammen, vippedes til side med sit indhold af jord. Kvinderne skulle sørge for, at de huggede huller ikke kom til at ligge i lige linjer tværs over ageren, da den lette harve i så fald ville hoppe og ikke frembringe en jævn flade.

Læsøspaden er i slægt med de tørvespader, som kendes fra Nord- og Vestjylland,²⁰ men har sine egne særtræk. Den er kort, kraftig og krum. Spadens krumning fremkommer enten ved, at skaft og blad danner en jævn bue, eller – hvad der er mere almindeligt – at skaftets midterparti er lige, mens den øverste del med håndtaget og den nederste del med skaftdøllen er bøjet i en stump vinkel henholdsvis bagud og fremad. Øverst ender skaftet i et D-formet håndtag, som er vredet lidt til siden, således at det, når man holder spaden i højre hånd, er drejet ind mod den arbejdende person. Forneden har skaftet en udvidelse i bredden, som helt eller delvis er dækket af den svære skaftdølle. Det hjerte- eller skjoldformede blad har i reglen en bredde på omkring 20 cm, og højden på blad + skaftdølle varierer mellem 30 og 45 cm, bl.a. afhængigt af, hvor slidt spaden er.

Læsøspaden betjenes aldrig med foden; skal der lægges kraft i gravningen som f.eks. når man graver lyngtørv (fig. 10),

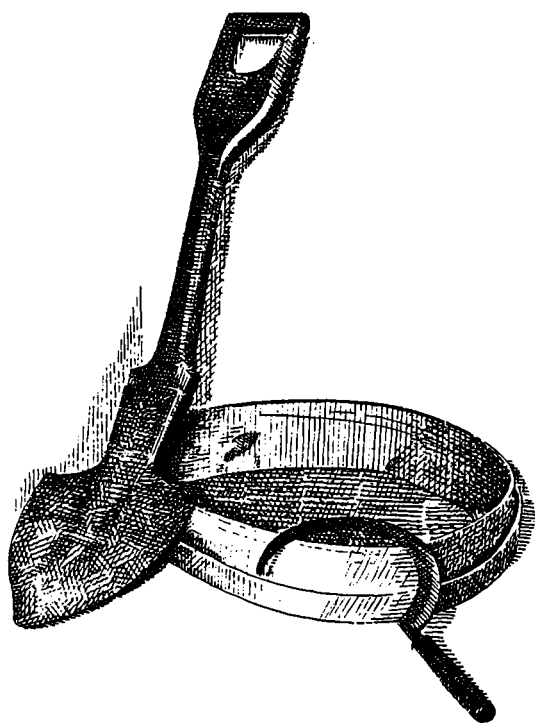

Fig. 5. Tre af læsøkvindens vigtigste landbrugsredskaber: spaden, kornseglen og soldet. Tegnet af Per Kjeldgaard.

Fig. 6–8. Albertine Jensen, Klitten, viser hvorledes spaden skulle bruges, når man øjvnedes en ager. Demonstrationen finder sted i et stykke af høstet kartoffeljord, ikke i en pløjemark, og kan således kun vise selve teknikken. Med begge hænder stikkes spaden skråt ned i jorden. Derefter slippes med venstre hånd, som støttes mod låret, mens jorden vippes op, uden at spaden løstes fra jorden. Der foretages en drejende bevægelse med spaden, og dens indhold væltes ned mellem furekammene.

sker det ved hjælp af højre knæ, og ved »jævning« bruges kun armmusklerne. Den lokale benævnelse for redskabet er *spade* (udt. *spå*), og det samme kaldes den almindeligvis i skifteprotokollerne; dog bruges ordet *tørvespade* ofte i 1780'erne og 90'erne og igen i perioden 1830–50. I de ældste skifter forekommer derimod sammensætninger som *vendespade* (18/7 1714) og *gravespade* (25/2 1751, 29/4 1754), der mere synes at antyde spadens funktion som jorddykningsredskab.

Som vi har set, kan den ældre jorddykning på Læsø opfattes som en art kombination af plovbrug og spadebrug, hvor jorden først behandles med hjulploven og derefter med spaden. En lignende metode har været anvendt andre steder, i hvert fald på Rømø, hvorfra en nørrejysk karl,

som tjente på øen i 1850'erne, har beskrevet den således: »Hvad pløjning og harvning angår, da falder det mig rigtigt nok fremmed, når jeg her ser en plov, hvor én eller to kører eller trækker hestene for ploven, en tredje styrer ploven, og en fjerde går tæt bagefter med en spade i hånden og pynter den pløjede fure. Længere hen på ageren går 4–5 personer, hver med en spade i hånden, og prikker og stikker i jordens overflade.«²¹ Den her beskrevne fremgangsmåde afviger ikke meget fra den, der samtidig blev brugt på Læsø, når bortses fra, at pløjning og prikning eller jævning her synes at finde sted samtidig.

Under særlige omstændigheder kan man på Læsø også finde spaden anvendt som eneste jorddykningsredskab. I den

del af Klitten i Hals sogn, som blev bebygget i 1800-årene, kunne man endnu i slutningen af århundredet finde megen jord, som der aldrig havde været plov i. Det var desuden almindeligt, at »venderummet« for enden af ageren, hvor ploven blev vendt, når der ingen hovedager fandtes, i ældre tid blev gravet med spaden. Enkelte meddelere mener også at have hørt, at hovedageren tidligere udelukkende blev behandlet med spaden. En meddeler i Østerby fortalte om opdyrkning af lyngjord med spaden, som endnu var praktiseret i hendes tid og sikkert afspejler en gammel tradition: Man startede med at grave en tørv løs, med så meget jord som muligt. Tørven blev vippet op ved siden af hullet og hakket i småstykker med spaden. En ny blev gravet ved siden af og

væltet ned i det først gravede hul, med jordsiden opad og hakket grundigt igennem med spaden. Således fortsatte man, til hele den nye ager var vendt og gennemarbejdet med spaden. Ageren blev »brækket«, som man sagde, om sommeren; næste forår såedes spergel i den, og det følgende år var den tjenlig til udsæd af korn. Hvis derimod ageren blev »brækket« med plov, skulle den ligge og »rønne« i 2 år, før den kunne bruges til udsæd.

Omkring midten af 1700-årene synes spaden i højere grad at have været anvendt i stedet for ploven. I 1768 siges om nogle folk i Østerby, at »ingen af disse beboere kan dyrke mere, end hvad de kan grave med en spade«,²² og Bertel Kierulf siger i sin indberetning 1743 (nr. 3) efter

Fig. 9–10. I vort århundrede er den karakteristiske læsospade navnlig blevet brugt til gravning af lyngtørv. Forf. fot. 1951.

at have beskrevet pløjningen: »dog graves mere jord omkring med spader end pløjes.« I markbogen for Byrum sogn (1683) siges om en ejendom, at dens jord er »af-delt og gravet i mange parter.«²³ Endnu omkring 1800 var det ifølge Bing almindeligt på de små steder »at vende jorden med spade . . . i steden for at pløje.«²⁴

Man kunne måske fristes til at tolke sådanne oplysninger som vidnesbyrd om, at et tidligere spadebrug gradvis er blevet afløst af et plovbrug. Det forholder sig imidlertid snarere omvendt.

Pløjning synes at have været almindelig på Læsø i hvert fald i begyndelsen af 1600-årene at dømme efter to retssager, som i 1608 og 1638 behandles for lands-tinget i Viborg.²⁵ Op gennem 1600- og 1700-årene får vi imidlertid en meget

stærk opdeling af jordejendommene gennem arvedelinger,²⁶ og disse opsplittings resulterer bl.a. i, at en del af jordlodderne bliver så små, at de med fordel lader sig behandle med spaden i stedet for ploven.

Ejendomsdelingerne i disse århundreder er samtidig én af forudsætningerne for at forstå den »sælsomme« fremgangs-måde ved pløjningen, som var en kilde til undren hos besøgende og embedsmænd i to århundreder. En række faktorer af teknologisk, økonomisk og social art må imidlertid have spillet sammen om at udforme institutionen »plovfællig«.

De dybe og brede furer, som man lagde med den tunge plov, krævede en betydelig trækraft. De små heste, som det meste af året gik i løsdrift var ikke meget værd som trækdyr, og hertil kom, at de

enkelte partnere i et »plovfællig« var tilbøjelige til at skåne deres egne heste mest muligt. Man fik derfor næppe indtryk af, at der var for mange heste for ploven, og hvem skulle iøvrigt – hvis det var tilfældet – have lov til at slippe for at stille med sine heste?

Pløjningen krævede ikke blot mange heste, men også mange kvinder, som skulle styre dem og drive dem frem. På den tid var der imidlertid rigeligt med

kvindelig arbejdskraft i det læsøske landbrug, men derimod mangel på mandlig ekspertise på f.eks. pløjningens områder. Alle disse ting medvirkede til at udforme den komplicerede samarbejdsform, der samtidig som arbejdsfest med mange menneskers deltagelse fik nogle rent sociale kvaliteter, hvis rolle for institutionens vedligeholdelse næppe bør undervurderes.

Noter

- 1) Cit. efter Grüner Nielsen: *Læsøfolk i gamle Dage*. Kbh. 1924, s. 50.
- 2) *Underretninger om Læsø Lands Tilstand 1728*. Viborg domkapitels gods på Læsø, Viborg bispearkiv. Landsarkivet, Viborg.
- 3) Birkedommer Kierulfs indberetning 1743 til Efterretninger om Købstæderne og amterne 1743–46, Danske Kancelli, Rigsarkivet.
- 4) Pastor Morten Bechmanns indberetning til Thura, trykt i *Vendsysselske Årbøger* 1935–36, s. 333–34.
- 5) Erich Pontoppidan: *Det danske Atlas*, bd. IV, Kbh. 1768, s. 705.
- 6) Breve til Chr. Martfeldt, Ny kgl. Saml. 1355 fol. Det kgl. Bibliotek.
- 7) L. H. Bing: *Physisk og oekonomisk Beskrivelse over Øen Lesøe*. Kbh. 1802, s. 70.
- 8) Gr. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, VI Bd., Nørre Jylland, 2. del, Kbh. 1810, s. 564–65.
- 9) 1817–18 *Journal for matrikuleringsarbejdet på Læsø*, Matrikelarkivet.
- 10) L. C. Brinck-Seidelin: *Hjørring Amt*, Kbh. 1828, s. 91, 139.
- 11) *Distriktslæge Krebs: Noget om Jordbruget på Læsø*. En Indberetning til Landhuusholdningsselskabet, i: *Tidsskrift for Landoekonomie*, Ny R. 13. Bd., Kbh. 1852, s. 46–52.
- 12) *Distriktslæge C. Rasmussens medicinsk-topografiske Beskrivelse af Læsø 1858* (Manuskript i Nat.mus. 2. afd.) s. 35 ff.
- 13) *Vendsysselske Årbøger* 1926, s. 299.
- 14) Se B. Stoklund: *Bosættelse og bebyggelse på Læsø*, i: *Vendsyssel årbog* 1980, s. 7 ff., Kay Johannsen: *Havedigerne på Læsø*, i: *Museumsforeningen for Læsø*, årsskrift 1983, *Læsø* 1984, s. 32–38.
- 15) Daniel Bruun: *Fortidsminder og Nutidshjem paa Island*, Kbh. 1928, s. 295 f., 324.
- 16) *Nat.mus.* 3. afd., mus.nr. 314/1937.
- 17) *Nat.mus.* 3. afd., mus.nr. 88/1895 og 107/1896.
- 18) Henrik Gerner: *Hesiodi Dage eller Rijnstock* (1670), Kbh. 1942, s. 43.
- 19) *Danske Vider og Vedtægter I*, Kbh. 1904, s. 48.
- 20) Grith Lerche: *Cutting of Sod and Heather-turf in Denmark*, i: Gailey & Fenton ed: *The Spade in Northern and Atlantic Europe*, Belfast 1970, s. 148 ff.; Th. Th. Hove: *Tørvegravning i Danmark*. Herning 1983.
- 21) Thade Petersen: *Rømø*, i: *Sønderjyske Årbøger* 1904, s. 256.
- 22) *Syn 13/8 1768*, Viborg Stiftamt og Hald amt – 1789, Landsarkivet, Viborg.
- 23) *Markbog for Byrum sogn*, Rentekammeret, Rigsarkivet.
- 24) L. H. Bing: *Physisk og oekonomisk Beskrivelse over Øen Lesøe*. Kbh. 1802, s. 65–66.
- 25) *Viborg landstings dombog 1608 A fol. 316 v; smsts. 1638 A fol. 161, 442*. Landsarkivet, Viborg.
- 26) B. Stoklund: *Bosættelse og bebyggelse på Læsø*, i: *Vendsyssel årbog* 1980.

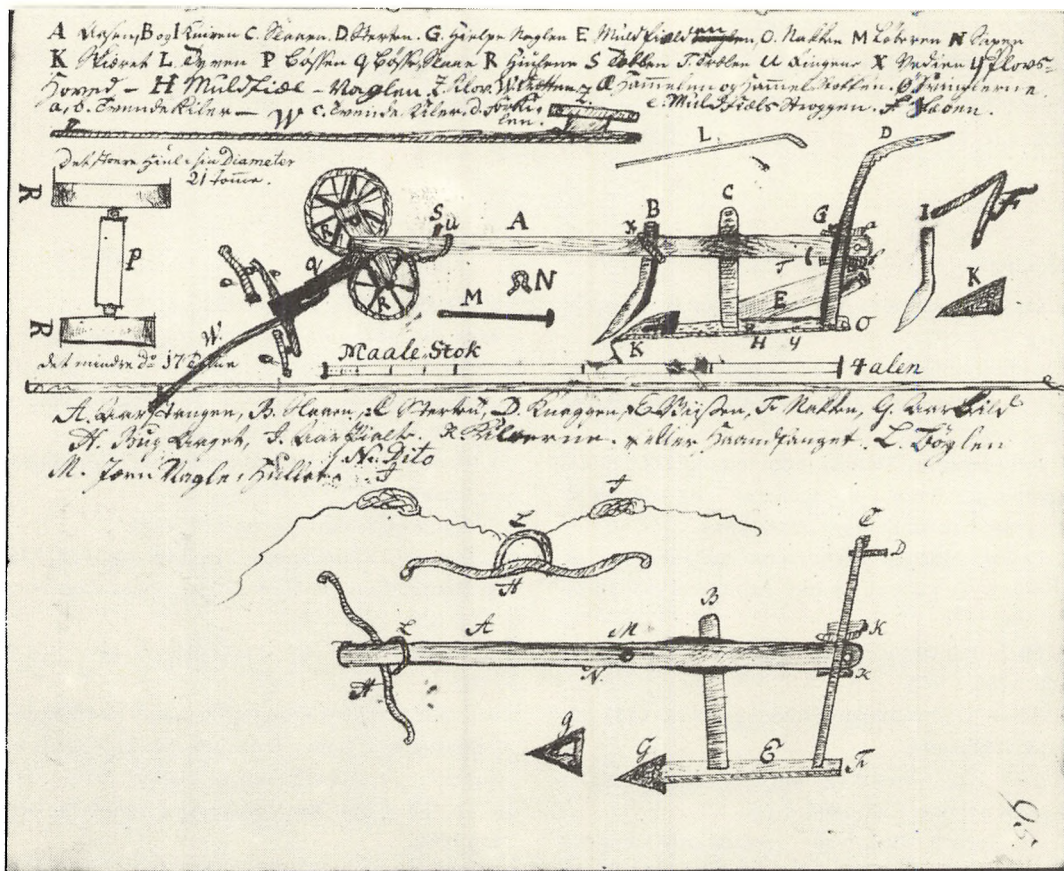

Fig. 1. Tegning af den bornholmske hjulplov og en ard (Aar), udført af amtmand J. C. Urne imellem 1757 og 1763 til hans Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm. Kgl. Bibl. Thott 1416, 4°. På tegningen står følgende:

Foroven: A Aasen, B og I Kniven, C Slaaen, D Sterten, G Hielpe Naglen, E Muldfjælden, O Nakken, M Løberen, N Saxen, K Skiæret, L Tyven, P Bøssen, Q Bøsse-Slaae, R Hiulene, S Tobben, T Trælen, U Rin-

gene, X Veden, Y Plovs-Hoved, H Muldfjæl-Naglen, Z Klov, W Drætten, æ Hammelen og Hammel-Stokken, ö Svinglerne, a, b Tvende Kiler, c Tvende Kiler, d For-Kilen, e Muldfjæls Stroggen, F Slæben. Det store Hiul i sin Diameter 21 Tomme, det mindre dog 17 Tomme.

Forneden: A Aarstangen, B Slaaen, C Sterten eller Haandfanget, D Knaggen, E Viisen, F Nakken, G Aarbild, H Bug-Aaget, I Aar-Pialte, K Kilerne, L Bøylen, M Jærn-Nagle-Hullet, N Ditto.

Henrik Vensild

Den bornholmske hjulplov

I århundreder har bondens vigtigste dyrkningsredskab været hjulploven. Den tunge træplov med den lange ås, langjern, skær, muldfjæl og hjulforstel, forspændt med 4 til 6 trækdyr, heste eller okser, og kørt af 2–3 personer, har siden vikingetiden formet vort landskab. De lange smalle agre, ofte højryggede, blev almindelige ud over landet. Den svære jord kunne nu opdyrkes. I slutningen af 1700-årene, da så mange forhold i landbruget blev ændret, begyndte nye udenlandske plove at vinde indpas. De lettere svingplove uden hjulforstel der kun behøvede ét spand heste som trækraft og kunne køres af én person, blev almindelige igennem 1800-årene. Interessen for ændrede dyrkningsmetoder og forbedrede agerdyrkningsredskaber var voksende. Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab gik foran i dette oplysningsarbejde ved at uddele nye plove og opmuntre til udgivelse af oplysende skrifter. Mange øvrigheds personer indsendte beretninger om landbruget og gav anvisninger på dets forbedring, således findes der flere beskrivelser af det bornholmske landbrug fra slutningen af 1700-årene.

Men trods disse ændringer og forbedringer varede det lang tid før hjulploven helt forsvandt ud af dansk landbrug. Helt ind i dette århundrede har der stået gamle hjulplove i mange gårde, således at der på vore museer i dag findes en meget

stor og alsidig samling af dette, bondens vigtigste redskab gennem århundreder.

Fra Bornholm er der bevaret 7 hjulplove, mere eller mindre komplette. De er det synlige minde om 1700-årenes bornholmske landbrug. Gennem de tre beskrivelser af det bornholmske landbrug, som er forfattet sidst i 1700-årene, får vi ikke blot beskrivelser af hjulploven, men også tegninger af den og anvisninger på dens brug.

I amtsbeskrivelserne fra 1800-årene er der også oplysninger om hjulploven og især kan vi følge hvordan de nye plove vinder frem. Omkring 1900 må vi gå ud fra, at det har været et særsyn at se en hjulplov i brug på Bornholm. Amtmand Frederik Thaarup præsenterer hjulploven således i sin amtsbeskrivelse fra 1839: »Den bornholmske gamle Hjulplov har en lang Aas, et langt Løb (Plovshoved), en lang lige Muldfjeld, og kun en Stært eller Horn. Løbet af Træ. Efterhaanden er den forbedret ved at gives et Jernløb, at gøres i det hele mindre massiv og med en bedre dannet Muldfjeld.« Videre fortæller han hvordan svingploven kom til Øen o. 1826 og at præsten i Pedersker i 1830 fik en forbedret amerikansk svingplov af Landhusholdningsselskabet. »Den vandt saa meget Bifald, at den i 4 Aar blev aldeles almindelig i sognet; og over 200 Exemplarer bleve udbredte over hele Landet, mest i

Sønderherred; siden ere de end mere udbredte, men man har anbragt en Forjærre, for at give den en stadigere Gang.«

Vigtigt for svingplovens indførelse på bekostning af hjulploven blev de årlige præmiepløjninger, der på Bornholm begyndte i 1836. Her måtte kun bruges plove uden hjul eller stylte. Ved den næste præmiepløjning i 1837 bedømte man ikke blot pløjningen men også plove, hvis arbejde sammenlignedes ved hjælp af en kraftmåler. Krarup og Tuxen skriver herom i deres beskrivelse af det bornholmske landbrug, trykt i 1912: »Ved Kraftprøven viste de gamle Hjulplove sig meget tungere end de smaa amerikanske svingplove, og der indvendes derhos imod den almindelige bornholmske Hjulplov, at den ikke som den veldannede Svingplov tog Furen op i lige horisontal Dybde. For at kunne gaa godt, maatte den sædvanlig holdes noget over i Landsiden, hvorved Furen her blev dybere, og i 1856 brugtes den da heller ikke længere noget sted paa Bornholm.«

Men hvordan så den bornholmske hjulplov da ud? Bedst er den beskrevet af amtmand J. C. Urne i hans Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm, der er forfattet i årene 1757-63. Beskrivelsen ledsages tilmed af to tegninger af hjulploven, (fig. 1 og 2). I det følgende vil vi holde os til Urnes beskrivelse, men da den er lidt lang og til tider indviklet, vil den her blive bragt i en mere forenklet form.

Åsen (A) hvorpå alle øvrige dele er fæstnet var ca. 2 m lang, lavet af et kraftigt stykke aske- eller elletræ. Den havde firkantet tværsnit, var kraftigst på midten, hvor langjernet var tappet igennem. Mod bagenden var den smallere og endte i en

tap, der gik gennem stjerten. Fortil var den afrundet og forsynet med huller eller tappe til indstilling af trækningen.

Langjernet, »Kniven« (B) var af hårdt jern, rektangulært, lidt krummet og forneden smedet skarpt ud som en kniv, der skulle hærdes. Når det blev slidt skulle det skærpes, smedes ud i æggen. Blev det meget slidt måtte der essesvejses nyt jern på, det kaldes at »bode«. Langjernet var fæstnet i et taphul i åsen med 3 kiler, to foroven og en forneden. Med disse kiler indstilledes langjernet i højden og til siderne alt efter hvor dybt ploven skulle gå, eller hvor bred eller smal fure den skulle tage. Langjernet skar det lodrette snit i furen ligesom det var det første jern der mødte sten og rødder, og det modtog derfor til tider et kraftigt tryk. Derfor er hullet i åsen, hvori langjernet sidder, styrket med et omløbende jernbånd, »Veddien« (X).

Bag langjernet sidder sulen, »Slaaen« (C), der er et fladt stykke asketræ. Øverst er det tappet gennem åsen og er her forsynet med et eller flere huller, så den kan stilles i højden. Forneden er sulen tappet ned i løbet, »Plovs-Hovedet« (Y). Løbet var af ask, elm eller riseg. På forsiden sidder plovskæret og bagtil er stjerten tappet ned i løbet. For at mindske sliddet på løbets sider og bagenden, hælen, »Nakken« (O), var det ofte beslæet med jern.

Plovskæret (K) var en trekantet jernplade, svagt hvælvet, med et trekantet hul midt i, »Øyet«, der passede til en tilsvarende tap i plovhovedet, ligesom det var fæstnet med 3 søm. Skæret havde en ret kant, »Landgangen« langs med landsiden og skrånede ud til højre, »Fligen«. Her skar det den af langjernet løsnede furestrimmel af i bunden med et horison-

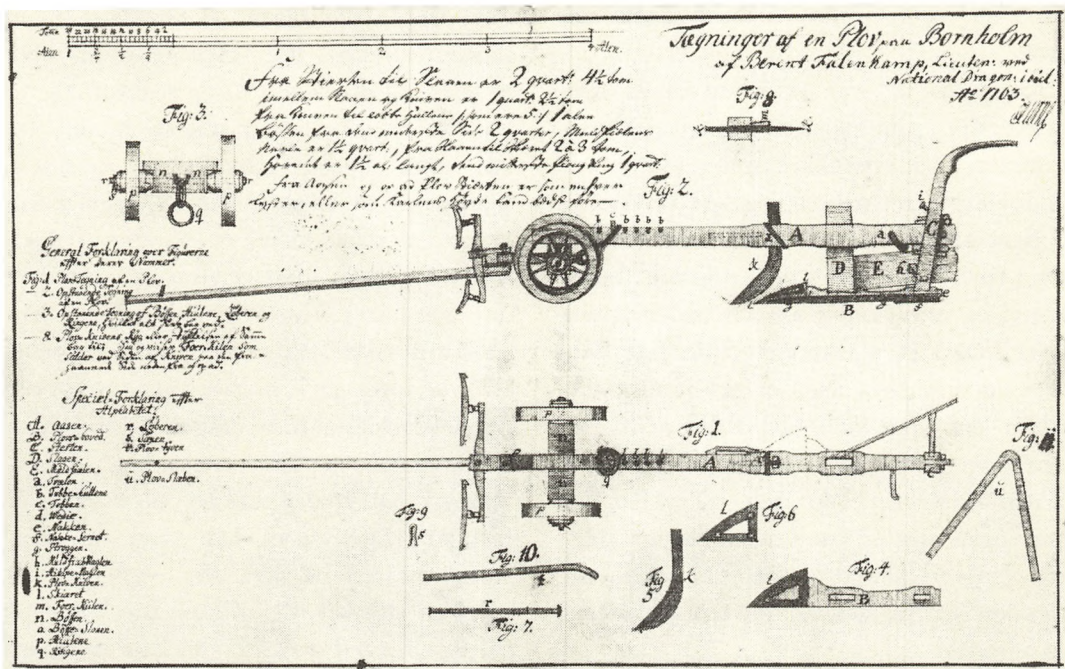

Fig. 2. Tegning af bornholmsk hjulplov udført af løjtnant Berent Falenkamp i 1763, til Urnes agerdykningsbeskrivelse. Der hersker tvivl om denne tegning er en rentegning af Urnes tegning fig. 1 eller det er en selvstændig tegning. Kgl. Bibl. Thott 1416, 4°. På tegningen står følgende:

Tægninger af en Plov paa Bornholm af Berent Falenkamp, Lieuten. ved National Dragonerne ibidem.

Ao 1763

J. C. Urne

Fra Stierten til Slaaen er 2 quart. $4\frac{1}{2}$ tom, imellem Slaaen og Kniven er 1 quart. $2\frac{1}{2}$ tom, fra Kniven til Tobbe-Hullene (som ere 5) 1 alen. Bossen fra dens nederste Side 2 quarter, Muldfælens Navle er $1\frac{1}{2}$ quart, fra Slaaen til Skiæret 2 à 3 tom, Hovedet er $1\frac{1}{2}$ al. langt, dend mitterste Ploug-Ring 1 quart.

Fra Aasen og op ad Plov-Stiærten er som enhver lyster, eller som Karlens Høyde kand bædst føre.

General Forklaring over Figurernes efter deres Nummer.

Fig. 1. Plan-Tegning af en Plov.

- 2. Opstaaende Tegning af en Plov.
- 3. Opstaaende Tegning af Bossen, Hiulene, Løberen og Ringene, hvilket alt sees bag ved.
- 8. Plov-Knivens Ryg eller Tykkelsen af Samme bag til; Saa og viises Foer-Kilen som sidder ved Siden af Kniven paa den frahaannede Side neden fra og op ad.

Speciel-Forklaring effter Alphabetet.

A. Aasen.	i. Hielp-Naglen.
B. Plovs-Hoved.	k. Plov-Kniven.
C. Stierten.	l. Skiæret.
D. Slaaen.	m. Foer-Kiilen.
E. Muldfælens.	n. Bossen.
a. Trælen.	o. Bøsse-Slaaen.
b. Tobbe-Hullene.	p. Hiulene.
c. Tobben.	q. Ringene.
d. Wedie.	r. Løberen.
e. Nakken.	s. Saxen.
f. Nakke-Jernet.	t. Plov-tyven.
g. Stroggen.	u. Plov-Slæben.
h. Muldfæl-Naglen.	

talt snit, og man har derved løst en fure.

»Stjerten« (D) var et krumvokset træstykke, der er tappet ned i løbet og hvorigennem åsen er stukket med en lang tap. Denne tap kan flyttes op og ned ved hjælp af flere kiler, hvorved ploven kan indstilles i dybden. Øverst er stjerten bøjet bagud og heri holder »Plovmanden« med højre hånd. På stjertens venstre side, lidt over det sted hvor åsen er gennemtappet, sidder en eller to »Hielp-Nagler« (G) af jern eller træ. Under denne nagle satte plovmanden sin plovkæp, »Tyven« (L), som også støttes mod muldfjælens bagside. Herved fremkommer et ekstra håndtag, der især bruges når ploven skal løftes op af jorden.

Muldfjælen (E) er en flad træplade af en let træsort. Den er fastgjort på sulen og går skråt ud til højre side. Mellem stjerten og muldfjælen er der en »Muldfjæls-Nagle« (H), der holder muldfjælen ud fra stjerten i passende afstand. Denne nagle er tappet ind i stjerten og tappet igennem muldfjælen, men den må ikke sidde uden for denne, for ikke at yde modstand mod den oppløjede fure. Muldfjælen kan være beslået med en jernskinne, »Muld-Fjæls-Stroggen« (e) for ikke at slides for meget.

På venstre side af åsen er der mellem sulen og stjerten indslået en nagle eller tap kaldet »Trælen« (T), der er tyk og krummer lidt. Den bevirker at åsen og stjerten ikke stryger mod jorden, når ploven lægges om på venstre side ved vendingerne. På åsens højre side mellem stjerten og sulen eller evt. foran sulen er der påslået en træbøjle, »Krampe«, hvori plovøksen har sin plads.

Forenden af åsen hviler på en forvogn

eller kærre, der består af »Bøssen« (P), et kraftigt stykke træ hvorigennem hjulakselen, »Løberen« (M) er stukket. De to hjul (R) er ikke lige store, da hjulet, der går i den allerede pløjede fure, er størst, således at forvognen går vandret. I forvognen er også fastgjort »Ringene« (U), en treleddet kæde med et stort led i enden, der omslutter åsen, og hvis stilling kan ændres ved at flytte en træpind, »Tobben« (S) i de forskellige huller i åsen, hvorved dybdeindstillingen foretages. I forvognen sidder også en kort trækstang, »Bøsseslaaen« (Q), hvori trækket til dyrene er fastgjort. Dette træk kan være en trækstang, »Drætten« (W), der var forsynet med en »Klove« (Z), en kort træskinne på siden, hvorved trækstangen kan gribe om begge sider af bøsseslåen og fæstnes til denne med en jernbolt. I forenden af kloven fæstnes »Hammelen« (Æ), der er forsynet med »Svingler« (Ø) hvori trækdyrene er fastspændt. I forenden af trækstangen er der en jernkrog, hvori fastgøres en »Drag-Lænke« til det forreste spand heste.

Nogle brugte også trækreb, »Drage-Rebet« i stedet for en trækstang, da det så var nemmere at pløje på steder, hvor der var mange sten, der skulle køres uden om.

Til ploven hører som omtalt også en plovkæp, »Tyven« (L), der er krummet i den ene ende, og som bruges som et ekstra håndtag, især når ploven skal løftes.

Til at føre ploven til og fra marken havde man en kraftig grentveje eller et sammensat stykke vinkelformet træ, kaldet »Slæven« eller »Slæben« (F).

På tegningen fig. 2 ses endnu en gengi-

velse af den bornholmske hjulplov. Den er udført af løjtnant Berent Falenkamp ved det Nationale Dragonregiment i 1763. Der hersker tvivl om hvorvidt denne tegning er en rentegning af Urnes tegning fig. 1 eller om det er en selvstændig tegning af den bornholmske hjulplov. På Falenkamps tegning ses hjulploven klarere og tydeligere både fra venstre side og fra oven samt nogle af plovens løsele.

En kort og god beskrivelse af hjulploven og dens brug får vi også af den bornholmsk fødte præst Jacob Peter Prah, der i 1777 fik udgivet en »Agerdyrknings Catechismus efter Bornholms Agerdyrkningsmaade«. Han gennemgår plovens enkelte dele og fortæller mere om dens rette indstilling og brug, som f.eks. at langjernet, »Plov-Kniven«, altid skal sidde 1/2 tomme dybere end skæret, for at skæret og plovhovedet ikke skal køres itu, når man møder sten og rødde.

Som noget nyt nævner Prah at der findes »et andet Slags Plove med store Hiul, hvor Aasen i Jernringe og ved en Jernbolt hænger i Plovbøssen, men ellers er af samme Beskaffenhed«. Prah fortæller også at han »haver seet at Plovslaaen og Hovedet tilligemed noget af Stiernten har alt været af Jern«. En forbedring af hjulplovens mest udsatte trædele var allerede igang i slutningen af 1700-årene.

Om antallet af trækdyr fortæller han at man både kørte med fire og seks heste for hjulploven, men at nogen også kun brugte ét par heste. Havde man ikke trækdyr nok kunne man gå sammen i »Plov-lav«, hvor man var fælles om redskabet og hver havde sin del af ploven, enten forploven, der bestod af »Plov-Kniv, Ringe og Hiul« eller bagploven, der bestod af »Plov-

Aasen, Stiernten, Hoved-Slaaen, Muldfiel og Skieret, i Orden sammensat«. Man stillede også hver sit spand heste, der ved pløjningen blev blandet med den andens heste, således at en fra hver deltagers spand sattes sammen.

Sluttelig anfører Prah at der har »vel været nogle, som har prøvet at danne og indrette Plove paa andre Maader; samt et Selskab i Rønne, som lod forskrive en Plov efter ny Indretning«. Men denne skulle ikke være god på sej og stenet jord, og det er der meget af på Bornholm, så bønderne bliver ved »den hidtil brugelige Plov, indtil dens fordeelagtigere Indretning skulde opfindes og blive biekendt for dem«. Og på spørgsmålet om bønderne vil forlade deres gamle vedtagne måde svarer han: »Jo, de Bornholmske Bønder ere deri ikke særsindede og egensindige; de ere videbegierlige, giøre gjerne Forsøg, og optage villig det nye, som de befinde bedre end det gamle.«

Vil vi følge den bornholmske hjulplov længere tilbage, kan vi finde den nævnt i adskillige af de bevarede skifter, der går tilbage til 1681.

Ved en gennemgang af skifteprotokollen fra 1681–83 støder man på adskillige hjulplove i opgørelserne over gårdenes redskaber. Der omtales f.eks. 2 stk. plove med løbere og behørigt jern. En plov med løbere, plovkniv og tilbehøring. Endnu en ny plov uden hjul og løbere. En gl. plov med udygtige jernringe, plovløbere og et hjul. 2 plovhjul med ringe; en plov uden hjul; en gl. plovkniv og et gl. skær. En plov med plovjern, plovhjul og bøsse, og 2 gl. plovjern. En plov med jern, plovbøsse, hjul og dræt. En plov med jern, behørigt hjul og lænke.

Vi møder her alle hjulplovens væsentlige dele, som er omtalt i Urnes beskrivelse. Især er det delene af jern der nævnes, da det var de dyreste dele af ploven. Således kniven (langjernet), skæret, løbere (hjulaksel), hjulene med jernringe, bøssen (træet mellem hjulene), ringe (trækkæden mellem ås og forkærre), dræt (trækstangen mellem de bageste heste), lænken (trækkæden til det forreste spand heste).

Man brugte normalt kun heste til at trække hjulploven og det har ikke, som i Skåne, været almindeligt med stude som trækraft på Bornholm.

Alligevel møder man en enkelt gang, som i skiftet fra St. Myregård i Olsker 1681, 2 plovdraglænker og 2 studeåg. Så her har man dog anvendt stude som trækraft.

Hjulploven kan følges videre i skifterne igennem 1700-årene. På Tingfogedgård i Ibsker var der i 1755 2 plove med jernhjul, bøste, løbere og ringe.

Går man til skifterne fra 1800-årene bliver det straks sværere at skelne mellem de nye plove og hjulplovene, da man ikke altid har nævnt hjulene i opgørelserne. Når der i 1822 på 3. selvejergård i Bodilsker var 4 plove med knive, er det så de nye plove uden hjul, eller har man blot ikke fundet det nødvendigt at nævne hjulene? Det vil i hvert tilfælde være meget tidligt at finde svingplove almindeligt udbredt i 1822.

Sikrere er oplysningerne fra slutningen af 1800-årene, hvor der nævnes egentlige jernplove i modsætning til træplove. Men kun en nøjere gennemgang af skifterne fra slutningen af 1700-årene og op gennem 1800-årene vil kunne klarlægge overgangen fra hjulploven til svingploven.

Ser vi nu på de 7 hjulplove, der i dag er bevaret fra Bornholm, så svarer de 4 godt til Urnes og Prahl beskrivelser. Alle er afbildet i Peter Michelsens Danish Wheel Ploughs fra 1959, fig. 16–22.

Den formentlig ældste af hjulplovene er PM nr. 16, her fig. 3, der findes på Bornholms Museum. Den er uden nummer, så dens nøjere proveniens kan ikke fastlægges. Hjulførstellet er delvist komplet og meget slidt. Bøssen er fornyet, men bøsseslåen, hjulene og løberen er gamle. Hjulene har ikke været beslægtet med jern eller haft jernringe. Bøsseslåen er tvedelt bagud mod ploven og har i hver flig en afbrækket nagle, der har fastholdt et tværgående stykke træ, hvorpå åsen har hvilet under pløjningen. Plovåsen er også slidt. I forenden er der 5 huller. De 3 er oprindelige, og siden er der boret, lidt skævt igennem, yderligere 2 huller, således at man havde flere muligheder for at indstille ploven i dybden. Hullerne er på undersiden af åsen meget slidt, især i forkanten, og dette viser at der har været brugt en trækbolt til fastspænding mellem åsen og forkærren, og ikke en jernring med en løs flyttelig tap eller faste tappe, som Urne nævner. Denne trækform med en trækbolt der nedefra stikkes op gennem åsen og fastgøres med en split eller kile ses på ploven PM 18, der har denne anordning bevaret. Plovene PM 19 og 20 har også 3 gennemgående huller i åsen, der er slidte i den nedre forkant efter trækbolten.

Langjernet på ploven fig. 3 er stort og kraftigt og i den øverste ende er der indslået 1782, et par sjuskede bogstaver og et HL. Derfor er denne hjulplov den ældst daterede af de bornholmske hjulplove. Sullen, »slåen«, er en del slidt, men ser ikke

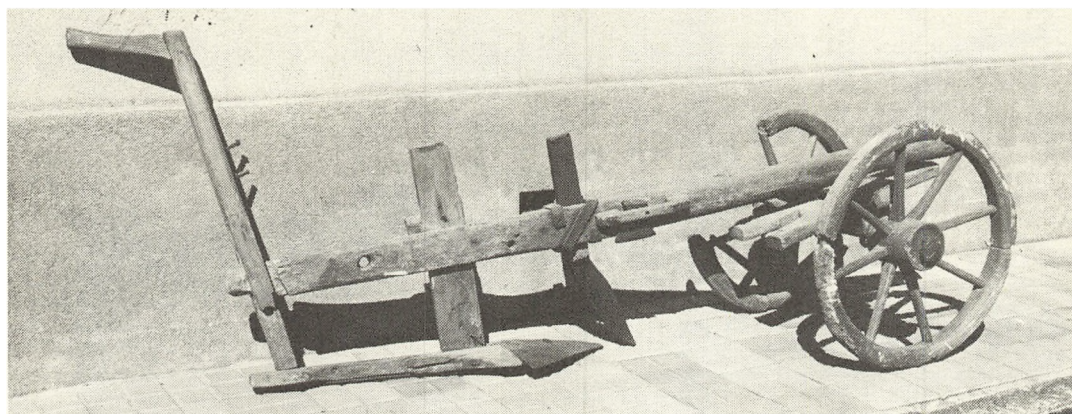

Fig. 3. Den formentlig ældste af de bevarede bornholmske hjulpløve. I langjernet er indslået 1782. Findes på Bornholms Museum. (Foto: P. M.).

helt så gammel ud som åsen. Foran sulen er der på tværs af åsen et lille naglehul. Dette kan sammen med det lidt større naglehul, der er i åsen mellem sulen og stjerten, være fæstepunkterne for en slæbesko, der har siddet på åsens venstre side og brugtes når ploven blev slæbt rundt for enderne af pløjningen. Alle de andre hjulpløve, bortset fra en, der slet ikke har noget naglehul, har dog kun ét naglehul på tværs af åsen og det sidder mellem stjerten og sulen.

Stjerten er nyere end åsen, men ser dog ikke ud til at være fornyet på museet. Stjerten er helt ret, har foroven et indtappet håndtag, og den har dermed en lidt atypisk form i forhold til de andre plovkes krumvoksede stjerte. I stjerten sidder på venstre side to indslåede jernnagler hvorimellem plovkæppen har været holdt.

Løbet er af træ, gammelt og slidt. Det er kraftigt foran, hvor skæret sidder fast og sulen er indtappet. Derefter smalner det ind og er igen bredere, hvor stjerten er indtappet. Både på undersiden og

landsiden er løbet beslået med en jernskinne for at tage sliddet fra furebunden og landsidens hårde jord.

Skæret er skævt trekantet, fastgjort med to søm med store hoveder. Det har også den omtalte trekantede udskæring, der passer til en ophøjning i plovhovedet. Desværre mangler muldfjælen, men der er spor efter de søm der har holdt den fast til sulen. I stjerten under det sted hvor åsen er indtappet, er der et naglehul til den nagle der holdt muldfjælen ud fra ploven.

Plov PM nr. 18, her fig. 4 er den mest komplette og velbevarede af alle hjulpløvene. Den er mellem 1893 og 1900 indkommet til Bornholms Museum som gave fra gdr. Pihl, Ringeby, Vestermarie sogn. Den har et komplet hjulforstel med hjul med hele jernringe. Bøssen er todelt på tværs og holdes sammen af en jernnagle, der også går igennem bøsseslåen og trækæden. Imellem de to dele af bøssen sidder bøsseslåen, der fortil har et hul og en

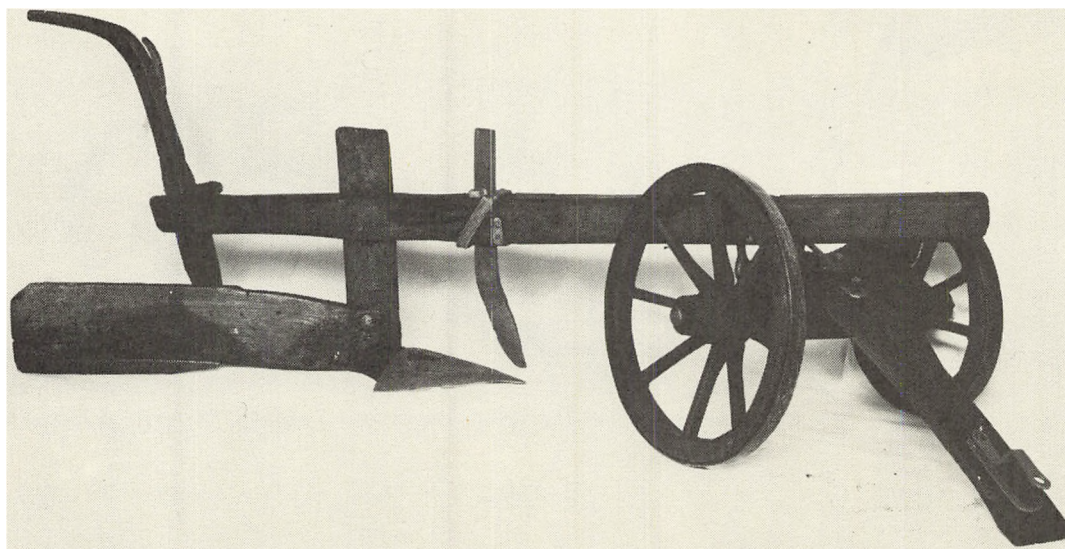

Fig. 4. Den mest komplette af de bevarede bornholmske hjulpløve. Stammer fra Ringeby, Vestermarie og er mellem 1893 og ca. 1900 skænket til Bornholms Museum af gdr. Pihl. (Foto: Ilsted-Bech).

jernbøjle til fastgørelse af hammelen eller trækstangen. Oven på bøsseslåen og foran bøssen er trækkæden fastgjort med en jernnagle.

Trækkæden består af et fladt kædeled, så et snoet kædeled og sidst en kraftig øjebolt, der sættes op gennem åsen og låses på tværs med en split eller kile.

Åsen har firkantet tværsnit og er affaset på kanterne bortset fra de steder hvor langjernet og sulen er tappet igennem. Bagtil smalner den lidt til, før den er tappet gennem stjerten. Rundt om åsen ved langjernet taphul er der en forstærkning med et jernbånd. Langjernet er kraftigt og foroven indstemplet CP.

På åsens højre side er der mellem langjernet og sulen påsømmet en træbøjle til plovøksen.

Stjerten er lavet af et stykke krumvokset træ, som det er beskrevet hos Urne.

Foran krumningen er der påsømmet en lille trækrog, måske til at hænge tømme på. Der er på venstre side et hul til hjælpenaglen med et kraftigt slid under, ligesom der forneden er en nagle der holder muldfjælen i stilling.

Muldfjælen er lang og lige. Forneden har den en påsømmet jernskinne der imidlertid er bortslidt på den forreste del. Dette skyldes at noget af den løsnede jord ved pløjningen glider under muldfjælen og derved slider på dette sted. Dette sker især, hvis ploven holdes lidt skråt mod land, som Krarup og Tuxen nævner, man måtte gøre for at få ploven til at gå ordentligt.

Skæret har den normale skæve trekantede form, fastholdes af 3 søm og har det obligate trekantede hul, »Øjet«, der går ned over en udskæring i plovhovedet. Ellers ligner ploven helt den tidligere beskrevne.

Den tredje hjulplov med træmuldfjæl er kommet til Nationalmuseets 3. afdeling i 1944 fra Melstedgård ved Gudhjem, PM nr. 19. Den mangler helt hjulforstellet, men resten er meget lig de to foregående plove. Dens ås bøjer lidt opad mod forenden, og der er 3 huller til trækbolten med et kraftigt slid i hvert hulls nedre forkant. På stjertens venstre side er der indslået 2 jernnagler til fæste for plovkæppen. Mellem disse nagler ses et kraftigt slid, så plovkæppen er blevet brugt som hjælpehåndtag, kan man se. Muldfjælen er beslået med 3 jernskinner, hvoraf den ene er en del af en gammel savklinge. Hele ploven har været malet, formentlig mørk blå.

Den fjerde af plovene med træmuldfjæl, PM nr. 21, er i 1908 indsendt til Dansk Landbrugsmuseum fra Kirkebogård i Poulsker. På det tidspunkt manglede den hjulene, langjernet og trækkæden, men de er senere påsat af dele fra andre plove på Landbrugsmuseet. På enkelte punkter adskiller denne plov sig fra de foregående, idet der på oversiden af åsens forende er indfældet en jernplade med 6 små jerntappe. Her imellem kan trækningen indstilles, som Urne har beskrevet. På undersiden af åsens forende er den beslået med jernskinner for at mindske sliddet mod forvognen. På bøssen er der foroven en jernbøjle hvorigennem åsen stikker. Den kan således holdes på plads sideværts. Bøsseslåen er gennemstukket og bagtil er der en ramme hvorpå åsen også hviler ligesom på tvejen på ploven fig. 3. Muldfjælen holdes ud fra stjerten med en todelt jernnagle der på midten er sammenholdt af en bøjleformet dobbelt møtrik (vantskrue),

således at afstanden mellem stjerten og muldfjælen kan reguleres, alt efter hvor meget muldfjælen skal presse furen til siden.

Sulen er fortil beslået med en jernplade der er fæstnet på sulens landside og et stykke henne på muldfjælen. Hermed mindskes sliddet på sulen og forenden af muldfjælen.

Den femte af plovene med træmuldfjæl, PM 22, er også kommet til Dansk Landbrugsmuseum fra Kirkebogård i Poulsker i 1908. Den manglede da helt forkærren, der er sat på senere, ligesom langjernet stadig mangler. Denne plov adskiller sig ved at have en kortere ås og især ved at sulen, løbet og den nederste del af stjerten er af jern. Træmuldfjælen er her svungen af form, så den bedre kunne følge furen.

Den sjette af plovene, PM nr. 20, her fig. 5 findes også på NM3 og er indkommet fra Melstedgård i 1944. Den mangler helt hjulforstellet og adskiller sig fra de andre plove ved at have et plovlegeme helt af jern, dvs. at skær, plovhoved, løbe og muldfjæl er af jern. Stjerten er af træ, men afstandsholderen til muldfjælen er af jern. Muldfjælen er af støbejern og bagepå mærket »FREDERIKSVÆRK«. Rundt om taphullerne til langjernet og sulen er der en løs jernring og et fladt beslag for neden, foran hullet og et foroven, bagved hullet. Der er en hjælpenagle med kraftigt slid under på stjerten, og der sidder en kraftig trætap på venstre side af åsen, som ploven kan slæbe på ved vendingerne.

Denne plov er en overgangsform til de senere, eller nye plove med svungen

muldfjæl og plovlegeme helt af jern. Her er der ikke nogen brat overgang mellem skæret og muldfjælen, da de fortsætter lige over i hinanden. Skæret er skråtstillet og løfter derfor furen op, når den er skåret fri, hvorefter den glider hen ad den svungne muldfjæl, som følger den mens furen bliver vendt.

Den sidste plov, PM nr. 17, findes på Bornholms Museum og er i de første årtier af 1900-årene skænket af frk. Marcher i Nexø. Hun var samler af gamle ting og det vides ikke fra hvilken bornholmsk gård den da stammer. Ploven har hjulforstel, hvor hvert hjul er beslået med jernskinner. Bag på bøszen sidder to afbrækkede trætappe, som formentlig har været dele af den træramme, der har støttet åsen under pløjningen. Gennem bøszen har trækkæden været fæstnet, og den har endt i en ring, der har omsluttet åsen.

Åsens forende er beslået med en jernplade foroven med huller til den flyttelige tap, og på undersiden er den beslået med to slidskinner. Hele plovlegemet er af jern; sulen, plovhovedet, løbet, den nederste del af stjerten, skæret og muldfjælen. Foruden at være fastholdt på normal måde er plovlegemet også støttet af en lang bolt der går fra samlingen mellem stjert og løb, langs med sulen og op lige foran denne hvor bolten med en møtrik er spændt fast i åsen. På bagsiden af muldfjælen er den mærket »O Strand« der formentlig står for Strands jernstøberi i Nexø. Det fungerede fra o. 1860 og til sønnen Chr. Strands død i 1907, hvorefter det skiftede navn.

Muldfjælen er forøget med et bræt i

højden, for at jorden ikke skulle glide over muldfjælen.

Denne hjulplov viser endnu et stadium hen mod de nye plove, da den også er indrettet til at kunne bruges som svingplov uden hjulforstel. Det ses af hullet forrest i åsen, der er styrket med en jernplade på hver side, og ses af den jernkrog, der er spændt fast i åsen lidt foran hullet til langjernet. I krogen har der siddet en trækkæde, der har gået hen til en forstilling, »stallekiste«, der var fæstnet på hver side af åsens forende med en bolt tværs igennem.

Denne forstilling kunne reguleres i højden, hvorved plovens dybdeindstilling blev ændret. Sideværts kunne den også reguleres i et kraftigt ovalt øje forneden. En sådan forstilling, stallekiste, blev senere den almindelige forstilling på de bornholmske svingplove af træ og jern. Den ses på fig. 6 på en træsvingplov hvis muldfjæl er mærket »SCD. No. 2. BORNHOLMS MASKINFABRIK RØNNE«.

I de 7 bevarede hjulplove har vi således repræsenteret alle former fra den gamle hjulplov, hvor det meste var af træ, til de nyere hjulplove fra 1800-årene, hvor plovlegemet blev forbedret og til sidst blev helt af jern. Herefter borttog man hjulforstellet og brugte ploven som svingplov.

Den store forskel mellem de gamle hjulplove og de nye plove er ikke så meget trædelene men placeringen af skær og muldfjæl i forhold til hinanden. På de gamle hjulplove er skæret næsten vandret og træmuldfjælen lodret. Vinklen imellem dem bliver derfor næsten ret. Den friskårne fure, der ikke løftes særlig meget af det vandrette skær, stødte mod den lod-

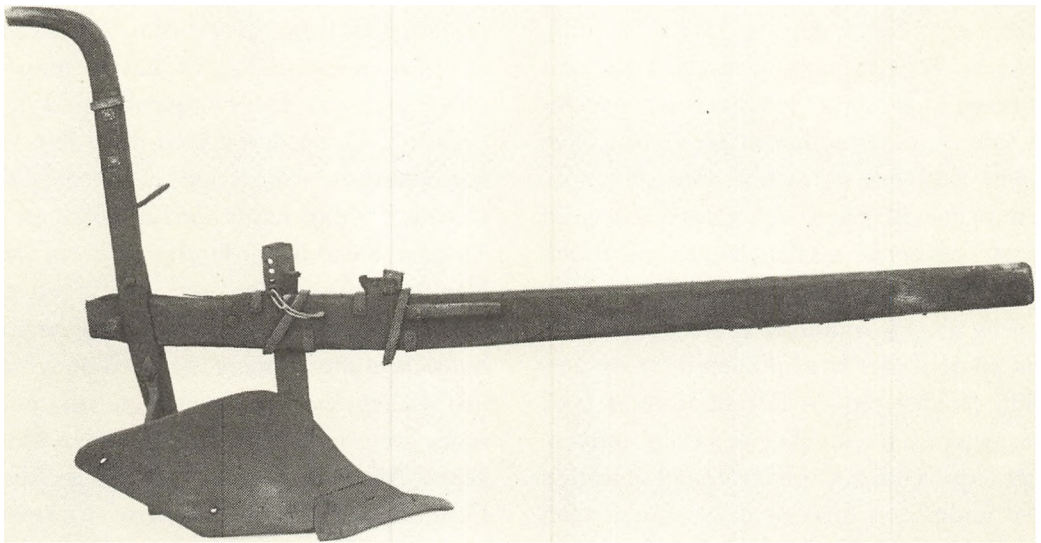

Fig. 5. Hjulplov med plouhoved af jern. Muldfjælen mærket: Frederiksværk. Findes på Nationalmuseets 3. afd. og skænket af gdr. Svendsen, Melstedgård ved Gudhjem i 1944. (Foto: P. M.).

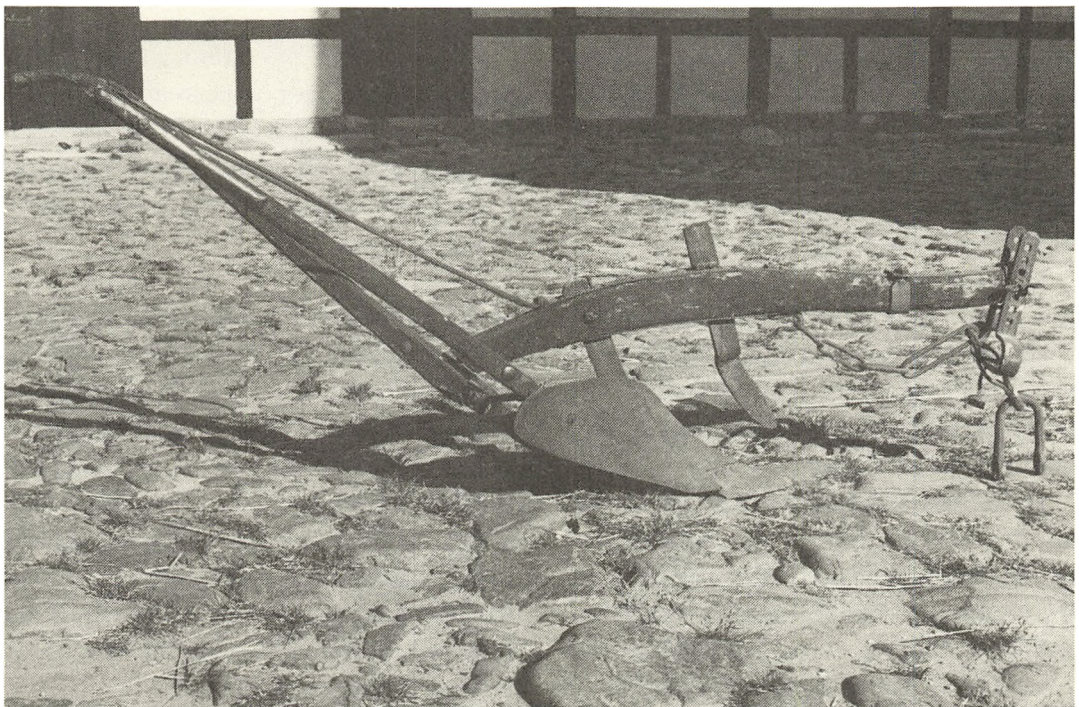

Fig. 6. Svingplov med den specielle forstilling, østellekiste, der blev almindelig på de bornholmske svingpløve i 1800-årene. (Foto: H. V.).

rette muldfjæl der så skulle søge at vende furen og presse den til siden. Pløjning med en kopi af hjulploven fig. 4 har vist at furen i løs, sandet jord nærmest presses til side og dermed har svært ved at blive vendt. I stivere og fastere jord glider furen bedre til siden og vendes. Løs jord sætter sig gerne mellem skæret og muldfjælen, hvad den fastere jord ikke er så tilbøjelig til. På muldfjælen ses allerede et slid på de steder hvor ploven fig. 4 også er slidt. Holdes ploven lidt skråt mod land for at gå bedre, hvilket er særlig nødvendigt i løsere jord, så glider en del af jorden ned under den forreste del af muldfjælen og glider på den her.

De nyere hjulplove med plovlegeme af jern har ingen vinkel mellem skær og muldfjæl, da de fortsætter over i hinanden. Her løftes furen op af det skråtstillede skær og glider siden hen ad den svungne plade, hvis form følger furens bevægelse. Gnidningsmodstanden og dermed kraftforbruget nedsættes derfor meget væsentligt, samtidig med at pløjningen bliver bedre. Det er her den store fordel ved de nye plove ligger.

Om der var hjulforstel eller ikke betød nok ikke så meget for kraftforbruget. Thaarup fortæller også, at da de nye plove vandt indpas, især i Sønder herred, anbragte man forkærre på dem, for at give dem en stadigere gang.

Hestenes dårlige foderstand betød meget for deres ydeevne og det var derfor der måtte spændes både 4 og 6 heste for hjulploven. Landsdommer Rogert anbefaler i 1805 at man indfører de nye plove for at spare trækdyr, for derved at

kunne føde mere kvæg. Han giver samtidig en beskrivelse af hvordan forholdene var. På en normal gård havde man to plove. Den ene blev forspændt med de 4 bedste heste og den anden med de 6 ringeste, der ofte var 2-årige føl eller udslidte plovheste. Man måtte derfor holde 10 eller flere heste for at kunne pløje sin jord. Når man var færdig med pløjningen om foråret, slap man hestene ud på lyngen, hvor de måtte ernære sig med »næringsløst Lynggræs«. Om vinteren måtte de nøjes med halm og kun i pløjetiden fik de kerne. Man forstår derfor, hvorfor disse heste ikke havde den største trækkevne. Men samtidig giver Rogert også den gamle hjulplov skylden for, at man må holde så mange heste. Den er stiv og tung og den er lavet så svær for at den ikke skal gå i stykker, »hvorved bonden bliver plovlam«.

Alt efter som nye kulturplanter vandt indpas i landbruget og hestene blev bedre fodret og nye og stærkere racer blev almindelige i 1800-årene, kunne et spand heste alene trække ploven, hvad allerede Prahl nævner i 1777.

Skridt for skridt har man forbedret den gamle hjulplov og tilpasset den efter de nye opfindelser. Krarup og Tuxen angiver at hjulploven ikke brugtes »længere noget sted paa Bornholm« efter 1856. Forekomsten af to hjulplove med plovlegeme helt af jern, det ene mærket O. Strand, viser at man stadig efter 1800-årenes midte brugte hjulploven. Vi skal derfor nok op mod århundredets slutning før hjulploven helt gik af brug på Bornholm.

Anvendt litteratur og kilder

1700-tals beskrivelser af bornholmsk landbrug:

Jacob Peter Prahl: Agerdyrknings Catechismus, efter Bornholms Agerdyrknings-Maade, Kbh. 1777, genudgivet af Bornholms Historiske Samfund 1970.

J. C. Urne: Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm (o. 1757–63). Udg. af Aage Rohmann 1964.

Amtsbeskrivelser:

Fr. Thaarup: Bornholms Amt og Christiansø, 1839.

Krarup og Tuxen: Beskrivelse af landbrugets udvikling i Danmark, VI, Lolland-Falster og Bornholm, 1912.

I øvrigt:

Kjell Karlsson og Pablo Wiking-Faria: Skåneplogen, s. 22–26 i Folkets Historia nr. 4, 1978.

Peter Michelsen: Danish Wheel Ploughs, 1959.

Rogert: Om forholdet mellem Heste og Qvæg, . . . s. 30–35 i Samlinger udgivne af det Bornholmske Selskab for Efterslægten 1806–10.

Utrykte kilder:

Skiftebog for Landet Bornholm I 1681–83. Udskrift på Nationalmuseets 3. afd. og Bornholms Museum.

Tærskning med plejl på Samsø, 1920. Foto: Søren Bay. Dansk Folkemuseum.

Konservatisme eller sund fornuft

For museumsfolk er det velkendt, at der i bondekulturen – og navnlig i ældre bondekultur – optræder mange gammeldags træk. Det gælder således mange folkelige skikke og traditioner, boligindretning, møbeltyper, klædedragt, redskaber og for den sags skyld også mange arbejdsmetoder. Dette fænomen er ofte blevet forklaret som udslag af en speciel bondekonservatisme, der kun nødtvungent accepterer noget nyt.

Noget rigtigt er der vel også i synspunktet, eftersom bønderne ofte – belært af erfaringen – har stillet sig lidt afventende over for noget nyt for at se, om det nu også duede, inden man kasserede det gammelkendte, som havde vist sig at være funktionelt og godt. Men det er ikke kun bønderne, der har været præget af en vis konservatisme. Noget tilsvarende har gjort sig gældende for håndværkere og de såkaldte lavere klasser i byerne. Nye impulser og ideer er som oftest kommet udefra, og det har taget nogen tid, inden det nye bredte sig fra byens overklasse og fra herregårdsmiljøet til de lavere samfundsklasser og til bønderne. Forholdene har dog ikke været ens for alle nye elementer. Ændringer i f.eks. klædedragt og boligindretning, der har haft karakter af statussymboler, har haft en tendens til at trænge forholdsvis hurtigere frem end f.eks. nye redskaber og arbejdsmetoder, hvor man lagde stor vægt på det gammel-

kendte og sikre, og hvor man nødvendigvis ville skille sig alt for markant ud fra flertallet.

I sin amtsbeskrivelse over Vejle amt skriver C. Dalgas 1826: »Saa meget er imidlertid vist, at største Parten af vore Bønder fortjene Navnet af flittige, stræbsomme og tænkende Agerdyrkere, hvem man ikke maa fortænke, at de, indtil afgjørende praktiske Beviser, inden for deres Synskreds, have godtgjort Fordeelagtigheden af nyere Fremgangsmaader, med Vaersomhed indføre Forandringer paa deres Gaarde.«¹ Denne karakteristik har sikkert været dækkende for de fleste bønder over hele landet, men den træghed, der således ofte har gjort sig gældende over for indførelsen af noget nyt, har ikke kun været et udslag af forsigtighed og konservatisme. I mange tilfælde har økonomiske aspekter og en række praktiske forhold været afgørende faktorer, og jeg skal i det følgende søge at belyse dette ved nogle eksempler.

Det er ofte blevet fremhævet, at mange af bønderne i landboreformernes tid nok var interesseret i de mindre reformer men ikke ønskede de virkelig gennemgribende ændringer som udskifning, udflytning og overgang til selveje. Det er let for os i dag at være bagkloge og se det fornuftige i disse reformer, men det er vanskeligt for os fuldt ud at forstå, hvor problemfyldt og risikabelt det var for den tids bøn-

der at give sig i kast med så vovelige eksperimenter. Det drejede sig om en pludselig og total ændring af hele den tilvante livsform. Ikke alene mistede man det økonomiske og sociale sikkerhedsnet, man hidtil havde haft i »Herskabet« og i landsbyfællesskabet. Man måtte se en temmelig uvis fremtid i møde, hvor man i langt højere grad måtte klare sig selv både arbejdsmæssigt og økonomisk. Desuden gruede mange udflyttere for at blive isoleret, ja, nogle mente endda, at det ville være direkte skadeligt for børnene, der risikerede at blive sindssyge.

Hertil kom imidlertid en række praktiske problemer, for det var becosteligt og navnlig meget arbejdskrævende at opføre nye bygninger, omlægge markerne til en ny driftsform og anlægge nye hegn og nye veje. Udflytterne fik ganske vist som oftest økonomisk hjælp fra »Herskabet« og praktisk hjælp fra naboerne og især fra dem, der kunne blive boende i landsbyen, men alligevel var mange dybt ulykkelige over udflytningen, og set i en større sammenhæng er det forbavsende, at det faktisk lykkedes at gennemføre udskiftningen og udflytningen i løbet af så forholdsvis kort tid, og uden at der opstod væsentlige samfundsmæssige problemer.

Nogenlunde samtidig med landboreformerne begyndte der – navnlig i England – så småt at komme gang i den tekniske udvikling af landbrugets redskaber og maskiner, men i Danmark gik der ofte ret lang tid, inden de nye eller forbedrede redskaber vandt indpas. Det gjaldt f.eks. svingploven.

Denne nye plovtpe blev første gang præsenteret i Danmark i 1770 ved en plovprøve arrangeret af det nystiftede

kongelige danske Landhusholdningsselskab. Der blev her afprøvet tre norske og en engelsk svingplov samt en dansk hjulplov fra Sjælland, og den norske svingplov fra Falkenstein viste sig at være den bedste. Det kan dog muligvis skyldes, at man derfra ikke blot havde sendt en plov til prøven, men med ploven fulgte en øvet norsk plovmand, som var fortrolig med at bruge netop denne plov. Plovprøven viste med al ønskelig tydelighed, at svingplove var langt bedre end hjulploven, idet de pløjede bedre og kun krævede 2 hestes trækraft i modsætning til hjulploven, der krævede mindst 4 heste.

Efter plovprøven var der blandt fremtrædende landmænd udbredt enighed om svingplovens fortrin, og Landhusholdningsselskabet virkede ivrigt for dens udbredelse og uddelte jævnlige svingplove som opmuntringspræmier, men alligevel fortsatte den helt overvejende del af bønderne med at bruge hjulploven, og der gik faktisk ca. 50 år – næsten 2 generationer – inden svingploven for alvor slog an. Hvorfor varede det så længe? Denne vedholdende vægring imod at anskaffe og bruge et nyt og øjensynlig bedre redskab kan ikke alene forklares ved bøndernes generelle ulyst imod noget nyt og anderledes eller deres ulyst mod alt, hvad der blev dem pånødet ovenfra, men der var for bønderne 3 væsentlige grunde til ikke at vrage den gammelkendte hjulplov til fordel for den moderne svingplov.

For det første kunne bønderne selv eller lokale håndværkere uden videre fremstille og reparere de traditionelle hjulplove, der som oftest var tilpasset de forskellige egne jordbundsforhold og stedlige skik og brug, hvorimod det var vanskeligt

Pløjning ved Sjælsø i Nordsjælland. Foto: Sigvart Werner. Dansk Folkemuseum.

for dem at fremstille et nyt redskab, som de ikke var fortrolig med og knap nok forstod at bruge. Man var derfor stort set henvist til at købe svingplovene, men det krævede likvid kapital, som det ofte var småt med, og så kunne man endda ikke være sikker på, at den pågældende plov var velegnet til de aktuelle forhold.

For det andet var svingploven vanskelig at indstille, og den nødvendiggjorde en helt ny pløjeteknik, som mange havde svært ved at vænne sig til. Mens hjulploven, når den først er korrekt indstillet, går meget stabilt og næsten kan passe sig selv, er svingploven mere urolig. Den påvirkes mere af sten og rødder og skal i langt højere grad styres hele tiden. Desuden

drejer den til højre, hvis man presser den til venstre, og omvendt, ligesom den går dybere, hvis man løfter den, og omvendt – altsammen stik modsat af hvad hjulploven gør. En del bønder fandt faktisk svingploven så vanskelig at bruge, at de kasserede den og atter fandt hjulploven frem. En bonde i Tudved ved Vejle kasserede således en engelsk svingplov med den begrundelse, at »den plov skal man jo bruge benene efter som fingrene på en fiol«².

Og for det tredje var svingploven i virkeligheden for effektiv. Så længe selvgroet græs og ukrudt udgjorde en væsentlig del af kreaturerne's føde om efteråret, kunne man ikke være interesseret i en så grun-

dig pløjning, at man ødelagde denne fødekilde. Derfor blev der først for alvor basis for at bruge en så effektiv plov som svingploven, da man efter udskiftningen og efter indførelsen af nye driftsformer begyndte at dyrke græs, kløver og andre foderurter, men så gik det til gengæld hurtigt.

Omkr. 1820 begyndte mange lokale landsbysmede at fremstille svingplove, idet de brugte engelske eller amerikanske svingplove som forbilleder. Som oftest blev plovene dog tilpasset de stedlige forhold, og der opstod derfor et utal af plovmodeller, som i de fleste tilfælde kun fik en lokal udbredelse. Enkelte af disse smedeplove er blevet bevaret, men de fleste er gået så totalt i glemmebogen, at vi end ikke ved, hvordan de så ud, eller hvem der fremstillede dem. Det var imidlertid disse smedeplove, der betød et virkeligt gennembrud for svingploven, og i løbet af forholdsvis få år blev hjulploven fuldstændig fortrængt fra de danske marker. Omkr. 1850 må det have været en sjældenhed at se en hjulplov i brug, men samtidig var også smedeplovenes æra ved at være forbi, for efter 1860 blev de efterhånden udkonkurreret af fabriksfremstillede plove, især danske og amerikanske.

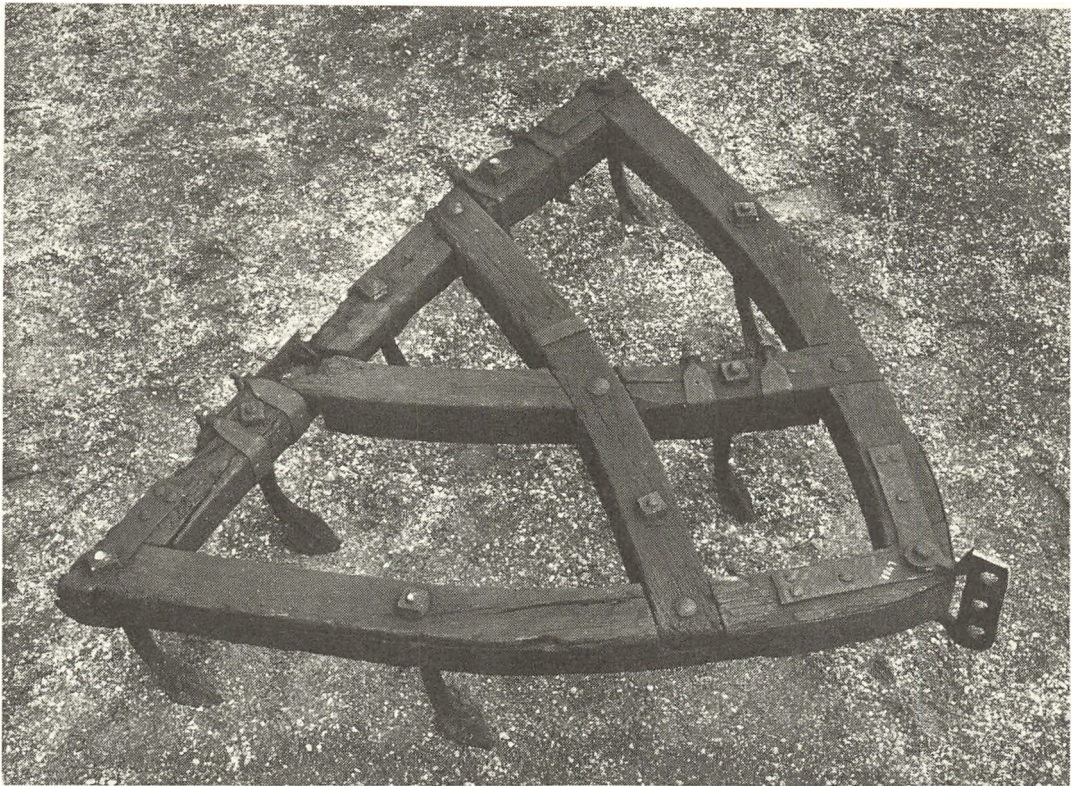
Den senere så bekendte og udbredte kornrensemaskine har været brugt i Kina i ca. 2.000 år, og den blev kendt i Europa i begyndelsen af det 18. århundrede. Det var en meget effektiv maskine, der var nem at betjene, og som var forholdsvis enkel at fremstille. Alligevel var der i Danmark i lang tid ikke synderlig interesse for denne nyttige maskine. Det skyldtes bl.a., at Norge var forenet med Danmark, som

i realiteten næsten havde monopol på at forsyne Norge med korn. Derfor var det også muligt at afsætte korn af ringere kvalitet, og der var intet, som tilskyndede bønderne til at forbedre kornets kvalitet ved at foretage en omhyggelig rensning.

Denne situation ændredes imidlertid fuldstændigt med tabet af Norge i 1814. Fra da af måtte det danske korn afsættes på verdensmarkedet i konkurrence med korn fra andre lande. Desuden blev det engelske kornmarked lukket i 1815 ved importforbud, og ydermere faldt verdensmarkedspriserne på korn drastisk fra 1818. Under disse omstændigheder var det kun muligt at sælge korn af god kvalitet, og det blev derfor nødvendigt at foretage en omhyggelig rensning af kornet, for at det overhovedet kunne sælges. Dermed opstod der et behov for rensemaskiner, og inden længe tog næsten enhver landsbyhåndværker fat på at fremstille sådanne maskiner.

Nogenlunde samtidig med at rensemaskinerne begyndte at gøre sig gældende, introduceredes en anden opfindelse, den såkaldte svenskharve, som på mange måder er et interessant redskab. Dels ved vi ganske nøje, hvornår og af hvem den blev udviklet, og dels er den et af de første eksempler på et redskab, der hurtigt slog an, og som i løbet af relativ kort tid blev almindelig udbredt.

Den karakteristiske tresidede, svære harve blev konstrueret i 1840 af forpagter N. E. Hofman Bang, Hofmangsgave, ud fra de erfaringer, han havde indhøstet i Sverige (deraf navnet), og den fik hurtigt stor betydning, fordi den ved flere arbejder kunne erstatte ploven. Den var endda langt hurtigere til disse arbejder end plo-

Lille, hjemmelavet svenskharve fra Neder Donnerup i Givø sogn. Landbrugsmuseet.

ven, og den stillede mindre krav til brugerens erfaring og øvelse. Desuden var den meget robust og så enkel at fremstille, at den let kunne laves af lokale håndværkere. Det skete da også i vidt omfang, således at svenskharven – i begyndelsen delvis af træ men senere helt af jern – ret hurtigt blev almindelig på både store og små brug. Svenskharven var altså et velegnet redskab, der blev introduceret på det rette tidspunkt.

Ganske anderledes gik det med den roterende rundharve, der kom frem omkr. 1870. Den var noget mere kompliceret og derfor også dyrere at fremstille, men det største problem var dog, at den krævede en relativ høj fremdriftshastig-

hed og stor trækraft. Derfor var den i virkeligheden uegnet til hestekraft, og den fandt kun anvendelse på en del større gårde. Den gik også ret hurtigt af brug igen, men inden for de sidste 10 år er ideen atter taget op. Nu er det nemlig ikke noget problem at skaffe tilstrækkelig trækraft, og der fremstilles i dag mange rotorharver til traktorer med kraftoverføring.

Blandt de maskiner, der var forholdsvis længe om at vinde indpas i Danmark, kan også nævnes såmaskinen. De første brugbare såmaskiner blev udviklet i England omkr. 1700. I begyndelsen af det 19. århundrede kom der enkelte maskiner til Danmark, men de fik ingen større betyd-

ning, og interessen for såmaskiner var meget lille, da der i virkeligheden ikke var noget reelt behov for sådanne maskiner. Derimod opstod der pludselig omkr. 1850 interesse for såmaskiner, og det skyldtes den simple kendsgerning, at der på grund af 3-årskrigen 1848–50 mange steder blev mangel på mænd, som var i stand til at så med hånden.

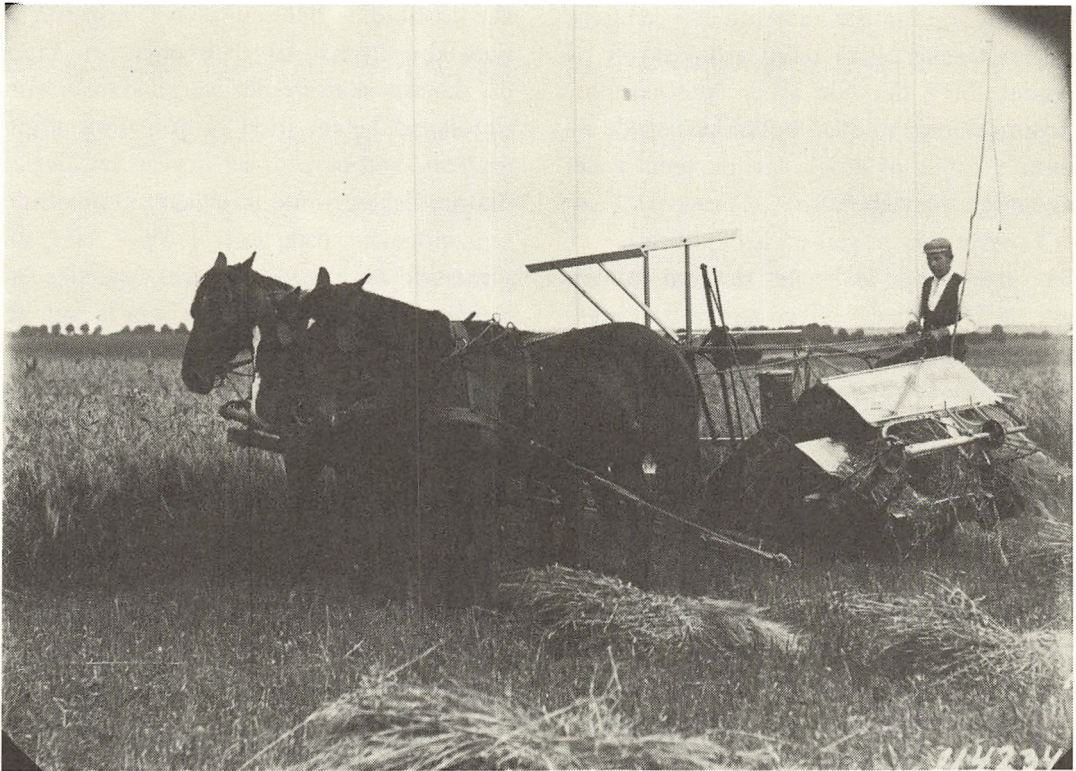
I det hele taget begyndte den tekniske udvikling af landbrugsmaskiner og -redskaber for alvor at tage fart omkr. 1850, og en af de maskiner, der fik størst betydning i det 19. og 20. århundrede, var høstmaskinen. Den første brugbare maskine blev konstrueret af den skotske præst Patrick Bell i 1826, men det var en temmelig klodset maskine, som var besværlig at bruge, og derfor blev der kun fremstillet og afsat ret få eksemplarer. Faktisk blev maskinen i lang tid nærmest betragtet som et kuriosum.

Langt større betydning fik den høstmaskine, som McCormick konstruerede i U.S.A. i 1831. En egentlig produktion kom dog først i gang omkr. 1845, efter at der var sket adskillige forbedringer i forhold til de første maskiner. I 1850 kom den første amerikanske høstmaskine til Europa indkøbt af en østrigsk godsejer. 1851 vakte 2 amerikanske høstmaskiner stor opsigt på verdensudstillingen i London, og allerede året efter indkøbte godsejer A. W. Bech, Valbygård ved Slagelse, som den første i Danmark en McCormick høstmaskine. Denne maskine, der så vidt vides var det fjerde eksemplar af amerikanske høstmaskiner i Europa, eksisterer endnu og befinder sig i dag på Dansk Landbrugsmuseum i køreklar stand.

Danmark var altså blandt de første

europæiske lande, der importerede høstmaskiner, og man kan derfor undre sig over, at der gik henved 20 år, inden disse maskiner fik nogen betydning. Som årsag hertil kan ikke udpeges et enkelt forhold, for der er tale om et samspil af mange forskellige årsager af både psykologisk, økonomisk og praktisk art, men da jeg tidligere har behandlet dette emne³, skal jeg her kun kort nævne de vigtigste grunde.

1. Maskinerne var ret kostbare at anskaffe bl.a. på grund af store transportudgifter, og så havde man endda ingen sikkerhed for, at de egnede sig til danske forhold.
2. Maskinerne var forholdsvis komplicerede og derfor vanskelige at få repareret, hvis de gik itu, og ingen håndværkere var fortrolige med at reparere sådanne maskiner.
3. Landmændene selv havde som oftest kun ringe teknisk indsigt og var ikke fortrolige med, hvorledes maskinerne skulle justeres og bruges.
4. Maskinerne egnede sig ikke til lejesød og kunne heller ikke bruges, når kornet var vådt af dug eller regn, og derfor måtte høstarbejdet tilrettelægges på en helt anden måde end hidtil.
5. Maskinerne satte høj stub, fordi de var udviklede til amerikanske forhold, hvor halmen var af underordnet betydning, men i Danmark havde man brug for mest muligt af strået til foder og ønskede derfor en lavere stub.
6. Rent teknisk var det ganske vist ikke uoverkommeligt at ændre maskinerne, så de afskar stråene nærmere ved jorden, men det ville i Danmark kun give nye vanskeligheder, fordi de fleste

På høstmaskinen. Elkærholm, Vester Nebel sogn, august 1908. Foto: Niels Paaskesen, Aagaard. Dansk Folkemuseum.

marker endnu blev pløjet med kraftige rygge og rener, og denne simple men markante opdeling af markerne var vigtig, når man såede med hånden, og det gjorde trods alt endnu de fleste, selvom såmaskinerne var begyndt at gøre sig gældende.

7. I Danmark var man endnu ikke begyndt at dræne markerne. Man lod sig nøje med en nødtørfugig afledning af overfladevandet gennem vandfurer og åbne grøfter, der ikke kunne passeres af de relativt tunge maskiner, som heller ikke kunne bruges på fugtige steder. Hvis man virkelig skulle have nytte af høstmaskinerne, var det derfor nødvendigt at gennemføre omfattende dræningsarbejder.

8. De datidige kornsorter var ofte ret bløde i strået. Det var uden betydning, så længe man høstede med le, men for at kunne udnytte høstmaskinerne bedst muligt, måtte der udvikles mere stivstråede sorter – en opgave der da også blev arbejdet intenst med i de følgende årtier.

Der var således mange vanskeligheder at overvinde, og generelt kan man sige, at for at en ny maskine kan få succes, må den kunne udføre et givet arbejde bedre eller billigere, end det hidtil er sket, men det var netop, hvad de første høstmaskiner ikke kunne gøre i Danmark, så længe der var rigelig og dermed billig arbejdskraft. Først da der omkr. 1870 med den

begyndende industrialisering ikke længere var så rigelig og så billig arbejdskraft på landet, blev der for alvor interesse for høstmaskiner, men så udkonkurrerede de også i løbet af nogle årtier leen i det egentlige høstarbejde.

I øvrigt har prisen på arbejdskraft – eller rettere sagt forholdet mellem lønninger og kornpriser – flere gange haft afgørende indflydelse på høstarbejdet. Leen har været kendt siden jernalderen, men alligevel brugte man gennem århundreder kun leen til høstet, hvorimod kornet blev høstet med segl, fordi den spildte mindre korn end leen. Efter 1700 blev lønningerne imidlertid så høje i forhold til de faldende kornpriser – og måske blev udbyttet også så meget bedre – at det kunne betale sig at høste med le, selvom det bevirkede et lidt større spild. Ganske tilsvarende var det omkr. 1870 stigende lønninger og faldende kornpriser, der fik mange til at investere i høstmaskiner, selvom disse medførte et større spild af korn end den hidtil anvendte metode. Og noget lignende gjorde sig gældende omkr. 1900, da aflæggerne blev erstattet af selvbindere, og omkr. 1950, da disse igen blev afløst af mejetærskere.

Fra dette århundrede kan nævnes et lidt kuriøst eksempel på en teknisk modernisering, der blev forsinket, fordi sund fornuft påbød bønderne at være lidt afventende, men den egentlige årsag var nogle bureaukratiske og forældede skatteregler.

Efter 2. verdenskrig kom der i 1947 en del traktorer til Danmark. De fleste var amerikanske og kunne fås enten til petroleum eller til benzin, men den traktor, der på det tidspunkt var mest velegnet til dan-

ske forhold – den engelske Ferguson – blev kun fremstillet til benzindrift. Efter de danske skatteregler var traktorbenzin imidlertid belagt med samme høje afgifter som autobenzin, og derfor var det af økonomiske grunde udelukket at anvende benzindrevne traktorer. I 1949 blev afgiftsbestemmelserne ændret, således at der til traktordrift kunne bruges farvet, afgiftsfri benzin. Dermed ændredes billedet totalt, og i løbet af få år blev landbrugets arbejdsheste næsten fuldstændig fortrængt af traktorer med den berømte »lille grå« Ferguson som den almindeligste traktor i Danmark.

I det foregående er nævnt nogle spredte eksempler på nye maskiner og redskaber, der ikke er slået an så hurtigt, som det umiddelbart kunne forventes, og hvor dette forhold ikke kan forklares som alene et udslag af en vis konservatisme. Økonomiske årsager har spillet en væsentlig rolle, men derudover har der som anført for bønderne været en række andre gode grunde til at forholde sig lidt afventende over for de nye ideer og opfindelser.

Men »bondekonservatismen« har ikke kun gjort sig gældende over for indførelsen af nye maskiner. Man har også af og til kunnet – og kan stadig – iagttage arbejdsmetoder, som umiddelbart må siges at være forældede eller i det mindste meget gammeldags på det pågældende tidspunkt. En nærmere efterforskning vil dog ofte afsløre, at der er en fornuftig forklaring på fænomenet. Jeg skal i det følgende kort nævne nogle for størstedelen selvoplevede eksempler herpå.

Mens man endnu brugte brændefyrede kakkelovne og komfurer, var det alminde-

Gårdejer Jens Olsen i Klim hugger kvas, juli 1943. Foto: Holger Rasmussen. Dansk Folkemuseum.

ligt, at brændselet blev savet og hugget af omkringkørende rundsawe og kvashuggere, men en del steder klarede man sig dog stadigvæk med håndkraft, og især hvor der levede en bedstefar eller en tidligere karl på en slags aftægt. Her kunne man dag efter dag se vedkommende stå og save brænde eller hugge risbrænde, gerne i en lun krog og helst ud til vejen, så det var let at få en snak med forbipasserende. På denne måde blev et langsommeligt, men ikke særlig anstrengende arbejde udført uden omkostninger og uden at beslaglægge mere værdifuld arbejdskraft. Den gamle mand fik tiden til at gå på en behagelig måde, og han følte, at han stadig gjorde nytte og gav sit bidrag til det fælles hushold.

For en del år siden traf jeg en gammel kone, der havde fundet sin gamle rok frem og var begyndt at spinde igen, og det var ikke, fordi hun fandt dette arbejde specielt interessant. Naturligvis ville hun gerne have tiden til at gå med noget nyttigt arbejde, men den egentlige grund var, at hun for nylig havde brækket det ene ben. Derfor skulle hun nu motionere og genoptræne benet, og da hun, som var over 80 år, hverken kunne gå eller cykle, var det i virkeligheden genialt at tage den gamle rok i brug.

Under sidste krig kneb det voldsomt med at skaffe brændstof til motorerne, der skulle trække tærskemaskinerne, og på en gård i Sydsjælland tog man derfor i 1941 fat på at plejltærsk al rugen fra 7 tdr. land. Det var naturligvis til dels en nødforanstaltning, men medvirkende til

beslutningen var, at man på den måde kunne skaffe sig langhalm, som man manglede til tagtækning, og desuden var netop denne vinter usædvanlig streng, så man i lange tider ikke havde meget at bestille. Og så kunne man jo lige så godt bruge tiden til noget fornuftigt.

På samme gård fortsatte man i øvrigt til omkr. 1955 med at lave langhalm på en roterende pigtromle. Denne metode var noget langsommere og krævede flere medhjælpere end bredtærskning på maskine, men da arbejdet ikke var særlig anstrengende, og en stor del af mandskabet derfor kunne være børn, havde man arbejdskraft nok, og da langhalmen blev betydeligt bedre ved denne gammeldags metode, var det let bagefter at sælge langhalmen til gode priser, især da der efterhånden kun var ganske få, der lavede langhalm.

Hesteomgang i arbejde under tærskning, ca. 1900. Præstholm, Gosmer sogn. Foto: Frits Benzen, København. Dansk Folkemuseum.

Under krigen kneb det også med at skaffe reb, og på mange gårde begyndte man derfor at lave reb af kasserede bånd fra de pressede halmknipper. Nogle steder fortsatte man imidlertid også efter krigen med at lave reb på denne måde, for kvaliteten af de færdige reb var rimelig god, og da man jo havde råmaterialet som et biprodukt, kunne man på den måde ganske gratis holde sig forsynet med det fornødne reb.

I midten af 1940erne havde jeg den lidt tvivlsomme fornøjelse at køre en hesteomgang, som trak en gammeldags pigtærsker uden renseanlæg. Både hesteomgangen og vel især pigtærskeren var på dette tidspunkt meget gammeldags,

men de stod på en mindre ejendom, hvor man var med i et tærskelav, hvis medlemmer fik hele avlen tærsket med et stort omkringkørende værk. For nu at dele sol og vind lige begyndte tærskværkets rundtur skiftende steder, og så kunne det jo hænde, at de, der skulle have sidst tærsket, ikke kunne vente, men nødvendigvis måtte have en smule tærsket. Behovet kunne på ingen måde begrunde anskaffelsen af et nyt tærskværk, men den gamle pigtærsker blev stående og kunne i en trangssituation stadig gøre god gavn.

Omkr. 1950 var selvbinderen den almindeligste høstmaskine, men nu er den blevet fortrængt af mejetærskeren i en sådan grad, at de få, der endnu bruger selv-

binder, næsten er sikre på at komme i avisen som eksempel på, at der endnu er nogle, der foretrækker den gode og hyggelige gammeldags metode. Der angives sjældent nogen anden grund til at bruge selvbinder, men i de fleste tilfælde er der en årsag, som ikke har noget med konservatisme eller nostalgi at gøre. Som oftest skal det pågældende korn senere bruges som juleneg eller til udsmykning, men der kan også være tale om, at man skal bruge en høstscene i en film eller som tilfældet var i fjor i nærheden af Randers, hvor Dronningborg Maskinfabrik havde bestilt et større parti kornneg, der skulle bruges ved afprøvning af mejetærskere.

Der er i det foranstående kun nævnt nogle få eksempler på forældede eller gammeldags arbejdsmetoder, men det vil næppe være svært at pege på en række andre eksempler. Isoleret betragtet kan

de enkelte eksempler godt opfattes som undtagelsestilfælde, men set under eet viser der sig visse lighedspunkter. Som oftest vil der ikke kun være tale om en enkelt klart defineret årsag men om en række forskellige medvirkende aspekter, således at der bliver tale om en blanding af konservatisme, sparsommelighed, beskæftigelsesterapi, udnyttelse af spildtid og ledig arbejdskraft, nødløsning og sans for, hvad der med et moderne udtryk kan kaldes en nicheproduktion. Sammensætningen af de forskellige elementer vil være forskellig fra tilfælde til tilfælde, og de enkelte elementer vil indgå med forskellig vægt, men alt i alt må man ved en nærmere undersøgelse ofte konstatere, at der set i sammenhæng med andre forhold og ud fra de givne forudsætninger er tale om en god portion sund fornuft – og ikke bare et reliktfænomen.

Noter

1) Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Vejle Amt ved C. Dalgas, Kbh. 1826, s. 194.

2) Her citeret efter Axel Steensberg: Dagligliv i Danmark, bind I, Kbh. 1963, s. 496.

3) Tools & Tillage, vol. I:3, 1970, s. 166–174.

MALTKØLLER OG MALTTØRRINGSMETODER
PÅ LANDET CA. 1850 - 1950

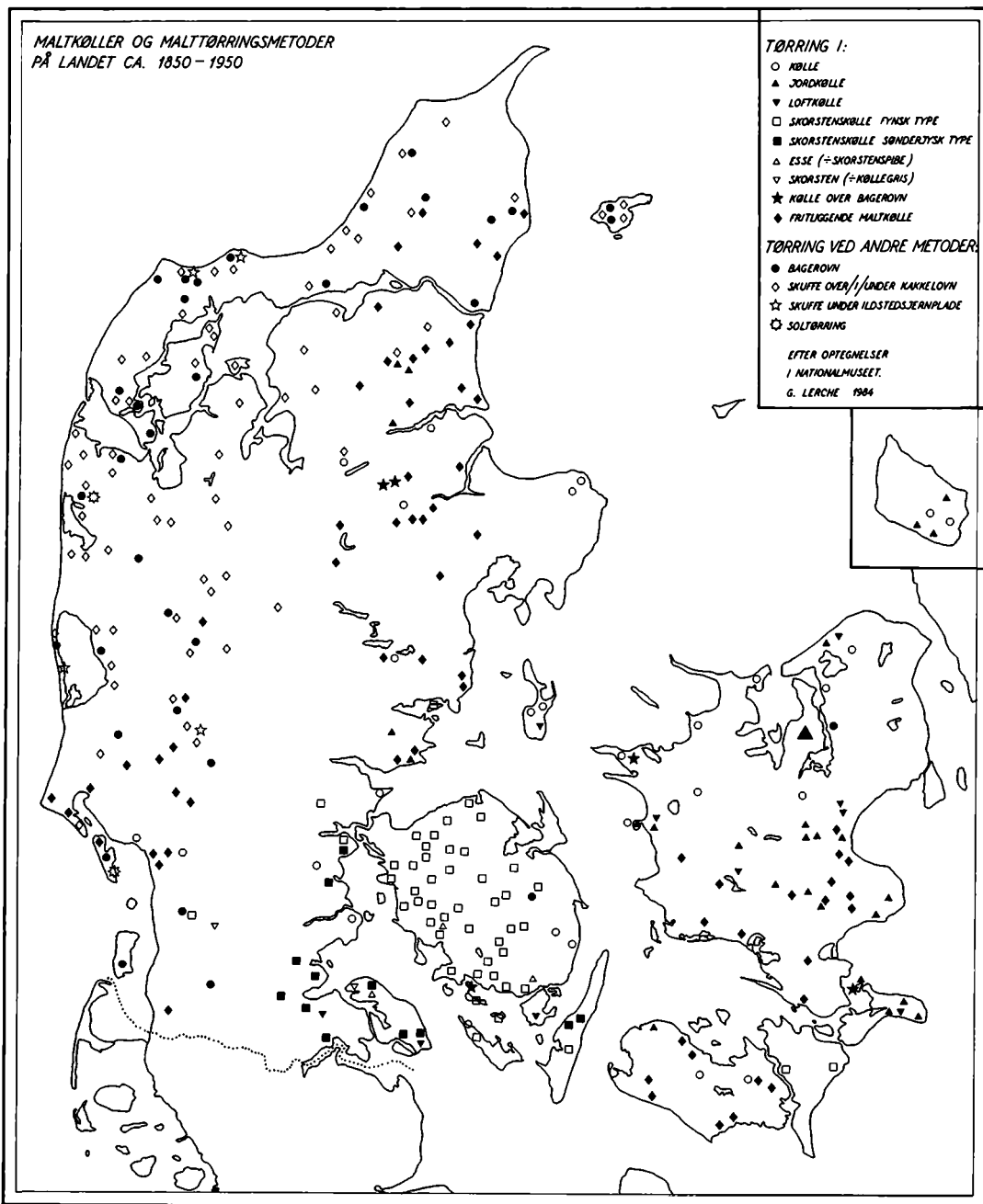
TØRRING I:

- KØLLE
- ▲ JORDKØLLE
- ▼ LOFTKØLLE
- SKORSTENSKØLLE FYNSK TYPE
- SKORSTENSKØLLE SØNDERJYSK TYPE
- △ ESSE (= SKORSTENSPIBE)
- ▽ SKORSTEN (= KØLLEGAIS)
- ★ KØLLE OVER BAGEROVN
- ◆ FRITLUGGENDE MALTKØLLE

TØRRING VED ANDRE METODER:

- BAGEROVN
- ◇ SKUFFE OVER/UNDER KAKKELOVN
- ☆ SKUFFE UNDER ILDSTEDS JERNPLADE
- ⊗ SOLTØRRING

EFTER OPTEGNELSER
I NATIONALMUSEET.
G. LERCHE 1984

Grith Lerche

Det landlige øls smag

Fra byg til øl

Nærværende fremstilling drejer sig om tørringsmetodens indflydelse på maltens type og dermed på det hjemmebryggede øls smag og farve. Den bygger alene på dansk materiale og går ikke ind på brygningsprocessen fra mæskningen til det færdige produkt. Artiklen er afledt af en mere omfattende undersøgelse af malkøllekonstruktioner. For at forklare sammenhængen mellem den lokalt foretrukne ølsmag og malkøllernes konstruktion og placering i forhold til ildsted og skorsten, har det været nødvendigt at udarbejde kortet s. 142, hvortil der henvises i den følgende kildeanalyse. Som et supplement hertil tjener kortet s. 151, der markerer lokaliteter, hvorfra det er oplyst, at man i stedet for selv at fremstille malten foretrak at købe den udefra.¹

Øl er en gæret drik lavet på bygmalt og tilsat humle. For at få dette værdsatte bryg, er der foregået en kædereaktion med mange variabler. Byggen er blevet forvandlet til malt, malten *kogt* i vand, humle er blevet tilsat for at give smag og for at gøre brygget holdbart, og der er tilsat gær.

De egentlige råstoffer i øl er således bygmalt og vand,² men gæren er nødvendig for at forvandle sukkerstoffet til alkohol,³ og humle giver den bitre smag

og fremmer holdbarhed. Humlens kemi er endnu ikke helt klarlagt, men det er det stof, der sidder i kirtlerne på frugtknuder og indersiden af hvert forblad i blomsten, som bryggerne er interesseret i, nemlig et harpiksstof og tannin. Harpiksstofferne virker både konserverende og udvikler bitterstof, tannin letter klaringen, så øllet ikke bliver grumset.

Rå korn er hårdt og har ikke smag, men ved at malte byggen gøres den sødlig i duft og let at knække. For at omdanne byggen til malt tages den tærskede, rensede byg og sættes *i støb*, dvs. lægges i blød. Herefter lægges den fugtige byg til spiring, dvs. den spredes ud på et gulv (maltloftet), hvor den kastes med skovle, for at spiringen kan foregå jævnt og for ikke at brænde sammen pga. varmeudviklingen. Ved spiringen optager bygkimen næring fra sin omgivende endosperm, og enzymer i kimen begynder at nedbryde stivelsen og æggehvide-stofferne til opløselige og forgæringsegne stoffer.⁴ På dette stadium kaldes bygmaterien *grøn malt*. Når grønmalten er klar, afbrydes bygkimens spiring ved tørring, *kølning*, i ovne, *køller*, ved hjælp af varm luft eller varm, røgfylt luft.⁵

Den tørrede malt *skrås* først lige før brygningen. Under *mæskningen* ved selve

ølbygningen udvindes og omdannes maltens ekstrakter, idet der dannes maltose og dekstriner. I dag er toradet byg den foretrukne til ølbrygning. I ældre tid blev der også anvendt seksradet byg.

I dag er det en kendt sag blandt bryggere, at karakteren af den byg, der bruges og den måde, den maltes på, er af afgørende betydning for selve brygningen og den øltype, man ønsker at lave. Men med hensyn til det hjemmebryggede øl er det vanskeligt at få spørgsmålet om smagen konkret dokumenteret, da det ofte har været en bisag for dem, der fortalte om ølbrygning i gamle dage, og fordi de lokale bønder kun kendte det gængse hjemmebryggede produkt. Men lejlighedsvis kan man finde strøbemærkninger om smagen, der viser, at en række forfattere fra sidst i 1700-årene til et stykke ind i 1800-årene har været klar over, at man ved at ændre tørringsmetoden kunne ændre øllets smag og farve. Tidens skribenter skelnede mellem flere malttyper. Maltningen afsluttes, som nævnt, med at grøn maltens spiring standses, idet malten opvarmes og tørres. Tørring har kunnet ske på forskellige måder.⁶ Inden for de sidste 200 år har følgende tørringsmetoder været brugt på landet i Danmark:

1. at sol- og vindtørre
2. at tørre i et opvarmet rum
3. at tørre på en opvarmet overflade
4. at tørre i malkølle ved hjælp af varm luft og røg.⁷

Forskellen mellem disse fire malttørringsmetoder er ret afgørende for de lokale ølsorters forskelligartede smag.

Ved de to første metoder behandles

malten ret blidt, og de giver ikke øllet markant smags- og farvepåvirkning. Den første er dog sjælden i dansk landlig maltgøring (der er kun oplyst herom fra Fanø og Bøvling sogn ved Nissum fjord).

Ved den tredje metode tørres malten samtidig med, at der sker en ristning, hvilket giver øllet en rødlig, ravgylden farve og en lidt blanket smag. Men det får ikke den karakteristiske røgede smag, der kendetegner den sidste metode. Denne maltningemetode adskiller sig fra de andre ved sin udviklede udformning af tørreovnen (køllen) og af rekvisitterne (kølleflager, kølleporte etc.) samt ved sin indvirkning på øllets smag. Ved kølletørringen bliver malten faktisk *røget*, hvorved både dens smag og farve undergår en markant forandring.

Datidens skribenter skelnede som nævnt mellem flere malttyper. Malt tørret af luften kaldtes ofte *luft-, vindtørret-* eller *hvidtmalt* i modsætning til *kølle-, brunmalt* eller *røgmalt*, der er tørret på kølle til dels ved røg. Hvidtmalt giver øllet en mildere smag, og i Almindeligt Varelexikon bemærker Rawert, at af hvidt malt fås hvidt øl, hvilket ikke skulle være så holdbart som det brune øl, der er lavet på kølle-malt. I det ene skrift efter det andet fra 1780'erne og ind i 1800-årene kommer der forslag til forbedringer af ølbrygningen og af malkøllerne bl.a. for at fremme sundheden. Forfatterne var enige om, at det røgmaltede øl var usundt. Det minder om vor tids diskussion for og imod at spise for mange røgede varer (røget laks, sild etc.) da det menes at være kræftfremkaldende.

I 1795 beskriver J. Chr. Molbech i et prisskrift om ølbrygning røgtørringen så-

ledes: »De mange forandringer som man til vore tider har foretaget med køllerne og malttørringen bevise . . . at de endnu ikke have opnaaet deres . . . fuldkommenhed . . . De sletteste af alle er de, hvor røgen giennemstryger det udstyrte korn, og røger det igiennem overalt.« Denne metode anbefaler han at afskaffe og i stedet at bruge en ovn, hvori malten udelukkende tørres ved luft, til den har »en guulbruun couleur«, »som enhver efter sin hensigt ønske uden at svie maltet, hvilket sker ved de fleste tørringer til skade for øllet.« Beskrivelsen omtaler bryggerier i byerne og den ledsages af en tegning til en bedre tørreovn.

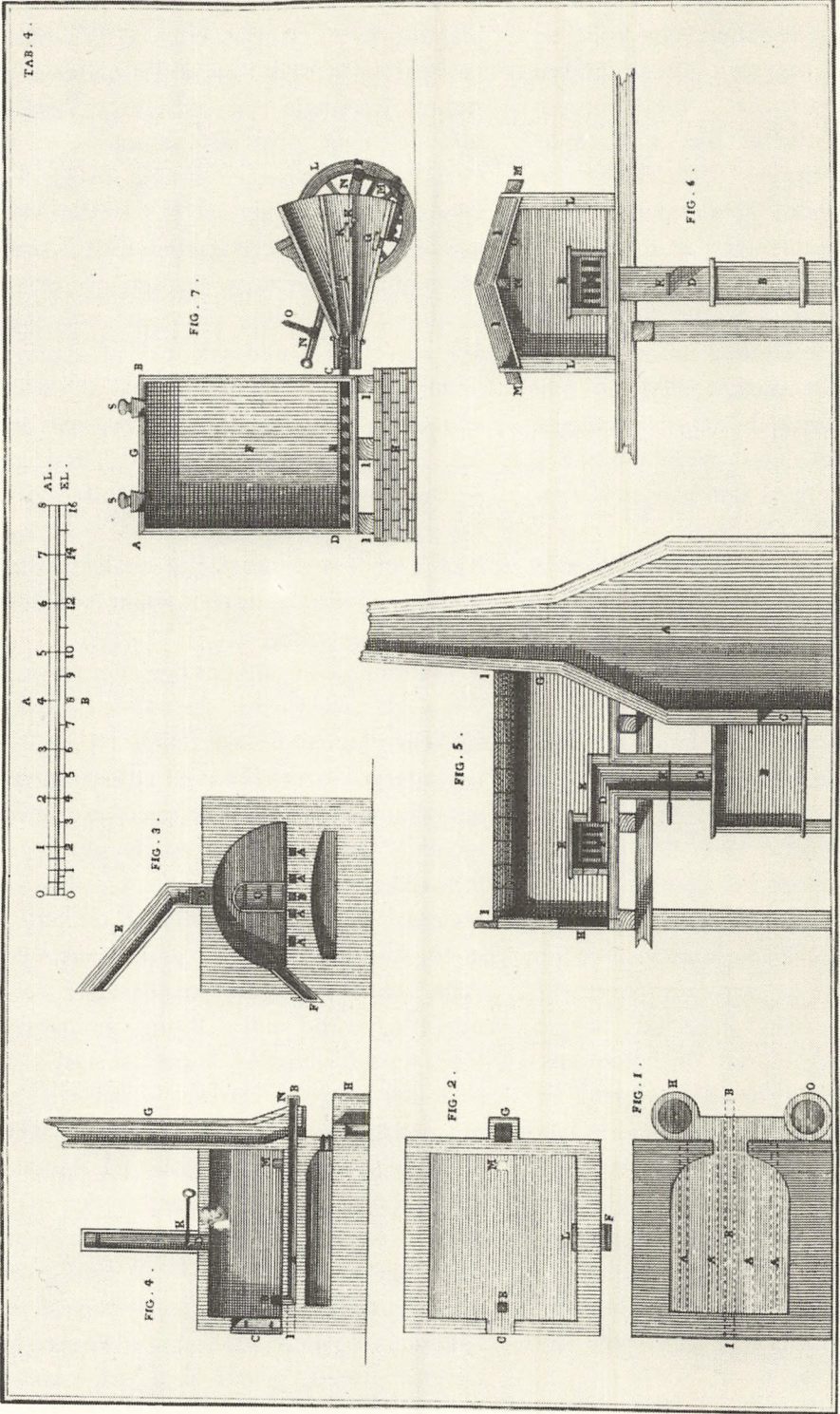
Bøndernes trang til det meget røgede og mørke øl ser ikke ud til at have ændret sig, så længe de selv har maltet og brygget øl, på trods af de mange forslag til forbedringer både blandt landalmuen og i byernes små bryggerier. I Handels Tiden-der fra 1789 ivres for hvidt malt, men »mange synes bedre om den brune malt«. Og »øl af vindtørret malt er ikke efter almindelig mands smag her i landet« kunne Olufsen stadig konstatere i 1812.

Kun i Vest- og Nordjylland ser det ud, som om de fleste af tørremetoderne var blidere (og sundere?). I hvert fald brugte man her især kakkelovns- og bagerovns-tørret malt, samt tørring i skuffe under en jernplade på ildstedet, og der fandtes kun få fritliggende maltkølle-huse til fremstilling af kølletørret røgmalt. I resten af landet brugte man forskellige typer maltkøller (jordkøller, loftskøller, skorstenskøller af fynsk og sønderjysk type foruden de fritliggende køller). På alle skete tørringen ved varm røg.

I en udmærket artikel om »Malt og dets

Behandling til Brug for Landalmuen« i Magazin for Næringsstanden 1799 beskrives tørring af malt i en skuffe under den støbte jernplade på ildstedet. Denne metode skulle give den »sundeste malt uden røg«. Her beskrives nøje, hvorledes denne tørreskuffe ser ud, bl.a. er den ved løse brædder delt i 2 lag, så den våde støb kan komme nærmere varmen og tørres hurtigere. Når støben er næsten tør, lægges den i den nederste del af skuffen under den løse bund. På denne tørre-anordning blev tørret 24 tdr. bygmalt årligt. Der kunne dagligt tørres 2–3 skæpper, når ildstedet var i brug. Skuffen, der var på hjul, kunne rumme 8 à 9 skæpper. Når pigen 3–4 gange dagligt skulle trække skuffen ud for at røre i malten, betød hjulene en lettelse.

I samme skrift omtales ligeledes tørring ved kakkelovnsvarme, thi under og over kakkelovnen kunne anbringes en skuffe. Forfatteren bemærker, at disse tørre-anordninger er tilstrækkelige i de dele af landet (Vest- og Nordvestjylland), hvor folk »ikke har evne (råd) til at drikke øl hver dag, og gider det heller ikke, kuns i hø- og kornhøstens tid« . . . »De nøjes med valle, kærnemælk, suurmælk eller sødmælk og vand udi.« Rigtig vindtørret malt, siger forfatteren, kræver et stort loft, hvor der er gennemtræk, og det kræver meget arbejde. Derfor er den metode ikke anbefalelsesværdig for folk på landet. Selvom det påpeges, at vindtørret malt giver et sundt, vinagtigt og kølende øl, så siges det samtidig, at øl af vindtørret malt hurtigere vil blive surt end øl af køllemalt, og dette træk har sikkert også været en vægtig grund til at vælge kølle-malt til det hjemmebryggede øl.

TAB. 4.

I O. J. Winstrups »Afbildninger af de bedste og nyeste Agerdykningsredskaber med Beskrivelser«, Kbh. 1822–23, gives en korntørringsovn i forbindelse med en bagerovn (tab. 4, fig. 1–4), hvor det ses, at tørreovnen ligger oven på bagerovnen. Der omtales et »trækrør«, hvorfra der var »fare for, at tørreovnen blev opfyldt med røg, hvilket man . . . bør søge at undgaae«. Altså den samme tankegang som ovenfor citeret om den skadelige røg.

På nævnte planche er som fig. 5 og 6 vist, hvorledes malt- og korntørring kan foregå i forbindelse med en kakkelovn, fig. 3. Der er tale om en såkaldt *loftskølle*, thi kølleovn (G) og køllegris (F) står oven over loftsbjælkerne. Indfyringen foregår således her fra skorstenen (A) ind i bilæggeren (B), og røgen går derfra gennem et rør (D), der kan lukkes af (K), op i grisen med de karakteristiske åbninger, ud i køllen og op gennem de gennemhullede kølleflager (I), der ligger på den karakteristiske måde, let tagformet, således at det er nemmere at røre i malten, der ligger på flagerne. Køllen har murstensgulv og jernplade (E) over grisen. Man kommer ind i køllen fra en lem (H) på køllens tværvæg oppe på loftet. Her er altså tale om en kølle til at lave røgmalt på, og en kølle der *ikke* ligger i skorstenen.

I året 1798 var der en artikel i *Magazin for Næringsstanden* »om Maltgøring paa Landet«. Heri beskriver og anviser forfatteren minutiøst, hvorledes alle faser i maltgøringen foregår. Han har åbenbart haft stor erfaring og viden om dette arbejdes udførelse hos bønderne. Men ejendommeligt nok afholder han sig fra at ivre mod tørremetoden ved hjælp af røg,

og desuden skriver han, at egebrænde er bedst. Især egerødder og stumper. »Disse stumper forskaffer maltet ved dets røg en behagelig smag og lugt samt giver det en smuk lyseguul kolør.« Ja, han anbefaler endog egebark brugt af garvere »der giver en overflødig jævn og god røg«, hvor adskillige senere oplysninger netop viser, at ege- og fyrrebrænde blev undgået på grund af modvilje mod den smag, øllet derved fik.⁸

Ved køllemaltens tilberedelse kræves langt større agtpågivenhed for at få god malt end ved lufttørring, thi malten kan blive brændt, svedet og røget for meget, da den påvirkes af, hvor stærkt man fyrer i køllegrisen, og hvor tæt malten ligger på ilden. En jævn ild uden klar flamme foretrækkes. Fyres der for stærkt, bliver malten brændt, og især hvis man ikke hele tiden tilser den og rører i den. Frisk brænde, der giver god røg, foretrækkes ligeledes, hvis man vil have stærk røgsmag. Brændets art indvirker, som nævnt, også på smagen. Køllemalten får en mørkebrun farve, og øllet af brunmalt bliver mere mørkt end af hvidtmalt.

Nedenfor citeres uddrag fra optegnelser i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), der oplyser om smag og farve og viser meddelerens opfattelse af sammenhængen mellem malttørringsprocessen og farven såvel som smagen på både malt og øl. Heri viser sig egnsforskelle, men også individuelle smagsforskelle har spillet ind. Man kan derfor finde eksempler på bl.a. tørring ved eftervarmen i bagerovnen i egne, hvor det ellers er skik at tørre malt ved hjælp af varm røg i maltkølle af den ene eller anden slags. Den omkring 1800 så anbefa-

lede hvidmalt og lyse øl ser ikke ud til at være slået igennem i hjemmebrygningen, som den endnu praktiseredes ind i dette århundrede. Af optegnelserne fremgår det dog, at den røgede smag aldrig har været vellidt i Vestjylland og Nordjylland, selvom man helst ville have en vis farve på øllet.⁹ Desuden ses, at man i et og samme sogn omkring århundredskiftet kunne finde såvel bønder, der endnu selv maltede og bryggede, som bønder der nok bryggede, men var ophørt med at fremstille egen malt og i stedet fik malten færdig fra den lokale maltgører eller fra den nærmeste by, kort s. 142 og 151. Dette kan have ført til ændringer af den tilvante ølsmag, hvis man ikke fastholdt sine ønsker med hensyn til malttype over for maltgøreren. Nogle eksempler kan illustrere denne udvikling.

Fra Harrested nord for Slagelse, hvor der tørres i en fritliggende maltkølle hedder det: »Ilden måtte ikke brænde for stærkt, så maltet blev branket, der skulle røres i det for at det kunne blive ens tørret og brunet, det havde en sødlig duft og smag . . .«¹⁰

Fra en gård i Magleby sogn på Møn, hvor malten blev tørret i en jordkølle i stegerset berettes, at »blev maltet ikke brunt nok, kom man noget på en pande« og videre: »at branke malt . . . nogle pandefulde, at øllet kunne få den rigtige kulør.«¹¹

På Nyord brugte man jordkøller til maltrøgningen. Men malten kunne også tørres på en kølle anbragt oven på bagerovnen, hvor malten kun blev tørret ved strålevarmen fra ovnen.¹²

Fra Fyn gives særdeles mange oplysninger om smagen. Her tørres malten i den

karakteristiske skorstenskølle med køllegrisen indmuret i en af vangerne. Kølleflagerne var anbragt tværs over skorstensåbningen i pandehøjde, og der var kølleporte foran skorstensåbningen, som hindrede, at røgen fyldte bryggerset.

Fra Vissenbjerg sogn oplyses: »Hjemmebrygning har altid været på røget malt endda meget røget.« Man røgede altid flæsk samtidig med malttørringen. Der blev brugt elletræ, som var »bedst for flæsket«. »Branket malt er brugt til at sætte en mørkere farve på øllet.«¹³

Fra Nårup omtales malten som »gennemtørt og brunt af varme og røg«.¹⁴

Og i Højby sogn har man » . . . fyret med bøgebrænde og grønt ellebrænde«, dog »ikke fyret så flæsket fik for meget«, men »når varmen og røgen trak op gennem maltet, fik det den fine brune farve, der fremhævede det fynske øl.«¹⁵

Fra flere steder i Krarup oplyser man, at man ikke kender betegnelsen røgmalt i modsætning til hvidtmalt,¹⁶ hvilket viser, at det lokale øl udelukkende var røgmaltet. Af samme optegnelser fremgår dog, at nok skulle øllet have røgsmag, men malten måtte ikke brankes.¹⁷ Altså, røgsmag foretrukket for branket smag på Fyn!

I en optegnelse fra Hesselager sogn, Fyn, kan man få et indblik i de variationer, der kunne opnås, idet man kunne »røge maltet lyst eller meget mørkt efter ønske. Skulle det være mørkt fyredes mod slutningen helt rask med en håndfuld risbrænde, så maltet blev lidt branket, svedet. Øl af mørk malt ser kraftigere ud end lyst, men skulle være det samme.«¹⁸ Kun fra et eneste sted på Fyn oplyses det, at man har tørret malt i bagerovnen ved

eftervarmen.¹⁹ På de sydfynske øer brugte man også den fynske skorstenskølletype til malttørring.

Fra Avernakø oplyses, at ved at fyre med grønt elletræ, der gav røg, fik »maltet en smuk brun farve. Det måtte ikke være for lyst. Øllet skulle jo være lidt mørkt.«²⁰

På Langeland, hvor hjemmemaltning ophørte ret tidligt, behøvede man ikke af den grund at undvære sit vante øl. Fra Tullebølle sogn oplyses bl.a., at »maltet hentedes fra møllen, hvor der var rigtig røgmaleri, der bruges jo altid røgmalt til alt øl så nær som Bayerisk, der skal være lyst i udseende. Vi havde ikke selv malteri på gården.«²¹

I en beskrivelse fra Samsø, hvor malttørringen foregik i en loftskølle af den type, som er omtalt s. 147, og hvor malten lå på gennemhullede jernflager, nævnes, at husfaderen vågede om natten, når der tørredes malt, da maltet ikke måtte blankes, men samtidig siges, at »en mindre del af maltet blev blanket, det tjente til at give øllet farve, men det var ret begrænset, hvad det gik an at bruge, kom der for meget i, fik øllet en ubehagelig blanket eller røget smag,«²² hvilket ikke var målet på Samsø.

De hidtidige givne citater stammer alle fra øerne, hvor tørremetoden bortset fra ganske få undtagelser er kølletørring. På Sjælland overvejende i jordkøller enten inde i huset eller fritliggende, ellers i loftskøller. Det samme gælder for Møn og Lolland, i sidstnævnte område brugte man næsten udelukkende fritliggende malkøller.²³

På Fyn og sydfør liggende øer var skorstenskøllen den altdominerende. Men køl-

letørring kunne, som det fremgår af ovenstående, varieres på mange måder, således at øllets smag og farve fik den efter lokale og individuelle ønsker rigtige sammensætning. Afhængig af kølletypen må der være en forskel på lofts- og jordkølletørret malt. Thi i jordkøllerne er kølleflagerne, hvorpå malten ligger, anbragt kun 1–1 1/2 meter over grisen på jorden, dvs. varmepåvirkningen kan blive ret stor. At denne form for kølletørring også har krævet særlig agtpågivenhed ses af flere optegnelser. Ved fyringsmetode og brændselsvalg har varme og røg kunnet reguleres, men det krævede øvelse.

I loftskøllerne er flagerne og køllen anbragt oppe på loftet, dvs. at kølleflagerne må befinde sig i mindst 3 m's afstand fra ilden. Koldrøgning er der naturligvis ikke tale om, men røgen og varmen kan dog fordele sig, og faren for at branke malten må være mindre. Man kan derfor undre sig over, at det netop er loftskøllerne, der anses for de mest brandfarlige. Men ud over faren for, at selve malten blev antændt, må man ikke glemme, at spindelvæv, støv, løse strå og utilstrækkelig renholdelse af køllen og eventuelt besværligere eftersyn måtte gøre antændelsesfaren større på loftet.

I Jylland er der egne, hvor man har tørret malt på anden måde end på køller. Kølletørring bruges dog i store områder. Nedenfor bringes citater fra de 3–4 områder, som Jylland groft kan inddeles i: Det nord- og vestjyske område, Det østjyske fra Nibe og sydpå til Vejle, Det sønderjyske fra Kolding og ned langs østkysten samt Als og Det sydvestjyske fra Esbjerg og sydpå. Dette er noget uensartet, og en kile fra Oksby-Ribe og op til

syd for Herning ligeså. I sidstnævnte område har det fritliggende maltekøllehus gammel hævde, idet man i det område allerede i 1789 havde mange fritliggende køller, mens de i resten af landet synes at have været så godt som ukendt. Den store fremgang for fritliggende maltekøller i løbet af 1800-årenes anden halvdel skyldes forskellige stramninger af forordninger og forsikringsbetingelser med hensyn til brandfarlige ildsteder,²⁴ bl.a. måtte køller ikke anbringes nærmere end 32 m fra stuehuset, der skulle helst være fast tag på huset, køllelemmene skulle være jerndøre, ligesom kølleflagerne helst skulle være gennemhullede jernplader. Sidstnævnte ændring kan have voldt vanskeligheder med øllets smag. Ved at ligge på varme jernplader og ikke træ er malten vel blevet mere branket. Det måtte i hvert fald kræve større agtpågivenhed og hyppigere omrøren.

I det nordvest-jyske område, hvor malten ikke tørredes i kølle, blev den derfor ikke røget. Fra Serritslev vest for Hjørring hedder det, at grønmalten tørredes i bagerovnen »... efter bagning til det blev lysebrunt og blev jævnlige rørt i,«²⁵ og fra en gård i Blokhus, i det sydvestlige Vendsyssel, oplyses, at der blev maltet 2 gange årligt, men ikke om sommeren »da maltet så blev sort.« Efter »sejgtørring i luften foregik den egentlige tørring ... i en skuffe under bilæggerovnen«, »maltskuffen«, eventuelt på en træramme sat oven på ovnen, »hvor det så blev bredt ud« i ca. 2 dage mens det rørt. »Man brugte at branke en lille smule af maltet, dette skete på en pande.« Her kendte man slet ikke til at tørre ved hjælp af røg.²⁶

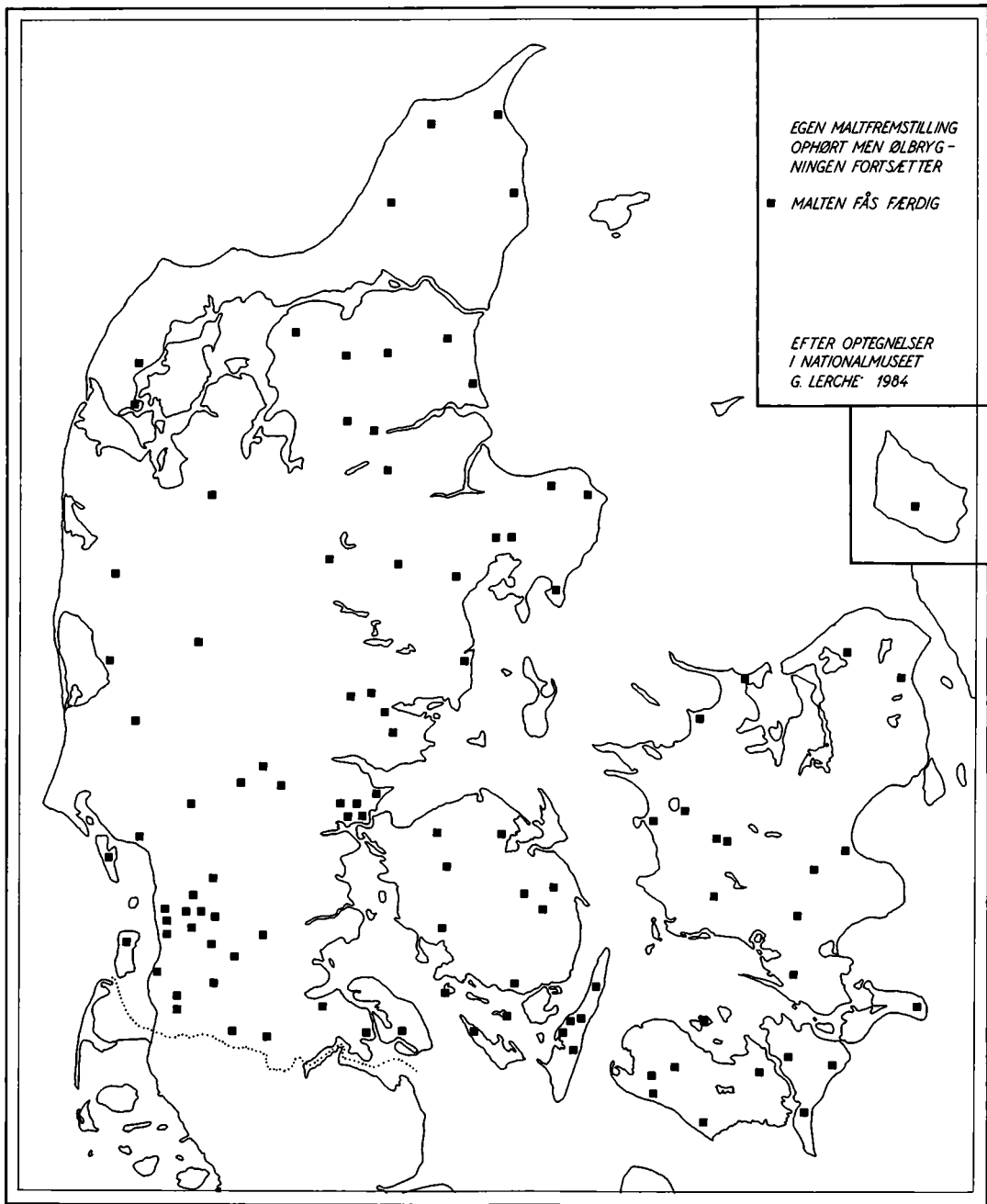
Fra en gård i Vigsø sogn øst for Hanst-

holm omtales, at malten først lufttørredes 4–5 dage på loftet. Det ødelagde for øvrigt stuehusloftet! Herefter blev malten tørret i en skuffe under bilæggerovnen eller i en skuffe under køkkenildstedet »samt, når det var lige efter bagningen, da i bagerovnen. Der blev undertiden branket lidt malt for at give øllet en lidt mørkere kulør.«²⁷

Fra Hals sogn lige nord for Limfjordens østlige munding påpeger en meddeler, at både ved spiringen og ved tørringen kunne de individuelle ønsker spille ind. »Hård spiring gav aroma, men det tog en del af kraften fra kærnen.« Selve tørringen foregik i bagerovnen ved eftervarmen, »og der kommer igen det individuelle ind, en kone ville måske have det meget tørret lige på grænsen af brændt, en anden måske lyse kerner.«²⁸

Fra flere sogne i Ringkøbing amt, hvor bagerovns- og kakkelovnstørringen omtales, får man ligeledes et indblik i, hvorledes man ønskede øllet. Fra Sunds sogn, nord for Herning, oplyses, at malten blev kakkelovnstørret. Den »skulle ligge så længe på kakkelovnen til det blev lysebrunt; man rørte rundt i det med en træske.«²⁹ Malten måtte ikke blive sveden.

I en gård i Vorgod sogn sydvest for Herning lå malten først bredt ud til lufttørring. Herefter blev den tørret i den store bagerovn, dog kunne den sjældent tørres så stærkt, at den var færdigbehandlet. I reglen måtte den have en stærkere tørring i komfurovnen, hvor den stod i jernskuffer, derfor »måtte man ... røre omkring i det, idet den varme jo i reglen var temmelig stærk,« fordi der blev fyret til madlavning, »så der var fare for at malten skulle blive sviden (brændt).« »At

branke malt« var mest et udtryk for malt, der var tørret for hurtigt. »Maltet skulle jo have en lidt mørk brun farve, men måtte ikke blive sort eller for mørk.«³⁰

Fra Assing sogn, syd for Herning, fortæller en meddeler om tørring af malten ved eftervarmen i bagerovnen. Da malt skulle være knastørt for at holde sig ubegrænset, eftertørrede man også her på komfur eller i kasse (her forsynet med trådvæv) over bilæggerovnen. Og som oplyst fra flere andre egne, var det omkring århundredskiftet, at man ophørte med at lave sin egen malt. I stedet købtes malten færdig, eventuelt fra en nabo, der købte stort ind, og som selv skræede, dvs. grovmalede malten.

Andre steder fik man malten hos købmanden eller en maltgører i sognet eller udensogns. Det var ofte en husmand, der var maltgører. Man fik eventuelt også malten fra et bryggeri i nærmeste by. Her kunne man selv levere byggen, eller man kunne bytte malt for byg. Nogle møllere skræede malt, mens andre ikke ville have malt på deres kværne. Den var for sød til at komme i berøring med korn, der skulle bruges til brød, som skulle syrne. I den forbindelse falder der en interessant bemærkning om smagen i købt malt: »Jeg husker fra den tid, det malt vi købte havde en røget smag, det var vi ikke glad over i begyndelsen, senere mindes jeg ikke, vi tænkte over det, om det så var fordi vi blev vant til det, eller vi fik urøget malt, ved jeg ikke.«³¹

Det andet store område, hvor der var et vist fællespræg i malttørningsmetoderne, er Østjylland fra øst for Nibe til Vejle. Dette områdes tørremetode var næsten udelukkende kølletørring i jordkøller,

inde såvel som fritliggende. Det kan minde noget om de sjællandske forhold.

I Valsgård sogn, lige nord for Hobro, var det normalt, at en mand tørrede for andre mod betaling. Men en meddeler fortæller, at de tørrede i egen kølle (jordkølle), der var muret op mod bagerovns-skorstenen (1 1/2 alen høj, 5 kvarter bred). På en fals øverst i køllen lå 2 gennemhullede jernplader. Herpå lå malten til tørre. Der fyredes ind i grisen fra skorstenen. Det tog 2 dage og en nat at tørre en køllefuld malt. Desuden oplyses, at »Elletræ ansås for det bedste slags træ til at tørre malt ved, man mente, det gav øllet en sødere smag end andet træ; der brugtes kun træ til at fyre med, fyringen skulle være konstant og jævn hele tiden, dersom der hørtes en knæppende lyd i malten, så vidste man, at der blev fyret for stærkt, så blev de nederste kerner branget (sveden), det måtte de ikke så gerne blive for så kunne øllet blive besk.«³²

»I min tidligste barndom (meddeleren var født 1891) var der ingen maltgører i Kongerslev (vest for Lille Vildmose). Maltet blev lavet i Bælum . . .«. Da der kom maltgørere i Kongerslev, »så blev maltet lavet der, og min mor havde en aftale med maltgøreren om behandlingen, så vi fik en fin lys malt . . .«,³³ hvilket jo nok også var nødvendigt, da områdets almindeligste malttørremetode tyder på mørkere øl og røget malt. Fra en af de store landsbyer (på 25 gårde) i Als sogn, der ligger ved kysten nord for Mariager fjord, fortælles, at man var fælles om en fritliggende malkølle uden for byen. Den blev brugt på skift. Køllen var et firkantet grundmuret hus med en ligeledes muret

kølle med gris, hvori der fyredes. Der var lige plads til en bænk mellem køllen og væggen. Herpå stod manden eller kvinden for at kunne nå op over køllekanten og røre i malten, der lå på jernpladerne, »så denne ikke brændte på og blev bran- ket. Maltet skulle, når det var færdig- behandlet, være af en fin gullig-brunlig farve.«³⁴

Fra Voldby sogn på Djursland oplyses, at man til gammelt øl købte 80 pund malt i Grenå. Det blandedes med 15–20 pund havre, hvilket »gør øllet sødt og mørkt«. Gammelt øl har altid været både sødere, stærkere og mørkere end det, der blev drukket til daglig. Malt lavet på byg var så godt som enerådende, men det har været brugt at malte på havre, eller eventuelt rug.³⁵

I den østlige del af det sønderjyske om- råde har man inden for de sidste 100 år som på Fyn tørret sin malt i en skorstens- kølle. I områderne på begge sider af Lille- bælt har den røgede smag været særlig yn- det til både øl og madvarer, hvorfor man begge steder i samme åndedrag nævner skorstensmalkøllens funktion også som røgovn til flæsk og pølser. Der var dog væsentlige forskelle. På Fyn blev flæsk som nævnt altid røget samtidig med malt- tørringen, mens man i Sønderjylland ikke tørrede og røgede samtidig. Det hænger sammen med, at der på Fyn kun blev fyret op i bryggersskorstenen med røg- fyldt varme ved malttørring, mens ud- formningen af den sønderjyske skorstens- kølle gjorde, at al daglig madlavningsrøg skulle passere op gennem køllegrisen- s åbninger oppe i skorstensrummet. Kun, når der skulle tørres malt, blev der lagt kølle- flager på tværs oppe i skorstensrummet.

Der var både en dør og en lem fra loftet og ind i skorstenen, således at der fra lem- men kunne røres i malten, og fra døren kunne man tilse sulevarerne.

At køllen var en udvidelse af skor- stenen, fremgår af de mange optegnelser fra Øster Løgum sogn, nord for Åbenrå. Det siges om grisen, *bænken* oppe i skor- stenen, at »al røgen måtte trække op i bænken og ud gennem hullerne på for- siden for at nå videre op i skorstenen.« Malten tørres på risflettede flager.³⁶ »Der fyredes vist ikke ud over dagligt brug. Der skulle helst fyres med bølgebrænde. Man røgede ikke sulevarer samtidig, thi fedtet ville så dryppe ned i malten.« Først i 1930 ophørte man her med at malte selv.³⁷

Fra Hjordkær sogn lige vest for Åbenrå gives kort og klar besked om skorstens- køllens funktion i området. Malt »lavedes af byg, som stod nogle dage i vand, så blev den lagt til spiring, så kom den op i skor- stenen og der hængte først flæsk og kød til røgning, så blev der lagt en plade ovenpå til maltet, og når det var færdig, kom det i 2 store egetrækister og flæsk og kød blev nedlagt i malten;«³⁸ for, som det bemær- kedes fra Løgumkloster sogn: »Det gav en særlig pikant smag på skinkerne.«³⁹ Ude vestpå, bl.a. i Ballum sogn købte de fleste gårdmænd malten, »ligesom kød og flæsk blev røget hos røgmanden i byen.«⁴⁰

I gamle dage spillede øllet en større rolle end i dag, hvor man har flere drikke- varer til at slukke tørsten. Men dertil kommer, at næsten al den kød- mad, man spiste, var konserveret ved saltning, hvil- ket gjorde det nødvendigt at drikke mere. Og da brøndvandet ofte var skident, så det smagte og lugtede dårligt, ja, ofte lige- frem var sundhedsfarligt at drikke, måtte

man i den varme sommertid, hvor strengt fysisk arbejde med høbjergning, tørvegravning og høstarbejde krævede øget væskeindtagning, ty til at drikke store mængder øl.

Det var endnu for halvandet hundrede år siden enhver tjenestekarls ret at gå ind i stuen og tage sig en slurk øl af kanden, der i hvert fald på Øerne og i Østjylland altid stod på bordet. Men fra fællesskabets dage var det også tradition at drikke store mængder øl ved gilder og andre sammenkomster, og i bylavet betaltes bøder i form af øl, som blev drukket i fællesskab.

Heri ligger måske en del af forklaringen på, at det i mange af de anførte oplysninger fra Vestjylland hedder, at det her kun var en ringe mængde malt, der blev lavet. Hvor landsbyerne var få, og de fleste gårde lå enkeltvis, var der langt mellem bylavene. Og de fælles vedtægter, *viderne*, havde her en helt anden karakter end de steder, hvor gildestraditionen havde holdt sig helt fra middelalderen. Der var ikke så mange anledninger til at samles om øltønden som i de tættere befolkede egne af landet. Men dertil kom, at den hjemmeavlede seksradede byg i Jylland ikke egnede sig så godt til ølbrygning som den toradede, der fra gammel tid har været dyrket på de mindre øer og på det sydlige Fyn og Sjælland, hvorfra den har bredt sig videre nordpå – rent bortset fra, at de almindeligste kornsorter i Vestjylland var rug og havre. Dette har måske

bidraget til, at man – som vi har hørt – i stedet for øl ofte drak mælk med vand i, kærnemælk, saftevand etc. Vandet var desuden gennemgående af en renere kvalitet i de vestjyske hedeegne, selvom det kunne være gulligt af okker.

Sammenfattende kan det siges, at man i de egne, hvor øllet var den traditionelle og altdominerende drik, foretrak mørkt eller ravgyldent øl. Og en røget smag foretrak man i store dele af landet, især i Sønderjylland og på Fyn. Kun den nordvestjyske øltype adskilte sig herfra ved både at være lysere i farven og savne den røgede smag. Skulle øllet holde sig i længere tid, måtte man tilsætte megen humle og eventuelt malurt. Derved blev smagen mere bitter, men tørsten slukkedes bedre.⁴¹ Det sidstnævnte øl har mindet meget om vore dages skibsoøl.

Men kun gennem efterlignende eksperimenter med udgangspunkt i oplysningerne om maltkøllernes konstruktion og placering i forhold til ildstedet vil man kunne få at vide, hvordan tidligere tiders hjemmebryggede øl på landet har smagt. Hos Peder Laale hedder det: »Drik så(vel) blak som brun, så(vel) bærme som klart øl«, og i et yngre ordsprog hed det: »De sloges til gildet, derfor var øllet godt«. Men det hed også »Man skal ikke prise øllet, før det er drukket«. Alligevel kunne man godt ønske at få lejlighed til at dømme om udrukket øl fra den tid, da disse ordsprog indgik naturligt i sproget.

Noter

1) Det vigtigste materiale til kortlæggelsen er optegnelser i Dansk Folkemuseum, dvs. NEU, bl.a. svar på spørgeliste om brygning af øl nr. 34 fra 1971 udfærdiget af Birte Friis, optegnelser, fotos m.m. indkommet i forbindelse med afdelingens bondegårdsundersøgelser i 1940–50'erne foruden arkitekt H. Zangenberg's materiale fra undersøgelser i 1920'erne, bl.a. samlet i upubliceret manuskript på Frilandsmuseet.

2) Byggens kvalitet varierer efter jordbund og vejrlig. Byg fra sidste høst og samme sted foretrækkes. Danmark og især Lolland-Falster har fin maltbyg. Vandets kvalitet er af betydning for brygget, og blødt, rent vand er bedst.

3) Gærens funktion, og at der er tale om levende celler, blev først klarlagt ved L. Pasteurs undersøgelser i 1857. Som den første kunne Emil Chr. Hansen, Carlsberg Bryggerierne, i 1883 rendefærdige gærarter, der bruges til alkoholdrikke, dvs. »Carlsbergs undergær«. Den blev fremstillet i et »propageringsanlæg«. Man var nu klar over, at der fandtes over- og undergær. Øl blev indtil omkring 1800 fremstillet ved overgæringssteknikken. Engelsk »Ale« er stadig overgæret øl. Her i landet fremstilles ikke undergæret øl før fra 1840'erne. I Bayern har øl længe kunnet fremstilles som undergæret øl på grund af de kølige opbevaringsforhold. I dag er så godt som alt øl fremstillet som undergæret øl. Alt hjemmebrygget øl var overgæret øl.

4) Bygkimen vokser inde i avnen flere dage, før den bryder ud, hvorimod hvede- og rugkimen straks bryder igennem. Derfor egner byg sig bedst til malt, da det er målet at få omdannet så meget af frøhviden som muligt. Byggen har desuden en fordelagtig reaktion på varme.

5) Temperaturen i de gamle tørreovne kendes ikke nøjagtigt. Brøndum nævner 60–70° R. Men i dag angiver man, at for pilsnermalt skal den være 72–80° C, ved lagermalt 92–98° C, og ved Münchenermalt 100–105° C. (Jackson/Jørgensen 1977 s. 8).

6) Malttørring er på linie med korn- og frugt- og frugttørring vigtige processer i ældre landleg husboldning. Man har haft utallige løsninger og tørreanordninger i de egne af verden, hvor tørring har været en nødvendig konserveringsmåde. Her skal blot nævnes, at især I. Talve (1960) men også Odd

Nordland (1969) har givet udmærkede beskrivelser af dette store emne såvel i som uden for Skandinavien.

7) En lignende inddeling bruges af Nordland for Norge, og den kan også dække danske forhold (Nordland 1969, s. 27).

8) Om træsorter bl.a. NEU 5103 Hoven sogn (NØ for Ølgod), top. 2581; her fyres med eg og tøv. NEU 30.303, Øster Løgum sogn, top. 3144; her fyres med bøgetræ.

9) På købeøllens område vinder hvidt malt og lyst øl langsomt indpas i slutningen af forrige århundrede, idet der sker en smagsændring bl.a. med overgangen til lagerøl af undergæret type på bryggerierne.

10) NEU 4083, top. 288, Harrested pr. Sludstrup.

11) NEU 2712, top. 625, Lendemark, Magleby sogn, Møn.

12) NEU 6307, top. 628, Nyord, Matr. 40 a.

13) NEU 8196, top. 878, Vissenbjerg sogn, Fyn.

14) NEU 6397, top. 889, Nårup, Nr. Lyndelse sogn, Fyn.

15) NEU 10.138, top. 891, Højby St., Højby sogn, Fyn.

16) NEU 10.472 og NEU 4303, top. 934, Krarup, Uggerslev sogn, Fyn.

17) NEU 10.472 (som i note 16).

18) NEU 15.558, top. 1097, Øksendrup, Hesselager sogn, Fyn.

19) NEU 4176, top. 887, Rolsted sogn, Fyn.

20) NEU 11.308, top. 1081, Avernakø, Fyn.

21) NEU 2365, top. 1143, Tullebølle sogn, Langeland.

22) NEU 4093, top. 351, Brundby, Tranbjerg sogn, Samsø.

23) Med hensyn til Falster er forholdene lidt anderledes; thi i 1789 var det et område, hvor man især brugte loftskøller, der blev anset for meget brandfarlige. I stedet for, som i de omkringliggende områder i anden halvdel af 1800-årene, at udskifte denne type kølle med den fritliggende jordkølle, har man – så vidt de få oplysninger i NEU herom lader ane – løst malttørrings-ovnproblemet efter samme model som på Fyn ved at inkorporere køllen i skorstenen.

24) Ændringer i brandforordningerne skete bl.a. i 1857, 1861, 1898. Brandforsikringspræmiens stør-

relse ændredes bl.a. til højeste takst, hvis man havde en af de brandfarlige køller.

25) NEU 2226, top. 1215, Serritslev, Vennebjerg sogn, Hjørring amt.

26) NEU 7360, top. 1275, Blokhus, Hune sogn, Hjørring amt.

27) NEU 3404, top. 1333, Vigsø sogn, Thisted amt. Oplysninger om lufttørring kan ikke altid tages som bevis for brug af denne metode; thi nogle meddelere bruger også udtrykket om spiringen, når byggen ligger udbredt på loftet.

28) NEU 30.237, top. 1475, Hals sogn, Ålborg amt.

29) NEU 10.458, top. 2488, Sunds sogn, Ringkøbing amt.

30) NEU 4735, top. 2551, Vorgod sogn, Ringkøbing amt.

31) Citat fra NEU 28.949, top. 2498, Assing sogn, Ringkøbing amt. Andre oplysninger er bl.a. fra NEU u. nr., top. 3065, Sønder Hygum sogn, Haderslev amt, NEU 5146, top. 3072, Branderup sogn, Haderslev amt, NEU 29.025 & 6410, top. 3091, Hviding sogn, Tønder amt, NEU 23.260 & 28.927, top. 1228, Voer sogn, Hjørring amt.

32) NEU 14.691, top. 1547, Valsgård sogn, Ålborg amt.

33) NEU 13.829, top. 1521, Sønder Kongerslev sogn, Ålborg amt.

34) NEU 10.736, top. 1541, Als by, Als sogn, Ålborg amt.

35) NEU 16.828, top. 1985, Voldby sogn, Randers amt, NEU 12.324, top. 1344, Hjaremål sogn, Thisted amt.

36) NEU 16.019, top. 3144, Øster Løgum sogn, Åbenrå amt.

37) NEU 30.303, top. 3144, Øster Løgum sogn, Åbenrå amt.

38) NEU 1767, top. 3153, Hjordkær sogn, Åbenrå amt.

39) NEU 9610, top. 3118, Løgumkloster sogn, Tønder amt.

40) NEU 14.192, top. 3109, Ballum sogn, Tønder amt.

41) NEU 8196, top. 878, Vissenbjerg sogn, Fyn. Flere oplyser, at øllet kunne krydres på forskellig vis, bl.a. med røllike og porse foruden malurten.

Litteratur

Brøndum, Chr. A.: Grundsætningerne for Ølbryggeriet. København 1828.

Glamann, Kristof: Bryggeriets Historie i Danmark. København 1962.

Handels-Tidender og andre især Indenlandske Efterretninger NO. 103. 25/12 1789 p. 879–922. »Nyttige lagttagelser ved Maltgiøren«.

Jacobsen, Carl: Ølbrygning i gamle dage. »Den gamle By's« årbog 1935.

Jackson, Michael: The World Guide to Beer. London 1977. *Jørgensen, Leif*: Dansk oversættelse og bearbejdning: Den Store Bog Om Øl. 1977.

Magazin for Næringsstanden 1798. »Om Maltgiøring paa Landet«. 45–67.

Magazin for Næringsstanden 1799. »Om Malt og dets Behandling til Brug for Landalmuen«. 367–379.

Molbech, J. Chr.: Dansk Ordbog. København 1859.

Molbech, Johan Christian: Afhandling om Ølbrygningen i sin fulde Udstrækning med tegninger af Brygger-Ovnen, Køllen og dens Ovn. Prisskrift 1795. Det Kgl. Danske Landhuusholdningsselskabs Skrifter. 5. del. København 1797.

Nordland, Odd: Brewing and Beer Traditions in Norway. The Social Anthropological Background of the Brewing Industry. Oslo 1969.

Olufsen, C.: Anviisning for Landalmuen til at brygge Øl. København 1812.

Rawert, Ole Jørgen: Almindeligt Varelexikon I-II. København 1831.

Talve, I.: Bastu och Torkhus. Stockholm 1960.

Winstrup, O. J.: Afbildninger af de bedste og nyeste Agerdykningsredskaber med Beskrivelse. København 1822–23.

Gösta Berg

Fälla och kvia

Till den primitiva boskapskötselns historia

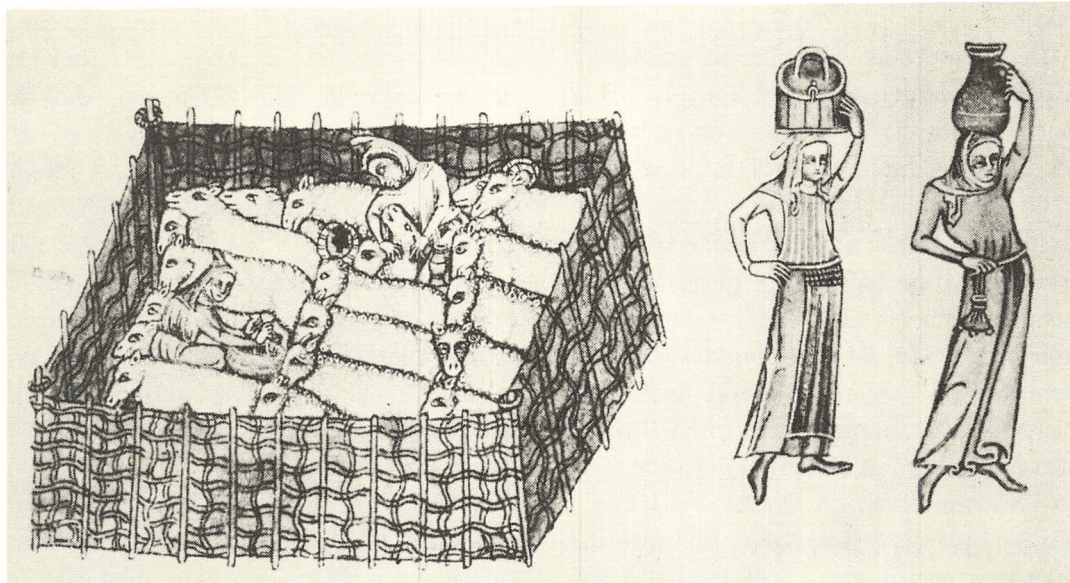

Fig. 1. Färfälla avbildad i *The Luttrell Psalter*. Omkring 1340.

Den betydande konstnär som omkring 1340 någonstades i östra England var sysselsatt med att illuminera den vackra handskrift som är känd under namnet Luttrell Psalter har roat sig med att vid psalm 89, utan skönjbart sammanhang med texten, nedtill på sidan avbilda en färfälla med en tätt sammanpackad hop djur, fig. 1. Fällan består av fyra skärmar, flätade av vidjor och sammanhållna i hörnen av fyra vidjeringar. Inne i fällan mjölkar en kvinna en tacka, medan en man möjligen företar ett medicinskt ingrepp

på en annan. Utanför fällan bär två kvinnor bort mjölk i kärl på huvudet (Millar, 1932, 41 ff).

Vad man ser på bilden förefaller att vara en mjölkningsfälla, en inhägnad där fåren, sedan lammen fränskilts, samlats för att bli mjölkade. Man lägger emellertid märke till att två gumsar ingår i flocken, av vilka den ena bär en skälla mellan hornen, en anordning som jag inte känner någon parallell till i senare traditionskällor.

En till konstruktionen likadan flätad

fälla möter vi på en bild i den kända handskriften *Les très belles heures de Jean de France, Duc de Berry*, från slutet av samma århundrade (återgives bl.a. hos Jacobeit, 1961, Abb. 21). Här är emellertid fällan tillfälligt tom så när som på två herdar och en tredje som, väckt av de tre änglarna i himmelen, just tar sig ur en herdekärra av även senare vanligt utseende.

Det är lockande att tolka ett par andra medeltida bilder som färffällor, om också av avvikande slag. Det gäller till en början en bild på den berömda dopfunten från 1100-talets slut i Stånga på Gotland, som anses utförd av den framstående konstnär som fått namnet Hegvald – efter en signatur på funten i Etelhem, ehuru denna sannolikt snarare avser donator. En av scenerna på kuppen beskrives av Erland Lagerlöf och Bengt Stolt med orden: »Knäböjande man (Staffan?) pekande uppåt, i vänster hand en klubba. Fyra djur i burliknande inhägnad samt där ovanför man med svärd som i vänster hand har ett avhugget huvud (Johannes döparens halshuggning?)« (Sveriges kyrkor, Gotland 6:2, 136 f). Utan att ha varit i tillfälle att närmare granska funten i original kanske man kan våga gissningen att »klubban« är en herdeklubba och att halshuggningen snarare alluderar på det betlehemitiska barnamordet? Under alla förhållanden kan den »burliknande« inhägnaden näppligen vara något annat än en färffälla av flätade skärmar. Den är delad i fyra fack med ett får i varje, också det en anordning främmande för senare tradition.

Emellertid finnes ännu en bild av en liknande fälla, ehuru väggarna här inte framställs som flätade. Det gäller funten

i Ganthem, ävenledes på Gotland, av Johnny Roosval daterad till omkring 1100, också den av honom betraktad som ett verk av Hegvald. Enligt nyare uppfattning bör den snarast vara samtidig med Stångafunten. Om scenerna på kuppans liv skriver Roosval i utdrag: »1) Två herdar, båda pekande mot nästa scen, den högra herden har en stav med krumlagd ända i vänster hand ---, 2) I nästa båge se vi barnet i krubban, därunder ett gallerverk med djur i rutorna, det är herdarnas kreatur i en inhägnad --- 9) Barnamordet i Betlehem ---, i första bågen står en ensam soldat, svärdet rest i höger hand ---.« I en bildunderskrift kompletteras beskrivningen med följande ord: »Detalj av dopfunten, övre registret. Barnet i krubban, därunder sex djur i en inhägnad, eller ett fåhus, där de sova i den kalla vinternatten« (Sveriges kyrkor, Gotland 4, 236 ff).

Bortsett från det poetiska språkbruket, menar jag att Roosval i huvudsak har rätt. Den enda möjlighet jag kan tänka mig är att de tackor som skulle mjölkas på morgonen kvällen innan inlades i de fyra, respektive sex facken för att hållas avskilda från lammen. Härtill finnes emellertid enligt vad jag vet inga senare paralleller, kanske till följd av våra mycket begränsade kunskaper om medeltida arbetsliv. Min vän Janken Myrdal har erinrat mig om dessa bilder som, om tolkningen är riktig, torde vara de äldsta kända i sitt slag.

Fällorna tjänade emellertid inte enbart ändamålet att i samband med mjölkningen hålla lammen från tackorna, något som kunde ske också på andra sätt (Berg, 1949). Säkerligen har de redan under

Fig. 2. Färfälla i hage. Frändefors socken, Dalsland. Foto: Gösta Berg, Nordiska museet 1980.

medeltiden liksom i senare tid därtill haft uppgiften att tillvarata gödningen i jordförbättrande syfte. Från Frostviken i Jämtland beskrives detta på följande sätt: »På nätterna förvarar man fåren inom ett flyttbart stängsel, med vilket man gärdar in en ruta av vallen. Där låter man fåren vara på nätterna, tills de övergödslat hela rutan grundligt, varpå man flyttar »färgrindarna« till en ruta intill. Genom att fåren urinera rätt flitigt och med sina klövar trampar sönder gödselkulorna och trycker ned dem i grässvålen, växer det duktigt, där färgrindarna stått« (Johansson, 1947, 131). På många håll i landet kunde dessa färfällor dock vara skäligen enkla inhägnader, som lätt kunde flyttas och slås upp på nytt, fig. 2. En viss försiktighet fick iakttagas, eftersom kreaturen inte gärna ville beta, där gödningen var

för märkbar. Redan tidigt rationaliserade man på många håll denna metod genom att nattetid instänga de får som betade på utmarken i särskilda täckta inhägnader eller hus (se t.ex. från Halland Barchaeus, 1773, 11). Tillvaratagandet av gödningen kom att i ökad grad dominera användningen av fällorna, särskilt sedan mjölkningen av fåren fått allt mindre betydelse för att så småningom på de flesta håll helt upphöra. Fällornas användning för tillvaratagandet av gödseln har med utnyttjande särskilt av den rikhaltiga äldre lantbrukstekniska litteraturen utförligt skildrats av Sigurd Erixon (Erixon 1956, 60 ff).

Erixon berör härvid i förbigående ännu ett medeltida vittnesbörd om användningen av boskapsfällor, nämligen det mycket omdiskuterade ställe i Rättslösa-

balken i Äldre västgöotalagen – bevarad i en handskrift från 1280-talet – som i Elias Wesséns översättning lyder: »Detta är okvädinsord till kvinna: Jag såg, att du red på en fällgrind med utslaget hår i trolls hamn, då det vägde jämnt mellan natt och dag.« (Holmbäck & Wessén, 1925, 110.) I en skarpsinnig undersökning har Evald Lidén med en norsk parallell från 1600-talet visat att fornsvenskans *quiggrind* måste avse en sådan grind som ingick i den flyttbara fällan (Lidén 1914, 413 ff). I detta fall bör fällan ha varit avsedd för nötkreatur och konstruktionen stabilare, såsom fig. 3 visar. Mer eller mindre konstruerade tolkningar har lämnats beträffande den reella betydelsen av stället (Holmbäck & Wessén, 1925, 125 f). Man har särskilt varit angelägen att sammankoppla stället med tron på påskens ridande häxor. Eftersom vissa forskare tolkat fsv. *iamrift nat ok dagher* som syftande på vårdagjämningen har denna tanke dock berett svårigheter, eftersom ingen boskap kan tänkas ha varit fällad ute på marken den 21 mars. Man har då tillgripit tanken att grindarna ännu stod hemma på gården. »I den folkliga övertron kunde de lätt föreställas som trollpackornas hästar.« Det mest sannolika bör dock vara att tidsangivelsen avser grynningen. Man kan jämföra att den halländske militärprästen Sven Agrell i ett par fall ännu 1708 och 1709 helt självfallet brukar uttrycket: »Sen natt och dag skildes åth, attaquerade fienden – – –« (Quennerstedt, 1909, 13 och 29).

Även från senare tiders folktro är det väl känt, att man omsorgsfullt sökte hålla kreaturen isolerade från främmande personer, som kunde skada djuren med ord

och handling (se t.ex. Honko, 1959, 100 f). Talande är i detta speciella sammanhang ett vittnesmål från en häxransakning i Älvdalen i Dalarna den 11 juni 1668: »Och emedan theres måltijdh /hos djävulen/ uppå står, går theras koor och kalffwar i beet uti en stor gräskitta, hwilka the hijt ridit haffwa som dem syntes och när the sigh således haffwa förlustet, taga the sina koor och kalffwar eller annat som the hijt ridit haffwa på igen, och sättia sigh derpå – – –« (Svenskt historiskt magasin 1, 22). Här har häxorna använt kor och kalvar som riddjur och det är djävulen som står till handa med fällan under häxornas besök hos honom.

Den »grindgang«, d.v.s. systematisk gödning av marken med flyttbara fällor, som Hilmar Stigum så åskådligt skildrat från Norge (Stigum, 1948–49; jämför nu även Eidnes, 1982) har varit mycket utbredd i de mellansvenska landskapen och blev som Erixon visar mycket uppmärksam i den topografiska litteraturen. Jag anför endast som exempel en skildring från Värmland: »Quidjande på åkrarna märktes så wäl här /Ransäter/ som i Öfra Ulleruds socken wara mera allmänne – – – Quidjorna äro giorda af spiäler att uppsätta, nedtaga och flytta i quadrat såsom ett hus, större och mindre för större och mindre boskap. De för den mindre boskapen äro merendels täckte, och det med granbark, men de större icke. Uti dessa quidjor, hwilka flyttas af och an på åkern insläppes boskapen att hwila middag och nätterna om sommaren till åkerns gödande« (Ekman, 1785, 405 f; jämför Nyman, 1964, 59 f).

Inte heller saknas äldre hållpunkter för fällornas bruk. Erixon har erinrat om Per

Brahes *Oeconomia* från 1500-talets slut, där det under maj månad anges som förhållningsorder både »Lyckes Lamber ifrå och målckes fåren« och »Fällas på Åkerene« (Holm & Granlund, 1971, 141 f). I Vedbo härads dombok 21/11 1615 (renovation i Göta hovrätts arkiv, Jönköping) skildras hur tjänstefolket på en gård i Håbols socken i Dalsland sammansvurit sig för att ta livet av sin matmoder. En dräng och en piga bekände »at the om Missommersdagh flyttade en fåquj«, när en andra piga kom tillstädes och ingav dem tanken att »förgöra then gamble diefuelen«, vilket också lyckades vid tredje försöket.

Pehr Kalm skildrade 1748 i sin amerikanska resa som typiskt för engelskt jordbruk den flitiga användningen av kreatursfällor (Kalm, 1966, 192 f och 212 f) och detta iaktogs även av andra resenärer. Så skriver redan 1710 västgöten Sven Bredberg från en färd mellan Oxford och London: »Qwijar brukes här på åkrarne mångenstädes lika såsom uti Wassbo /Vadsbo härad/ i Sverige åth the store och långrumpige fåren« (Sandblad, 1982, 116). Detta har ingivit Erixon den med

tvekan framförda tanken på ett samband mellan det engelska och det skandinaviska bruket av boskapsfällor (Erixon 1933, 237 f; jämför Erixon, 1935, 289). Härom är att säga att ett sådant samband i så fall måste gå mycket långt tillbaka i tiden (om de engelska förhållandena jämför Homans, 1942, 288 f). Systemets ganska allmänna förekomst i Skandinavien särskilt på norskt men även på danskt område synes snarast tala emot Erixons tankegång (jämför, även beträffande ordet kvi i dess växlande former, Elmevik, 1972, samt artiklar av Kristján Eldjárn, Lars Reinton, Per Hovda och Harry Ståhl i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, under Kviar, 1964).

Under sin resa i Västergötland 1742 lade Pehr Kalm jämte de vanliga boskapsfällorna märke till ett alldeles speciellt slag av sådana, där man rationaliserat själva flyttningsmomentet genom att sätta hela anordningen på hjul. Från Tängs socken skriver han: »Fårekojor hade de mångenstädes på trädesåkrarna; desse äro små hus af bräder utan gålf, stående på 4 hjul medelst hvilka de kunna åka desse hus från det ena stället på åkern til

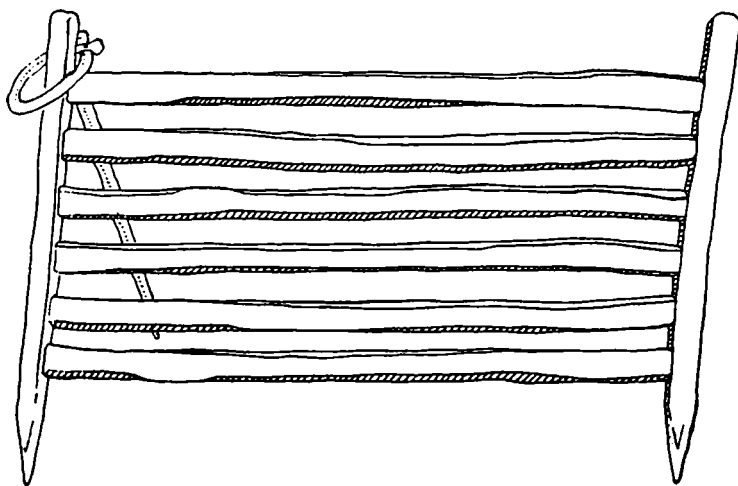

Fig. 3. Grind til fälla för nötboskap.
Nordland, Norge.
Efter Hilmar Stigum, 1948–49.

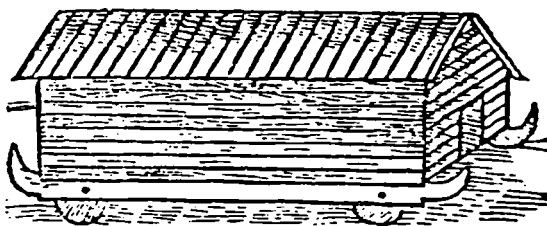

Fig. 4. Färfälla på hjul. Gillstads socken. Västergötland.

det andra; uti desse hållas fåren hela sommaren om nätterna på åkrarna at de fälla sin gödning« (Kalm, 1742, 56). Han utlovar en noggrannare beskrivning jämte avbildning och denna meddelas också när han kommer till den närbelägna Mellby socken: »Fårekojor kallades här små hus af bräder, utan gålf, som stodo på 4 hjul, medelst hvilka desse hus kunna åkas från det ena stället på åkern till det andra; uti desse holles fåren hela sommaren om nätterna på Trädesåkrarna, at der fälla sin gödning« (Kalm, 1742, 282; jämför 284, där Kalm från samma socken beskriver boskapsfällor av den ordinära typen). Fig. 4. Det framgår av beskrivningen att fåren stod på bara marken. Tak och väggar var täta, så att regnet inte kunde tränga in. Vid ena gavelväggen var ett avskilt rum, där lammen förvarades. Måtten på hela huset uppger Kalm till 6 × 4 alnar och 6 kvarter till kroppåsen. Långsidornas syllstockar var urholkade för de massiva hjulen, som hade en diameter av en halv aln eller mera. Fårkojorna fick vanligen stå 8 dagar på varje ställe, innan de flyttades.

I en grannsocken till Mellby, nämligen Särestad, har man sommaren 1984 funnit delar av två kojor av det slag Kalm avbildar. De tillhör nu ortens lantbruksmuseum, beläget utanför Grästorps, och

har i bild dokumenterats av Nordiska museet. Väggar och gavlar har varit sammanfogade med järnkrokar och hela inrättningen har av slitspår att döma kunnat förflyttas på åkern med hjälp av en stör. Också P. A. Säve såg 1862 på flera ställen i Källands härad en »fälla, flyttus med hjul på trädesgården för fåren« och dessa hans iakttagelser bekräftas av senare traditionsuppteckningar (Friberg, 1938, 84).

De nu nämnda socknarna ligger alla i norra delen av Västergötland. Emellertid är samma fälla känd även från Molla socken i Gäsene härad i södra delen av landskapet, där en sådan 1948 fotograferades av Allan Nilson, fig. 5. Sigurd Erixon hade intrycket, att de västgötska färfällorna över huvud taget kunde vara »tillkomna i samband med fårskötselns uppräckning under engelskt och tyskt inflytande.« Om den husformiga färfällan på hjul uttalar han, att den är »en unik företeelse på skandinavisk botten, som givetvis kan bero på intern uppfinning men på grund av kombinationen med ett schäferiföretag måste inge misstankar om att vara en efterbildning av något västeuropeiskt mönster« (Erixon, 1956, 64). Med »schäferiföretaget« torde närmast avses Patrik Alströmers anläggningar i Alingsås, varifrån likväl inte denna metod för fårhållning är känd.

Erixon hade, när han skrev sin framställning inte lagt märke till att samma slags färfällor på hjul använts i en helt annan del av Sverige. En sådan noterades nämligen 1863 i Frostvikens socken i Jämtland av den vakne iakttagaren Nils Månsson Mandelgren och avbildades av honom, fig. 6. Han skriver i anslutning

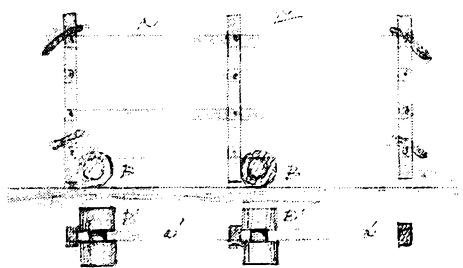
hårtill: »Sättet hur man på fåbodvallarna transporterar de stängsell varmed man stänger fåren tillsammans inom vällen om nätterna« (Jacobsson, 1983, 164). Det är under dessa förhållanden av stort intresse att dylika fårfällor möter också på norskt område. Norsk folkemuseum i Oslo äger nämligen ett sådant »rullhus« från Ålen i Sör-Trøndelag, som av Hilmar Stigum beskrives med orden: »Det har ca. 5 × 5 meters grunnflate, og svagt skrående tak som hviler på en mønsås. Højden ved mønsåsen er ca. 80 cm. Hele huset står på fire små plankehjul. Det ble brukt på setervollen. Om netterne ble

sauene sluppet inn i huset for å være beskyttet mot rovdyr. Når de hadde ligget noen netter på samme plass, ble huset rullet et stykke fremover. Og slik fortsatte det over hele setervollen for at denne skulle nyte godt af gjødslen fra sauene. Skikken er antagelig en utløper av en ennå ældre skikk som kalles kvereking eller grindgåing« (Norsk Folkemuseum, Årsberetning 45, 1939–40, 10 och bild sid. 3).

Förekomsten av fårfällor på hjul i Jämtland och i Trøndelagen visar att det inte finnes något direkt sammanhang med den svenska schäferiorganisationen.

Fig. 5. Fårfälla på hjul. Molla socken. Västergötland. Foto: Allan Nilson, Nordiska Museet. 1948.

Lätt att ha på fören
 och som transporten är
 mycket enkel
 för en samman montera
 kan hållas i A-plasen a a
 som fjöskäppen B har den flyttas
 på sulan B för en fjöskäpp
 till valen till en andra

Led mellan hjul och valen är
 Rullins å buss Wall 24/18 Fig. 1335

Fig. 6. Färfälla på hjul. Frostvikens socken. Jämtland. Teckning av N. M. Mandelgren 27/1 1869. Etnologiska institutionen, Lund.

Detta gäller både Alströmers företag och den senare statliga utbyggnaden. Med större rätt kan man sannolikt tänka sig att de herdekärror som Linné 1742 observerade på Falbygden i Västergötland beror på främmande inflytande (jämför Berg, 1935, 83, not 3). Han skriver: »Waktkojan, uti hvilken Fårherdarna kunde hwila, då de waktade sin hjord, war af 2 alnars högd, 1 1/2 alns bredd, 3 alnars längd, rullandes på 3 hjul ute på quierna om sommarnätterna« (von Linné, 1746, 79). Ännu långt senare var en sådan herdekärra i bruk i dessa trakter, såsom framgår av Hugo Hamiltons (född 1849) barndomsminnen från Blomberg på Kinnekulle: »Under den tiden fick herdarna med sig en liten koja som gick på hjul och därför lätt kunde flyttas. Hur många gånger har jag ej setat i denna koja, fått smaka på herdarnas matsäck« (Hamilton, 1928, 19). Vi har mött herdekärran redan på den medeltida bilden i Les très belles heurs och den behandlas utförligt i den utländska jordbrukshistoriska litteraturen,

sammanfattningsvis hos Jacobeit, 1961. Den motsvarar alltså det norska grindhus på medar som Stigum utforskat (Stigum, 1948–49).

En god föreställning om bakgrunden för användningen av dessa herdekärror ges i en skildring från Mors 1859, som här avslutningsvis må anföras: »Det var ikke altid lige behageligt at komme tidlig i Plads om Foraaret og sent hjem om Efteraaret; det kunde nok være føleligt koldt at ligge ude paa Marken og vogte Faarene. Men der blev gjort for mig, hvad der kunde gøres. Manden, der var fingernem, lavede et transportabelt Hus til mig af en stor Kiste, sat paa et Par Hjul, saa jeg kunde flytte med det, hvorhen jeg vilde, og dreje det efter Vinden. Der var indrettet et Sæde, saa jeg kunde sidde derinde, og naar jeg om Morgenen kom ud med Faarene, satte jeg mig ind i mit Hus, tog en Sangbog frem, begyndte paa Nr. 1 og blev ved Nummer efter Nummer til Slutning, hvis Faarene tillod det. Men jeg blev tit forstyrret af dem« (Schmidt, 1926, 149).

Litteratur

- Barchaeus, A. G.*, 1773. Underrättelser angående landthushållningen i Halland, Lund 1924.
- Berg, G.*, 1949. Fåret som mjölkdjur (Rig, 49–65).
- Berg, G.*, 1935. Sledges and wheeled vehicles. Stockholm.
- Eidnes, A.*, 1982. Grindgang (Håløygminne 64, 244–264).
- Ekman, E. E.*, 1765. Wärmeland i sitt ämne och sin upodling. Uppsala.
- Elmevik, L.*, 1972. Till härledningen av ordet kvi(a) kreatursfälla m.m. (Nysvenska studier 51, 58–82).
- Erixon, S.*, 1933. Hur Norge och Sverige mötas (Bidrag til bondesamfundets historie 2. Oslo).
- Erixon, S.*, 1935. Skultuna bruks historia 2:2. Stockholm.
- Erixon, S.*, 1956. Lantbruket under historisk tid (Nordisk kultur 13, 43–215).
- Friberg, S.*, 1938. Studier över ortsnamnen i Kållands härad. Uppsala.
- Hamilton, H.*, 1928. Hågkomster. Stockholm.
- Holmbäck, Å. & Wessén E.*, 1925. Svenska landskapslagar 5. Stockholm.
- Homans, G. C.*, 1942. English Villages of the Thirteenth Century. Cambridge, Mass.
- Honko, L.*, 1959. Krankheitsprojekte. Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung. Helsinki.
- Jacobeit, W.*, 1961. Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin.
- Jacobsson, B.*, 1983. Nils Månsson Mandelgren – en resande konstnär i 1800-talets Sverige. Lund.
- Johansson, L.*, 1931. Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken. Uppsala.
- Kalm, P.*, 1742. Wästgötha och Bahusländska resa. Stockholm 1746.
- Kalm, P.*, 1747–51. Resejournal öfwer resan till Norra America 1, ed. M. Kerckoren. Helsingfors 1966.
- Lidén, E.*, 1914. Fsv. quiggrind (quibgrind) VGL. (Svenska studier tillägnade G. Cederschöld. 413–417).
- von Linné, C.*, 1746. Wästgöta-Resa. Stockholm 1747.
- Luttrell Psalter*, ed. E. G. Millar, London 1932.
- Nyman, A.*, 1964. Värmländska sätrar (Sveriges bebyggelse. Värmlands län 4). Uddevalla. Norsk Folkemuseum, Aarsberetning 45. 1939–40. Oslo.
- Quennerstedt, A.*, 1909. Karolinska krigares dagböcker 5. Lund.
- Sandblad, H.*, 1982. Greifswald – Wittenberg – Leiden – London. Skara.
- Schmidt, A.*, 1926. Hyrdreng og Hyrdeliv. Köpenhamn.
- Steensberg, A.*, 1956. Ager (Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1).
- Stigum, H.*, 1948–49. Grindgang og grindhus (By og Bygd 6, 1–20).
- Svenskt historiskt magasin 1. 1849. Stockholm.
- Sveriges kyrkor. Gotland 4. Stockholm 1947–52.
- Sveriges kyrkor. Gotland 6:2. Stockholm 1968.

Fig. 1. Strømhjul ved nordre bred af Kolding Å. Strømmen går fra venstre mod højre. I baggrunden anes en gård i landsbyen Ejstrup. Det var dette hjul, der kom til Frilandsmuseet. H. Zangenberg fot. 1932.

Peter Michelsen

Nogle vandingshjul ved Kolding Å

Kolding Å er ikke noget langt vandløb. Den dannes ved sammenløb af Åkær og Vester Nebel åer, hvorefter den langs kanten af et enkelt sogn snor sig gennem en markant dal i det østjyske bakkeland. Snart når den målet, Kolding Fjord, som den løber ud i efter at have passeret midt igennem byen.

Ådalen vest for Kolding blev en kendt lokalitet i etnologien, da Holger Rasmussen i 1949 skrev om en form for fiskeri, der endnu dengang blev praktiseret ved vandløbet her. Det drejede sig om brugen af såkaldte vippegarn, og skildringen af dem gav anledning til vidtspændende sammenligninger med fiskeri i andre dele af verden.

Ved bredden af åen kunne man før i tiden se adskillige garnvipper, som nu og da blev benyttet til fiskeri. Det er imidlertid en anden foreteelse ved denne å, der skal omtales her. Ligesom vippegarnene er det et mærkeligt eksotisk indslag i det hjemlige landskab og kan friste til fremdragning af paralleller fra fjerne områder.

De vandingshjul, der er emnet for denne artikel, fandtes ved åløbet i nærheden af landsbyen Ejstrup. Det var strømhjul, som trukket af det strømmende åvand kunne løfte vand fra åen op i en rende, hvorfra det kunne udnyttes til engvanding.

Det var ved korrespondance 1929 og de følgende år med lokalhistorikeren,

kæmner J. O. Brandorff i Kolding, at Dansk Folkemuseum i sin tid fik nærmere underretning om de bevarede strømhjul. Det gav anledning til, at museets arkitekt H. Zangenberg i sommeren 1932 besøgte den del af Kolding Å, hvor strømhjulene fandtes. Allerede inden da var der truffet aftale om, at museet skulle overtage et af hjulene med henblik på genopstilling på Frilandsmuseet ved Sorgenfri.

Det var i virkeligheden en ganske dristig tanke, at Frilandsmuseet skulle kunne udstille et sådant stort vandingshjul. Der var også en vis betænkelighed i museets ledelse, især da spørgsmålet om museets fremtid og eventuelle udvidelse endnu var uafklaret. Man må huske, at museumsarealet ved Sorgenfri på det tidspunkt stadig kun havde den størrelse, det havde fået i forbindelse med Folkemuseets forening med Nationalmuseet 1920. Det omfattede med andre ord kun den allersydligste del af den nuværende museums-park, omkring en sjettedel af Frilandsmuseets areal, som vi kender det nu. I et brev fra museet til kæmner Brandorff ved juletid 1931 hedder det: »Hvis det lykkes at få de terrænuudvidelser, som der for tiden forhandles om, vil vi få en passende plads til strømhjulet, hvis ikke, så vil det være svært at skaffe det de rette omgivelser.«

Nu er spørgsmålet, hvad man dengang har forstået ved de rette omgivelser. Få år

forinden havde man genopført en smålandsk vandmølle med horisontalhjul. Dens vandrende blev indrettet sådan, at hjulet aldrig ville kunne komme i rotation. Det var dog allerede udelukket af den enkle grund, at møllen lå på fuldstændig tørt land. Det er et forhold, som først mange år efter blev rettet, så møllen nu plasker lystigt rundt, trukket af en lille bæk. Det er sandsynligt, at strømhjulet fra Kolding Å, hvis det var blevet stillet op i 30'erne, også var blevet et vandingshjul uden vand.

I 1960'erne, da Frilandsmuseet i mellemtiden var blevet udvidet flere gange, kom vandingshjulet igen til drøftelse i museets ledelse. Det var en periode med tiltagende anvendelse af forskellige tekniske hjælpemidler på Frilandsmuseet. Her til hørte også, at man ved indpumpning af vand fra Mølleåen nu kunne forsyne både den førnævnte og flere andre vandmøller med vand. Til vandingshjulet skulle imidlertid ikke blot bruges et ret stort vandløb med kraftig strøm, men også en eng, der kunne overrisles. Derfor ville det være nødvendigt at rykke ud til selve Mølleåen. Denne tanke var ikke helt umulig, eftersom Nationalmuseet ved statens køb af Brede havde fået rådighed over ådalen mellem Fuglevad og Brede, altså ud for Frilandsmuseet. Der var dengang i et optimistisk årti flere planer om museums-mæssig udnyttelse af denne del af Mølleådalen. Samtidig blev det dog erkendt, at nogle af de vildtflyvende ideer ville give alvorlige museumstekniske problemer. Det var også betænkeligt at anbringe fremmede terrængenstande i den i sig selv interessante og fredningsværdige Mølleådal. Det var derfor ikke blot økono-

misk nødvendighed, der manede til besindighed. Vandingshjulet fra Kolding Å er i hvert fald stadig ikke udstillet og vil måske heller ikke blive det, selv hvis Nationalmuseet engang indretter en landbrugs-historisk udstilling, som er stor nok til også at rumme et afsnit om engvanding.

Det er nemlig et spørgsmål, hvor almindelige vandingshjul overhovedet har været i Danmark. Ved Kolding Å var der dog flere end det, museet overtog. I korrespondancen med kæmner Brandorff omtales tre forskellige. Da arkitekt Zangenberg var på stedet i 1932, var der formentlig kun to igen, hvoraf det ene var det, der kom til museet. Det tredje synes i hvert fald ikke at være blevet fotograferet ved denne lejlighed.

Det hjul, der kom på museum, stod på åens venstre bred, altså den nordlige, lige ud for landsbyen Ejstrup (fig. 1). Det oplyses om dette hjul, at det var bygget 1917 og udformet ligesom det gamle hjul, som det havde afløst. Nogle af materialerne i det gamle hjul blev genanvendt, bl.a. akslen. Konstruktionen kan ses af billederne (fig. 2). Det skal derfor blot anføres, at hjulets diameter er ca. 3,50 m, skovlenes længde ca. 1,70 m og akslens længde inklusive jernnavene ca. 2,50 m. Der er seksten skovle, og hveranden af dem er udstyret med hver to vandkasser. I dem løftes vandet og bliver fra dem hældt ud i en rende af træ på hver side af hjulet. Disse render var ved fotograferingen i 1932 forsvundet. Det gælder også rafter og halm, der har dannet tag på den overbygning, som skulle beskytte hjulet mod udtørring ved solvarme.

Engens ejer, der boede på den nærmeste gård i Ejstrup, havde et vandingshjul

Fig. 2. Samme hjul som fig. 1, her set fra den åbred, hvor hjulet er anbragt. Vandkasserne sidder på hveranden skovl, to på hver. Renderne er forsvundet. H. Zangenberg fot. 1932.

til. Det fandtes lidt længere nede ad åen og på samme side (fig. 3). Dette hjul skulle også være bygget i 1917 og har åbenbart også afløst et ældre, hvis pæleværk var indstøbt i nye betonfundamenter. Det var ikke blot herved, dette hjul afveg fra det først omtalte, men efter sigende også ved selve konstruktionen. Det er desværre ikke muligt at få indtryk heraf på de fotografier, Brandorff sendte til museet, og det er dette hjul, Zangenberg ikke fotograferede, sandsynligvis fordi det i mellemtiden var forsvundet. Derimod kan man

på de indsendte fotografier ane den trærende, der har ført vandet bort fra hjulet og ud over engen, hvor det formodentlig er blevet fordelt ved hjælp af smalle gravede render. Brandorff oplyser, at dette hjul var bygget over et særligt gravet sideløb af åen mellem de to betonfundamenter. Mellem det yderste fundament og den modsatte bred blev åen stemmet op, så strømmens drivkraft blev forøget.

Det illustreres også af et fotografi af det tredje hjul, hvor der endnu i 1929 var bevaret en træbom tværs over åen (fig. 4).

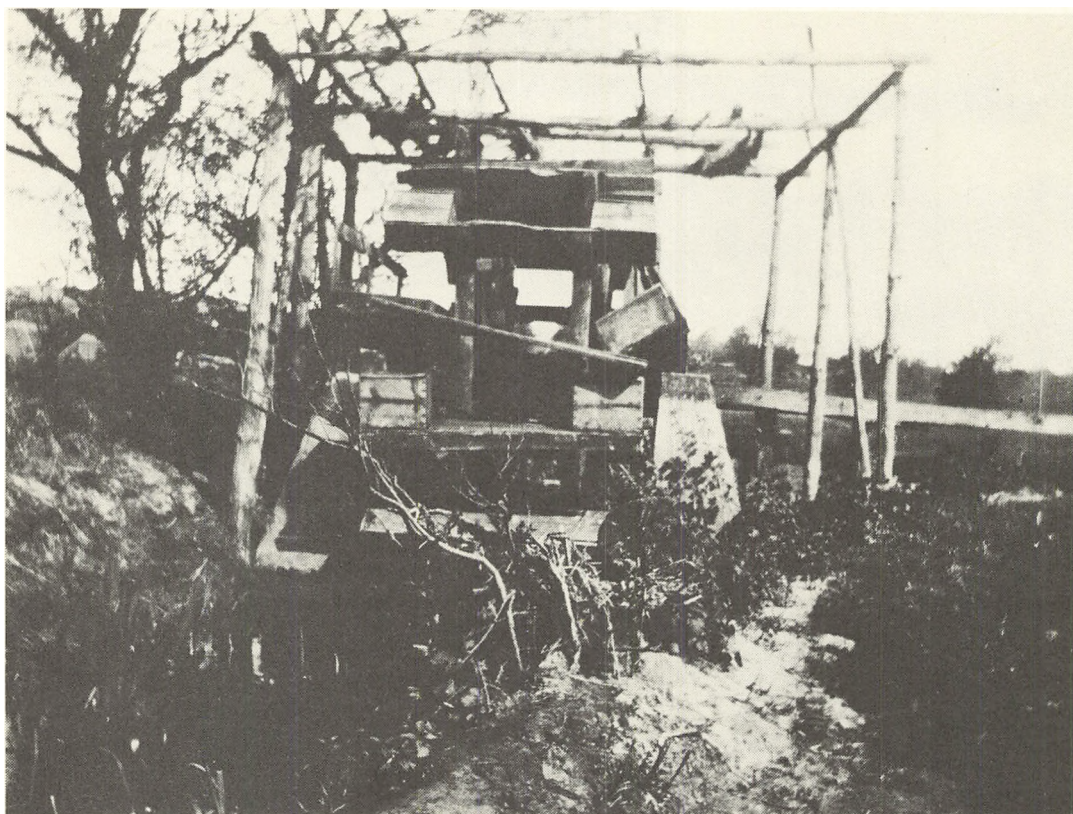

Fig. 3. Strømhjul ved nordre bred af Kolding Å, men længere nede ad strømmen end fig. 1. Akslen hviler på betonfundamenter. Ud mod højre en trærende til vandet. J. O. Brandorff fot. 1929.

Den har udstemninger til de lodrette tømmerstykker mellem de enkelte stibord i stemmeværket. Dette tredje hjul stod længere nede ad åen og på den anden bred. Det tilhørte en gårdejer, der boede syd for åen. Ligesom det først omtalte hjul hviler det tredje på en tømmerkonstruktion. Også hjulets eger og skovle er af træ. Hjulkransen er derimod af jern. På den sidder i den ene side et antal jernbøjler, der hver især har fastholdt en vandkasse med bred tud (fig. 5).

Den vandløftningsmekanisme, der her er beskrevet på grundlag af tre eksemp-

ler, kan internationalt forståeligt kaldes en hydraulisk noria. Ved denne betegnelse tydeliggøres, at det drejer sig om et hjul trukket ved vandkraft og ikke om et af de hjul, der mange steder i sydlige og østlige lande har hejst vand op ved hjælp af dyrisk eller menneskelig kraft.

Det vandtrukne øsehjul er vidt udbredt. Det kendes sporadisk i næsten hele den del af den gamle verden, hvor kunstvandring har været praktiseret. Udbredelsen spænder fra Portugal i vest til Kina, Japan og Bagindien i øst. Det vandløftende strømhjul er desuden et gammelt kultur-

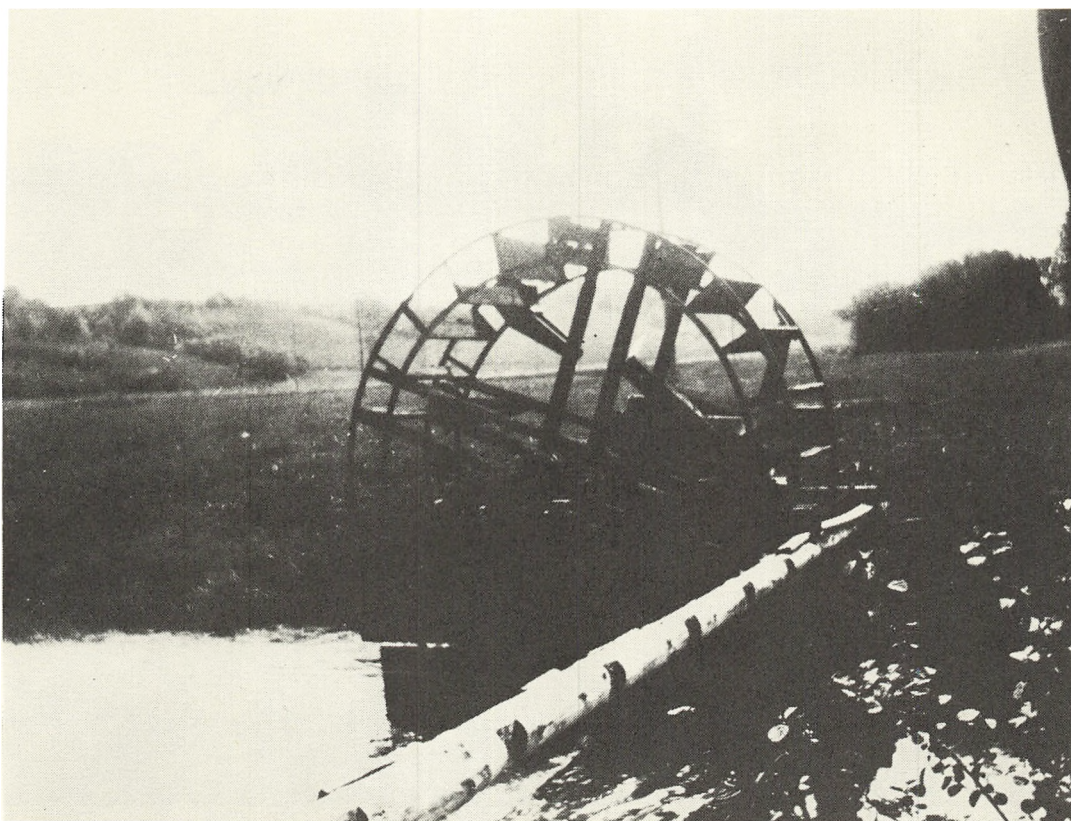

Fig. 4. Strømhjul ved den sydlige bred af Kolding Å. Træbommen tværs over åen er den øverste kant af det i øvrigt forsvundne stemmeværk. J. O. Brandorff fot. 1929.

træk, kendt allerede i antikken, vistnok utvetydigt omtalt af Vitruvius (ca. 25 f.v.t.). Det er muligt, at det omfattende kulturelle fællesskab i hellenismens tidsalder havde medvirket til en vis udbredelse af denne formentlig dengang nyopfundne maskine. Der er vist ingen tvivl om, at det tilsvarende fællesskab inden for det arabisk dominerede område i middelalderen fremmede formidling af kendskabet til vandingshjulet. Både nye kulturplanter og ny landbrugsteknik kom til Sydeuropa med araberne, hvis teoretikere afbildede vandingshjulet i deres illustrerede hånd-

skrifter. Lige til vore dage har nogle af de fineste eksempler på vandingshjul været at finde i arabisk påvirket område, f.eks. de berømte, kæmpestore hjul i Hama i Syrien.

Men hvordan er vandingshjulene kommet til Kolding Å? Her må forudskikkes nogle bemærkninger om, hvordan engvanding, som det her drejer sig om, i det hele taget er kommet i brug i Danmark. Denne afart af kunstvanding kendes fra store dele af Europa, hvor nedbøren ellers fuldt ud er tilstrækkelig til normalt landbrug. Når man alligevel har vandet græs-

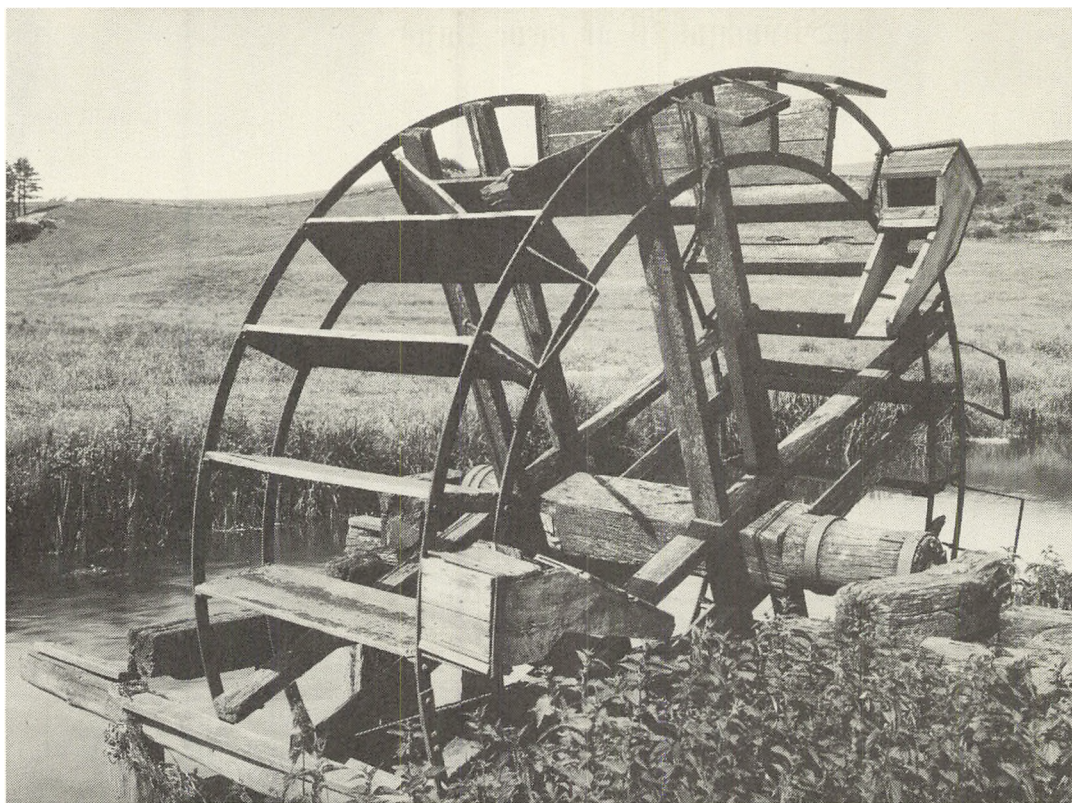

Fig. 5. Samme hjul som fig. 4, set fra den sydlige bred. Stemmeværket er nu helt væk. Trærenden til vandet mangler også. H. Zangenberg fot. 1932.

arealer, har det været i forventning om at opnå større afgrøder af græs, især til hø. Det er en gammel foreteelse, påvist i Alperne og Tyskland allerede i middelalderen. Også i Norge har man foretaget vanding i denne periode, og den nordiske vandingsteknik har været ført videre af nordboerne til det sydvestlige Grønland og benyttet der i middelalderen. For Danmarks vedkommende er det vanskeligt at fastslå, om engvandingen er lige så gammel. Det er sandsynligt, når den er forekommet både nord og syd derfor. Men der savnes skriftlig omtale deraf fra ældre tid. Den sidenhen i Danmark praktiserede vanding af græsarealer er præget af den

indsats, landbrugsforfattere og praktiske reformfolk gjorde i 1700- og 1800-årene for at udbrede og forbedre engvandingen.

Det er på denne baggrund, vandingshjulene ved Kolding Å skal betragtes. Disse hjul er blot en enkelt af de tekniske muligheder, der var til rådighed for dem, som ville benytte vandet i et vandløb til vanding af den eng, der lå ved siden af, men desværre lidt højere end vandløbet. Det var ikke bare ved Kolding Å, man kunne finde på at bruge vandingshjul. Den fynske fabrikant N. P. Gindrup fik i 1856 udgivet et lille skrift om et strømhjul, som han havde konstrueret og eksperimenteret med ved Odense Å (fig. 6).

Strömhjul til at hæve Vand

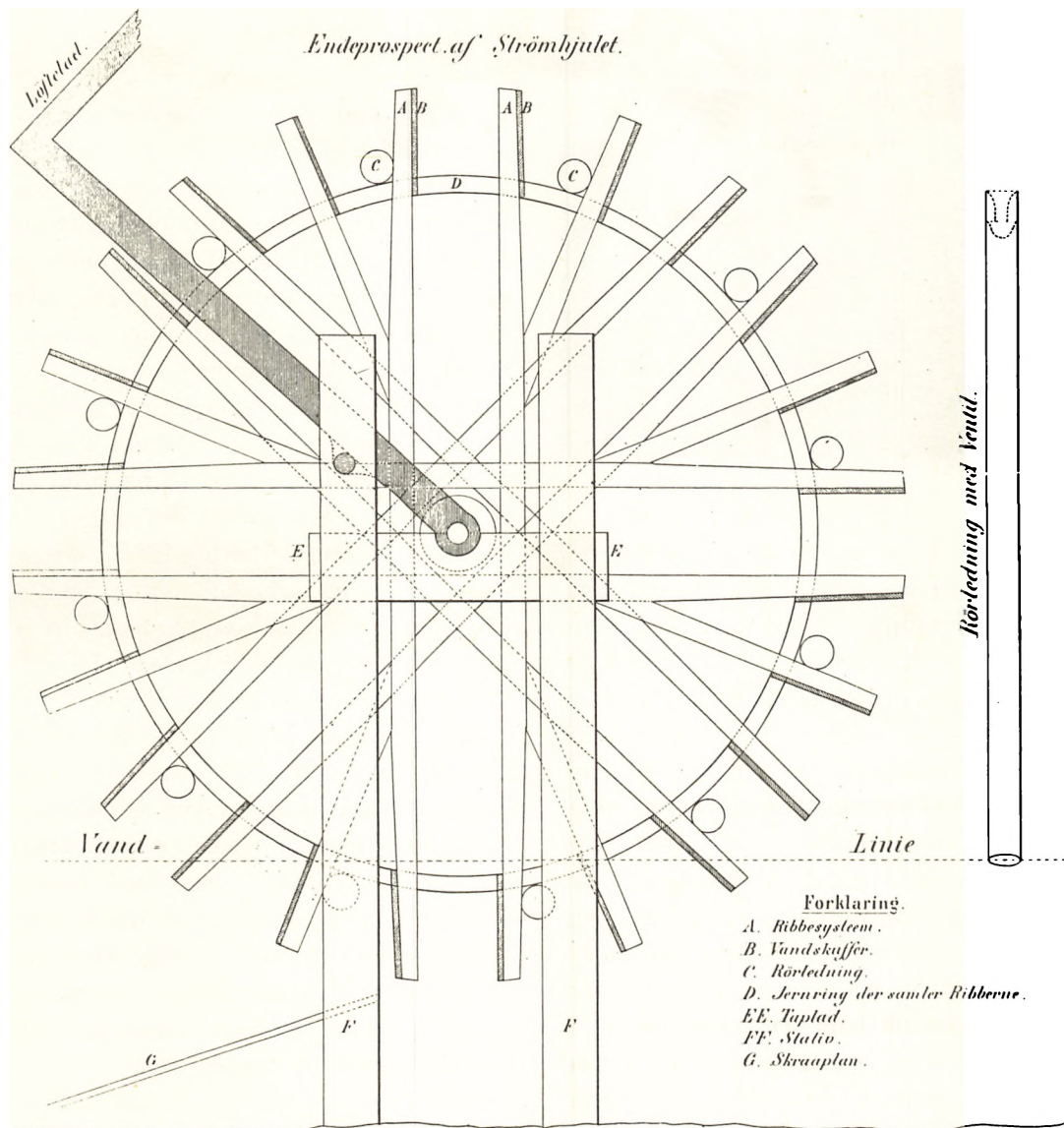

Fig. 6. Konstruktionstegning til strømshjul til engvanding, offentliggjort 1856. Vandet løftes i skråt anbragte, rørformede beholdere. Hjulet kan hæves og sænkes af hensyn til vandstanden. (Efter N. P. Gindrup).

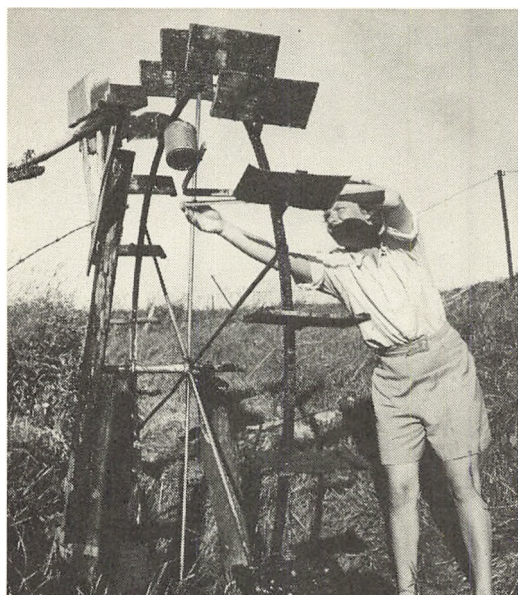

Fig. 7. Strømhjul til at hæve vand til kreaturvanding. Vandet fra bækken løftes ved hjælp af to blikdåser, der er anbragt på hjulet. På den måde holdes et vandtrug konstant fyldt. Vennebjerg sogn, Vendsyssel. P. M. fot. 1955.

Han opgiver at være inspireret af en englænder, der har rejst i Kina. Der har også været strømhjul ved Karup Å og Kongeåen. I vort århundrede har man hist og her anvendt strømhjul til hævnning af vand til vanding af kreaturer (fig. 7). En hel del danske landmænd har åbenbart haft kendskab til strømhjulets mekaniske princip.

Det var ikke mindst i hedeegne, man måtte lægge vægt på at have gode enge. Meget hø gav mulighed for større kvæghold, der atter afgav mere gødning til den magre jord. Strømhjulet med øseskovle kunne være en god hjælp for den hedebo, der ville overrisle en mindre eng, og er nok mange steder blevet benyttet på den måde. Når man alligevel her i landet tilsyneladende kun i ret ringe omfang har valgt denne løsning på et teknisk problem, hænger det formentlig sammen med, at der her er tale om en kompliceret og ganske ømfindelig mekanisme, som

yderligere kun har en ret beskedent kapacitet. Det var anderledes vandgivende anlæg, landbrugsforfatterne anbefalede, især under engvandingens sidste opblomstring i Danmark, da Hedeselskabet i 1860'erne og -70'erne rundt om ved en række jyske åer forestod anlægget af store kanaler med henblik på engvanding.

Inspirationen til engvanding i Danmark kom ikke mindst fra Tyskland. Både i 1700- og 1800-årene er det i høj grad en tysksproget faglitteratur, der ligger til grund for denne del af det landbrugstekniske oplysningsarbejde her i landet. Nogle væsentlige skrifter på dette felt er simpelthen oversættelser fra tysk til dansk. Derfor er det også naturligt at lede i vort sydlige naboland efter paralleller til de hjemlige eksempler på brugen af vandingshjul. Den mest massive forekomst i Tyskland af øsehjul trukket af et vandløb har været vandingshjulene ved floden Regnitz og nogle nærliggende mindre floder i det mellemtyske landskab Franken. De er ud fra et kulturhistorisk synspunkt udførligt behandlet af Konrad Kupfer i en bog, der udkom i Erlangen 1931.

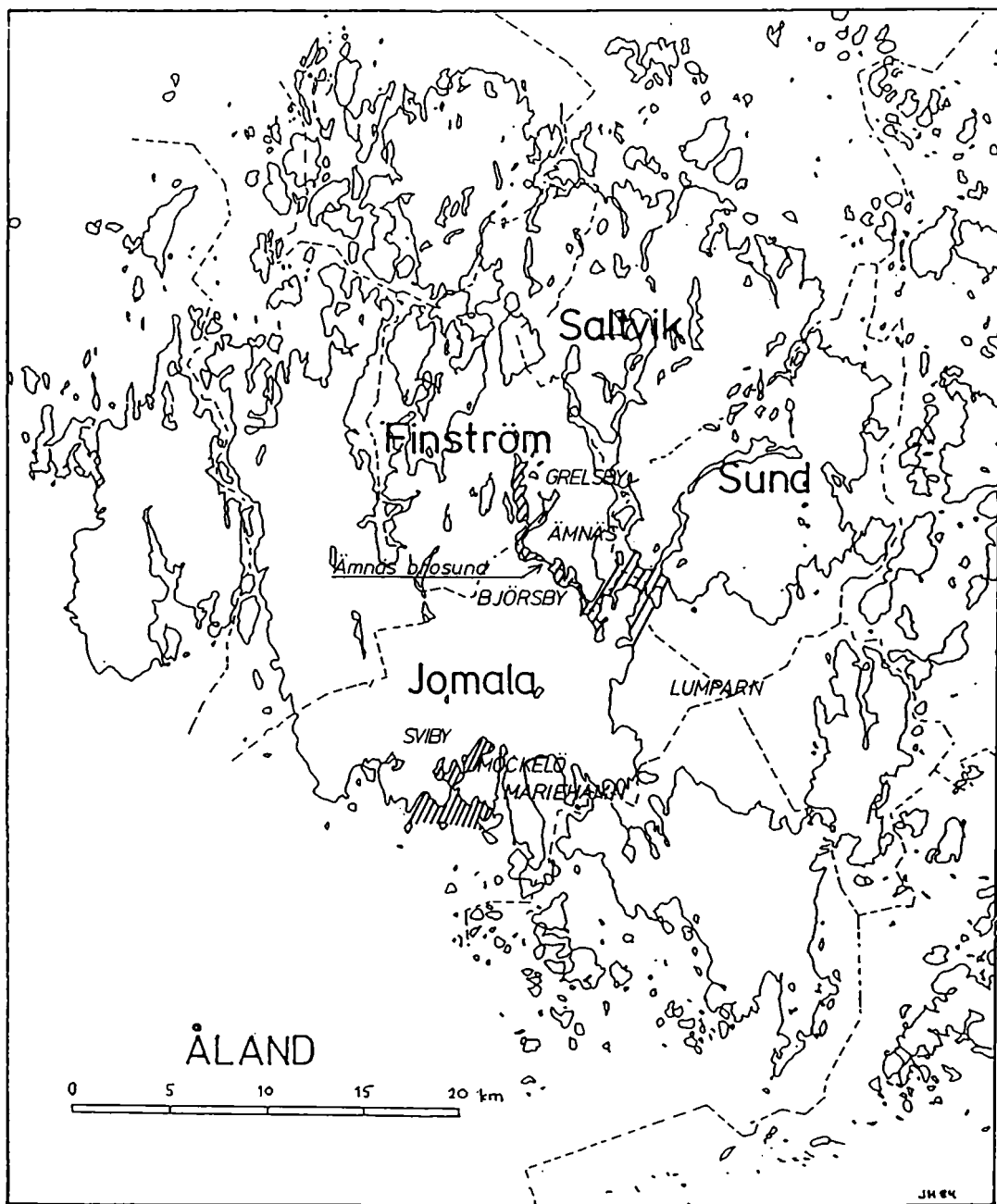
Endnu ved år 1900 var der på den ca. 35 km lange strækning af den nævnte flod mellem byerne Fürth og Forchheim omkring 200 vandøsehjul. Siden gik deres antal rask tilbage, bl.a. som direkte følge af vandløbsreguleringer og indførelse af pumper. Konrad Kupfer kan anføre eksempler på vandingshjul fra andre dele

af Tyskland, men kender intet, der kommer på højde med den omfattende anvendelse af denne teknik i Franken. Brugen af vandøsehjul er også gammel i dette område. Trods store anstrengelser i den retning kan Kupfer dog ikke pege på kilder ældre end begyndelsen af 1400-årene. Så snart man kommer lidt længere frem i tid, findes der talrige omtaler samt nu og da afbildninger af vandingshjul. At de bliver nævnt i forskellige sammenhænge, skyldes de retlige og økonomiske interesser, der har knyttet sig til dem, og som har forårsaget konflikter og regelfastsættelse af hensyn til fiskeri, besejlingsforhold, landbrug, mølledrift, afgifter osv.

Som det er fremgået af det foregående, bør vandingshjulene ved Kolding Å ses i sammenhæng med tilsvarende fænomener i flere verdensdele. Men der er ingen

grund til at søge langt borte, hvad der kan findes ganske nær. I vort naboland har vandingshjul været så almindelige, at det er tilstrækkelig forklaring på, hvorfra ideen til dem kan være kommet til Danmark.

Ligesom da Holger Rasmussen skrev om vippegarnet ved Kolding, kan vi slutte med at fastslå, at vandingshjulet er et redskab af vid udbredelse og stor ælde. Det er et tilfældigt sammentræf, at der ved den samme korte strækning af et østjysk åløb i vort århundrede har været to forskellige kulturtræk, der kan give anledning til vidtrækkende sammenligninger med forhold, som er fjerne både i tid og rum. Men for vandingshjulenes vedkommende er det rimeligt at hævde, at vi kender en hel del til baggrunden for, at de har været i brug ved Kolding Å.

1. Karta över Fasta Åland, med berörda insjöområden streckade. J. Hackman 1984.

Nils Storå

Ålandsbondens insjöfiske

Katsorna och fiskerätten

Då man talar om fisket inom ett örike som Åland tänker man kanske i första hand på havsfisket, där strömmingsfisket än i dag spelar en betydande roll. Ett havsfiske i egentlig mening uppkom här delvis som en följd av att ett nytt redskap introducerades på 1860-talet genom centraldirigerande åtgärder. Det var gotländska fiskare som på initiativ av Finska hushållningssällskapet i Åbo inbjöds att demonstrera hur man använde drivgarn i strömmingsfisket (Storå 1979, 152 ff.). Långt tidigare brukade åländska fiskare dock uppsöka avlägsna fiskelägen utanför den svenska kusten, där de åtminstone delvis bedrev ett slags havsfiske. Detta fiske gällde både strömming och torsk (Ramsdahl 1971).

Fysiskt sett har den åländska övärlden rika förutsättningar även för ett insjöfiske, inte bara inom Fasta Ålands socknar. Fasta Ålands kust är mycket flikig och landområdena är sönderskurna av djupa, fjordliknande vikar och smala sund (karta 1). Landhöjningen, som vid Åland beräknas till 50–60 cm per århundrade (Mead & Jaatinen 1975, 48), har här småningom upprundat och avsnört delar av de inre vattnen, så att en mängd från havet avskurna insjöar bildats, på Åland kallade *träsk*. Det finns närmare 100 insjöar inom landskapet (Dreijer 1945, 16), en del av

dem urtappade för att öka den begränsade arealen av brukbar mark. Viktigare för insjöfisket är dock de inre fjärdar och sund som har förbindelse med havet. Det är vattendrag som fordom hade stor betydelse även som inre segelleder och båtleder. Längs dessa vattendrag stiger olika fiskarter upp inför lektiderna och särskilt under dessa tider har den jordbrukande befolkningen på Fasta Åland – där den odlingsbara jorden är koncentrerad – haft ett inbringande fiske. Det var endast strömming som inlandsbönderna måste skaffa sig utifrån, från fiskare längs kusten eller inom skärgårdsområdena. Annan fisk, *fjällfisk*, kunde man få på närmare håll genom eget fiske.

Att fjällfisket har spelat en större roll än strömmingsfisket framgår av handlingar från 1500-talet. Det viktigaste fjällfisket då bedrevs med not. Vid mitten av detta århundrade fanns notlag i minst 70 av byarna på Åland och de flesta av dessa byar erlade skatt i fjällfisk. Strömmingsfiske bedrevs av endast 14 notlag. Under de följande århundradena ökade emellertid strömmingsfiskets betydelse (Andersson 1936, 265). Insjöfisket var i hög grad ett byfiske, dominerat av jordägarna, delägarna i en landsby. Den rättsliga regel som gällde och som ingick redan i de tidiga svenska landskapslagarna var att

»den (by) äger vatten, som land äger« (Lang 1902, 13 f.). Att fiska i byns vatten tillkom endast jordägarna. Byns vatten var delägarnas samfällda egendom tills de blev skiftade mellan delägarna, vilket på Åland ofta har skett först långt in på 1900-talet. Det förekommer emellertid än i dag många byar vars vattenområden inte är skiftade mellan hemmanen, lägenheterna. Förhållandena på Åland överensstämmer här med förhållandena i Finland i övrigt. Varje hemman hade dessutom så stor del i vattnen som hemmanets andel i byn, eller i förhållande till *byamålet* (Lang 1902, 62 ff., 76). Ett till jordarealen större hemman hade således en större andel i vattnen. På Åland har man särskilt iakttagit skillnaderna mellan en *helbonde* och en *halvbonde*. Den sistnämnda var innehavare av den ena hälften av ett delat hemman. Halvbonden fick också bara hälften av en helbondes andel i en gemensam fiskfångst.

Möjligheterna för icke-jordägande att delta i byfisket var små, om än inte obefintliga. Obesuttna kunde i viss utsträckning fiska med nät, men utanför de vatten som jordägarna själva utnyttjade. De kunde också fiska med krok. I smala sund och strömmar var strandägarernas fiskerätt begränsad genom bestämmelser om *kungsådran*, som var en »allmanna led«. Även i Finland skulle kungsådran säkerställa samfärdseln, men samtidigt fyllde den andra funktioner. Ett viktigt syfte fyllde kungsådran som fiskled, d.v.s. som passage för den uppstigande och nedstigande fisken i det s.k. *fiskesteget*. Liksom i varje älv och å skulle i ett sund en tredjedel av bredden upplåtas som kungsådra. Där kungsådra inte fanns

gällde i stället att för samfärdselns skull antingen en 12 alnar bred segelled, eller en 8 alnar bred *båtled* skulle hållas öppen. Härom stadgas bl.a. i 1734 års lag (Lang 1902, 29 ff.). Bestämmelserna innebar att ett »hinderligt« fiskredskap inte fick läggas längre ut från stranden mot fiskesteget än till kungsådran, eller de betydligt exaktare bestämda segel- eller båtlederna. De fiskredskap som särskilt påverkades av dessa lagbestämmelser var sådana som var försedda med landarmar, som ryssjor och katsor, samt mjårdar och andra redskap som förekom i anslutning till olika typer av avspärrande fiskeverk. Likaså påverkades naturligt nog nätfisket på dessa platser, men däremot inte fisket med krok eller andra redskap vilka inte hindrade fiskens steg. Där två byar låg på var sin sida utmed ett sund, ägde dessa hälften var av sundet (Lang 1902, 46) trots att en kungsådra eller annan allmän led begränsade nyttjanderätten till vattnen. Under äldre tider kunde kungsådra tydligen även förekomma som farled i sjö. Detta påverkade dock inte ett rörligt fiske som notfisket, det fiske som var förhärskande i fjärdarna utanför sunden. En förordning 1868 inskränkte även kungsådrorna i sund till att omfatta endast s.k. *ledsund*, vilka var viktiga för vattnets lopp, för samfärdseln eller för fiskens vandring. I fråga om byarnas äganderätt till sjöar gjordes skillnad mellan större och mindre (smala) sjöar. I en smalare sjö ägde två byar hälften var, såsom i fråga om ett sund. I en stor sjö bestämdes äganderätten av bygränserna (byns rågång) och det av råarna avgränsade strandområdet (byns bolstad). Lagen om råskillnad i vatten, 1902, preciserade begreppet »stor

sjö« till en sjö eller fjärd som i längd eller bredd mätte 8 kilometer eller mera. Härvid bestämdes att byns rätt sträckte sig 500 meter ut från standen (Lang 1902, 31, 49 ff.).

I byns samfällda vatten bedrev bönderna, inom ramen för bestämmelserna i lagar och förordningar, ett fiske som i hög grad dirigerades av överenskommelser inom byalaget. I fjärdarna dominerade fjällfisket med not. De notar som använts på Åland för detta fiske är främst s.k. *lillnotar* (eg. »lillnötter«) vilka som *isnotar* även användes under vintern, då man drog not under isen. Sannolikt användes lillnotarna under äldre tider sällan som självständiga redskap. Såsom också benämningen »lillnot« antyder utgjorde den en del av den större not, med vilken notdragningen verkställdes. Bönderna i byn hade var sin lillnot som fästes vid varandra till en »stor« not. Bönderna i en by bildade på detta sätt ett notlag som bedrev fisket gemensamt i de samfällt ägda notvattnen. I vattnen fanns ett flertal platser lämpliga för notdragning, *notvarp*, och med lämpliga stränder där notarna vid öppet vatten »lukades«, eller i detta fall, drogs i land. Ämnäs by i Finström hade 1661 tillgång till 7 vinternotvarp och 6 »strandnotvarp«, förutom fisket med nät. Senare omtalas notfisket som bedrivet främst under våren och hösten. Det förekom även att två byar som gränsade till samma fjärd bildade gemensamt notlag för fjällfisket. Bönderna i Möckelö och Sviby byar i Jomala (se karta 1) beslöt 1834 att tillsammans bedriva notfiske på våren, då iden (*Leuciscus idbarus* L.) i stora mängder steg upp i Möckelöfjärden för att leka. De 6 hemmanen i Sviby skulle

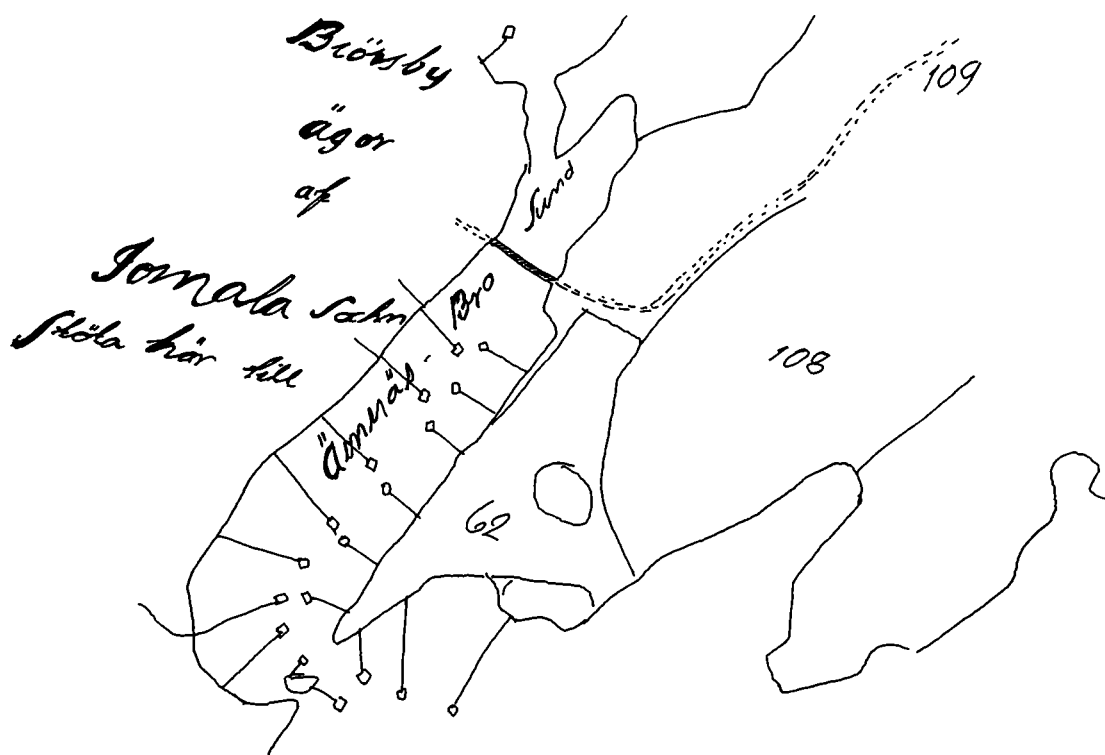
tillsammans tillskjuta 12 lillnötter och de 4 hemmanen i Möckelö 6 lillnötter och 2 »hofnötter«, »hvilka Nötter Skola sammansättas vid första öppen vatten« (Nikander 1930). Tydligt skulle varje bonde här stå för två notdelar, eller sammanlagt 18 lillnotar och 2 »hofnötter«. Vad som här avses med de sistnämnda, sannolikt *håvnotarna*, är inte klart, men förmodligen avsågs därmed två håvliknande nätdelar som bildade den innersta delen av noten, där fisken under dragningen samlades. För notdragningen, skulle varje hemman enligt överenskommelsen, benämnd *Contract*, uppställa en »manbar karl«, vilket således innebär att fisket med denna stora not krävde 10 vuxna män. Notdragningen skulle fortgå »så lenge Idfiske där Städes förmärkes« och fångsten delas lika mellan de 10 bönderna. Sannolikt skilde sig de olika hemmanen inte i storlek i högre grad från varandra. För att effektivera notdragningen beslöt man samtidigt att stänga in fisken inom de båda byarnas strandvatten med speciella notdelar, eller en 11 famnar lång not per bonde. Hela notstängslet, som lades ut i två delar, mätte således 110 famnar. Tydligt lades stängslet ut från vardera stranden men med en öppning emellan för att tillåta idstimmen att komma in på de grunda vattnen i inhägnaden. Stängslet lades ut så snart utposterade vakter konstaterat att fisken efter islossningen börjat stiga. Två man från vardera byn skulle hålla vakt under hela lektiden, så att tydligen även öppningen kunde stängas då det blev tid för notdragningen inom stängslet. Fiskens rörelse bevakades således noga och då »Fisken förnimmes vara instigen« skulle en av männen från de båda vaktställena

uppsöka sin by och båda upp folk till notdragning. Enligt överenskommelsen skulle en man från varje hemman då »utan någon försumelse« infinna sig vid noten. Om någon uteblev skulle han förlora sin lott av fångsten och dessutom erlægga vite. Likaså skulle varje hemman hålla en båt, en *ekstock*, reserverad för fisket under hela lektiden. Den överenskommelse som bönderna i de båda byarna gjorde skulle gälla i 20 års tid, 1834–1854. En särskild bestämmelse om vite för den delägare som utan tillstånd av samtliga delägare »bortgav« fisk av den samfälliga (odelade) fångsten, visar att bönderna höll mycket hårt fast vid sin rätt till notfisket. Fisk kunde ges till icke-delägare endast av en delägare ur hans egen andel av fångsten. Många obesuttna i byarna var hänvisade till det »fisktiggeri« som förekom även i samband med strömningsnotdragning (Storå 1979, 147 ff.).

Det är naturligt att bruket att stänga in fisken, eller att med redskap hindra fisken att stiga upp i de inre vattnen på vårarna ledde till många stridigheter, såväl inom byarna mellan besuttna och obesuttna som mellan olika byar. I fjärdar och vikar hade notfisket länge en helt dominerande ställning. Av särskild betydelse var braxen, en fisk som var mycket eftertraktad. Den fiskades liksom iden även med not och ställvis på Fasta Åland har braxenfisket varit mycket lönande för bönderna. Den tidigare nämnda Ämnäs by i Finström hade ett av de mest betydande braxenfiskena på hela Åland. I sunden bedrevs fjällfisket som nämnt främst med mjärdar, ryssjor och katsor. Mjärdarna, som omtalas särskilt i samband med gäddfiske (Forsberg 1893, Andersson

1936), betecknas i allmänhet som ryssjornas föregångare. Huvudintresset riktar sig i det följande emellertid på katsorna och det fiske med dessa redskap som bedrevs och fortfarande bedrivs i Ämnäs. Som sagesmän har här främst anlitats bröderna Carl (f. 1904) och Alfred (f. 1917) Sjöblom, den sistnämnda numera avliden. Övriga uppgifter hämtas särskilt ur byns bevarade handlingar.

Katsfisket hör som framgått inte till de fiskesätt som omtalas i Ämnäs 1661. Vid den tiden förekom fiske med katsor dock sedan länge på många håll inom landskapet, varför dessa ålderdomliga fiskeredskap med säkerhet även användes i Ämnäs. I Slotssundet invid Kastelholms slott bedrevs fiske med katsor på 1500-talet (Bomansson & Reinholm 1856, 94 f.). I vatten tillhörande Grelsbys kungsgård i Finström fiskade man med katsor år 1618 då även den häv, *Katesehof*, med vilken man hämtade upp fisken ur katsorna, är omtalad (Melander 1931, 352 f.). Av ett tvistemål om fiskerätten i en ström, vid tinget i Finström 1606, framgår att katsor sedan länge även använts inom byfisket. Tvisten gällde två byar vilka »såsom tilförende« fiskar i gemensamma vatten med »nooth och näth, miärdar, kattissor och andra fiske toolar« (Mikander 1977, 76 f.). I Sund behandlades 1625 vid tinget ett mål som gällde den åverkan som »en part« bönder gjort sig skyldig till med »katissa sättningh« i Finby vik. Katsorna hindrade fisken att stiga upp i en ström, där kärandena av ålder haft sina »wärckar« och »Miärda ständh«. Speciellt skadligt var det till »katissa landgårdh« på sjöbottnen utlagda granriset, som lämnades kvar att surna och ruttna så att ingen

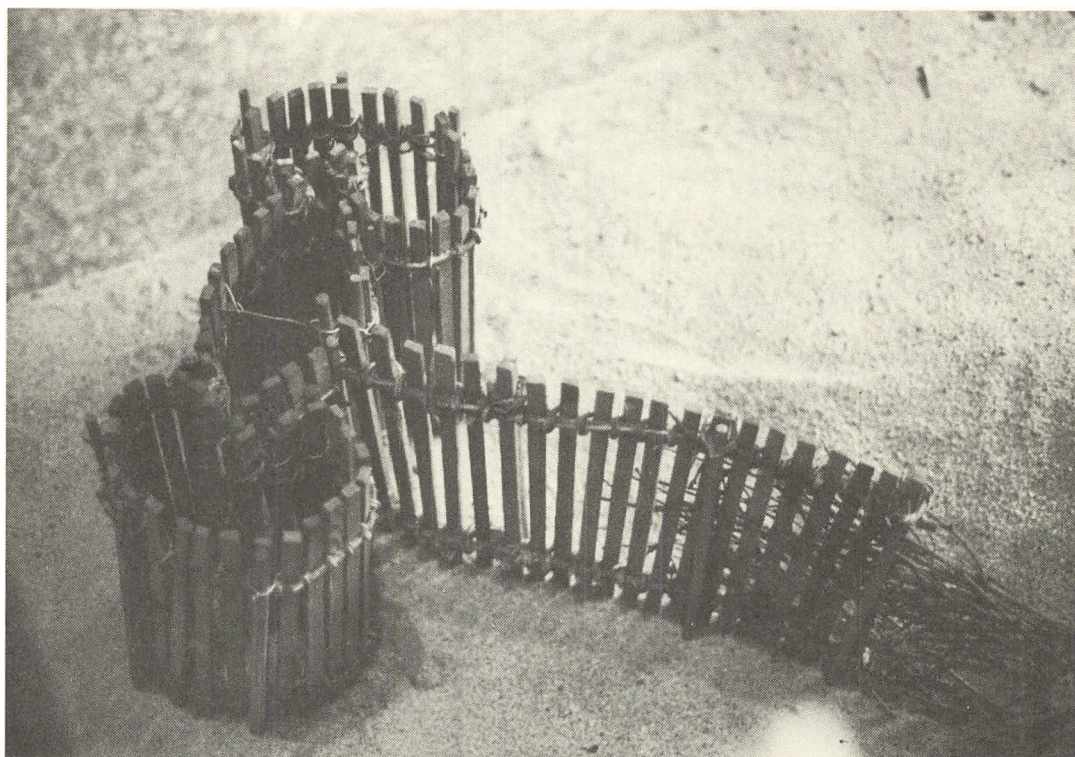

2. Karta utvisande katsplatserna i Ämnäs bro sund, mellan Björnsby i Jomala och Ämnäs i Finström, 1836. Lantmäterikontoret i Åbo.

fisk kunde passera. Tvisten avgjordes så, att bönderna fick lov att avlägsna katsorna och rensa botten, i enlighet med lagens föreskrift (Dreijer 1945, 86). I samband med en dom i Saltvik 1655 nämns som jämförelse att var och en »weet sitt stelle at settia catisar« (Murenius 1908, 463). Katsor användes således även i skogsträskan.

Enligt skatteläggnings i Ämnäs 1776 utgjordes det viktigaste fisket vid den tiden av notfisket vår och höst, samt av fisket med katsor i Brosundet. Bönderna där klagade redan då i olika sammanhang på att »utbys folk« med allehanda fiskredskap gjorde intrång på deras vatten. Brosundet ägdes av de då 6 hemmanen i

Ämnäs till halva dess bredd, medan den andra hälften tillhörde Björnsby i Jomala. Sundet bildar än i dag gräns dels mellan dessa byar, dels mellan socknarna Finström och Jomala. Brosundet var sedan gammalt en viktig inre farled. Söderom den över sundet ledande bron var sundet segelled, norrom bron båtled. Den syn som förrättades 1836 gällde en granskning av ledernas bredd, 12 alnar, respektive 8 alnar. Härvid befanns att ett hemman hade sin katsa »till någon mindre del in på segelleden«, en annan katsa låg 6 alnar och en tredje 4 alnar in på samma led. Även en katsa som till $\frac{3}{8}$ alnar sträckte sig in på segelleden måste, liksom de övriga, flyttas »i behörigt läge« som en

3. Modell av träkatsa. Ålands museum, Mariehamn.

följd av synen. En vid synen uppgjord kartskiss (se karta 2) upptar 9 katsor på Ämnässidan av sundet och lika många på Björsbysidan, alla belägna söder om bron. Ytterligare en katsa är inritad på Björsbysidan, men norr om bron invid sundets utlopp i »Kallerö fjärden« (Kaldersfjärden). Om samtliga katsplatser verkligen är upptagna på kartan, skulle således i Ämnäs varje hemman ha mer än en plats vid Brosundet. Det sannolika är att varje hemman hade 2 platser här, såsom har varit fallet under senare tider. Emellertid hade Ämnäs katsplatser av gammalt även på två andra ställen, utom vid Brosundet. Sammanlagt har 20 platser identifierats, vilket skulle tyda på att varje hemman i

tiden haft minst 3 katsplatser, vilka alla dock som brukligt var växlade från år till år mellan bönderna. Platserna vid Brosundet har alltid betraktats som de bästa. Invid sundet låg Bronëshagen, där hemmansägarna i Ämnäs 1798 förbehöll sig rättighet »att binda Katsor«, varvid marken skulle »rödjas« varje gång, efter bindningen.

Katsorna på Åland var av samma slag som de träkatsor som förekommit rätt allmänt inom vissa områden av Fennoskandien och Estland, ställvis tydligen redan under förhistorisk tid (Sirelius 1906, 358 ff., 1908, 454 ff., Granlund 1955, 75 ff., Hagberg 1962, Eknaes 1972, 1979, 67 ff., Virtanen 1963). Allmänt antas att

4. Stengårdar längs stranden markerar forna katsplatser. Finström, Åmnäs. Foto: förf. 1984.

detta fiskredskap är av östligt ursprung såsom även benämningen, motsvarande finskans *katiska*, antyder. Det består av en från stranden utlöpande ledarm i vars yttre ända en eller flera, njurformade katsor uppsamlar fisken. Själva katsan, som kan vara enkel eller dubbel, består av ett sammanhängande, stående spjälverk, som hålls utspänt av i sjöbottnen stadigt nedslagna stolpar. Begreppet »slå ut en katsa« (Claesson 1937) åskådliggör sättet att bygga detta redskap. På Åland bestod spjälverket av ca 1 tum breda och 0,5 tum tjocka *spjälkar* i regel av gran, sammanbundna med björkvidjor till en lång »matta« som vid bindningen småningom rullades ihop (bild 3). Spjälkarna var om-

kring 2 meter långa, men längden varierade beroende på vattendjupet på *katsplatsen*, eller *katsrummet*. *Katskällan* var benämningen på den njurformade kammare som med en förgård kunde vara förenad med en annan kammare i ett par. Katsor förekom med såväl en, två som fyra källor, ibland flera par på samma arm. Närmast land på grunt vatten började ledarmen med en gård av stenar (bild 4), därefter följde en risgård och längre ut mot katsan övergick risgården i ett spjälverk av samma slag som i katsan. Risgården uppfördes för att den lockade till sig fisken. Den löpte vanligen igenom den vass (*Phragmites*) som växer längs stränderna, men då djupt vatten tillstötte

5. Katsa av ståltråd, ca. 2 meter hög, stående på land i Ämnäs 1984. Nedtill, i mitten, den bräda som håller ut väggarna vid ingången. Landarmen, gjord av garn, saknas på bilden.

fortsatte landarmen som spjalverk, fram till katsans mynning. Katsan vittjades varje morgon under säsongen, som sträckte sig från islossningen till dess att vattnet igen frös till. Med en håv föstes fisken in i en källa och håvades upp i båten, en ekstock. Den mest eftertraktade av alla fiskar var braxen (*Abramis brama* L.), men även andra arter, som aborre, gädda, mört och id fångades i myckenhet med katsorna. Först brukar mört och id stiga, något senare kommer aborren och gäddan, därefter braxen. Den braxen som leker tidigast är *Häggblomsbraxen*, den som leker då häggen blommar. Senare leker *Sältingsbraxen*, som är mindre till storleken och som leker då sältungstråna (*Trigloch in maritimum*) vid midsommartiden börjar sticka upp ur

vattnet. Den bästa tiden var våren och försommaren, då bönderna i Ämnäs även sålde fisken som färsk. Braxen saltades också in i tunnor till vintern.

Katsplatserna vid Brosund gav goda fångster, i synnerhet de som stod i början av fiskesteget. Då platserna växlade »år om« gick turen från den bästa platsen direkt till den sämsta, men därefter steg för steg mot en bättre. Då varje hemman hade två katsplatser var dessa en bättre och en sämre, vilket bidrog till att utjämna olikheter i fråga om katsplatserna. Roterings syftade således till en så rättvis fördelning som möjligt av katsplatserna. En katsplats, eller en del av en strand med flera katsplatser brukade under nyare tider auktioneras ut till den högst bjudande, som ofta var en av delägarna. Detta skedde särskilt då fisket började minska och om en delägare av denna eller annan orsak drog sig ur fisket. Inkomsten tillföll byalaget gemensamt. På samma sätt kunde byalaget ha inkomster av utaktionerade områden där sjöfoder (vass, sältung och fräken) kunde bärgas. Systemet med årligen växlande katsplatser fortlevde till 1953, då vattnen skiftades och de 8 återstående gemensamt utnyttjade katsplatserna blev respektive strandägares egendom. De katsor som då användes, och som nyttjas i Ämnäs än i dag på några av de forna katsplatserna, är av annat slag än de traditionella. Träkatsor förekom ungefär fram till första världskri-

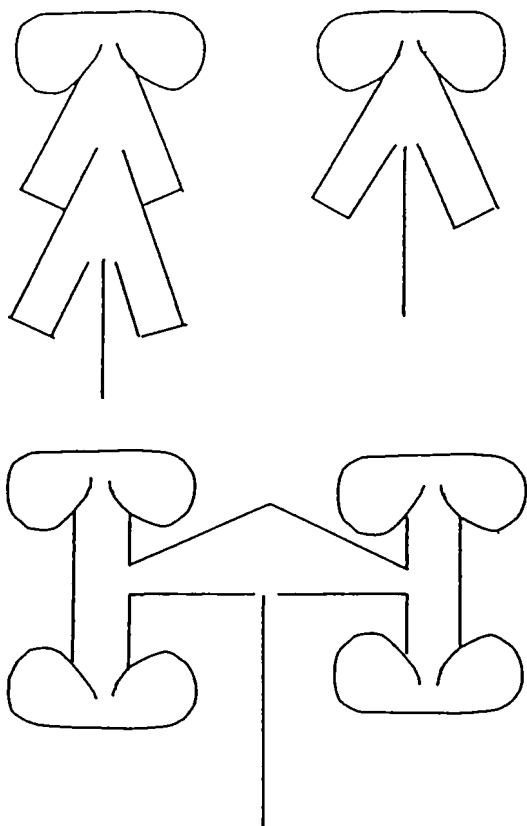
gets utbrott 1914. Ursprungligen har träkatsor även lagts ut på isen, varvid de kunde nyttjas året runt (Brauner 1753, 275, Gyllenborg 1770, 23 f., Vilkuuna 1935, 50 f.). Sådana katsor krävde dock grovt virke och stadig konstruktion. På isen var det betydligt lättare att ge katsan den rätta formen, som vid öppet vatten åstadkom med tillhjälp av särskilda »lästar« eller »mot«, en avrundad träplatta på skaft som höll formen på källan (Claesson 1937, 70, Dahlman 1932, 53, Valonen 1935, 58). I Ämnäs förekom tydligen att själva katspålarna lämnades kvar stående över vintern, medan spjälverket och risgården avlägsnades innan vattnet frös till.

Det heter nämligen i en bevarad, tyvärr odaterad, skriftlig överenskommelse mellan bymännen rörande bl.a. katsorna: »Bör var och en, efter förut skedd öfverenskommelse årligen efter sig lämna Kats-polarne i de Katsrum han dett året begagnat, så att ingen af dem får i något annat Kats-rum nyttjas.«

Genom att lämna kvar pålarna underlättades utläggningen av spjälverket följande år. Liksom stengården i landarmens början markerade pålarna samtidigt själva katsplatsen. I stället för spjälverk av trä började man vid tiden för första världskriget använda armar och katsor gjorda av järntråd (bilderna 5–6). Ris-

6. Katsa i Ämnäs brosvund 1984. Fisken leds via landarmen och ett förrum av garn, den s.k. kroken, in i själva katsan, katskällan, gjord av trädgaller. Fisken hävas upp i båten vid den horisontella brädan närmast t.v. på bilden.

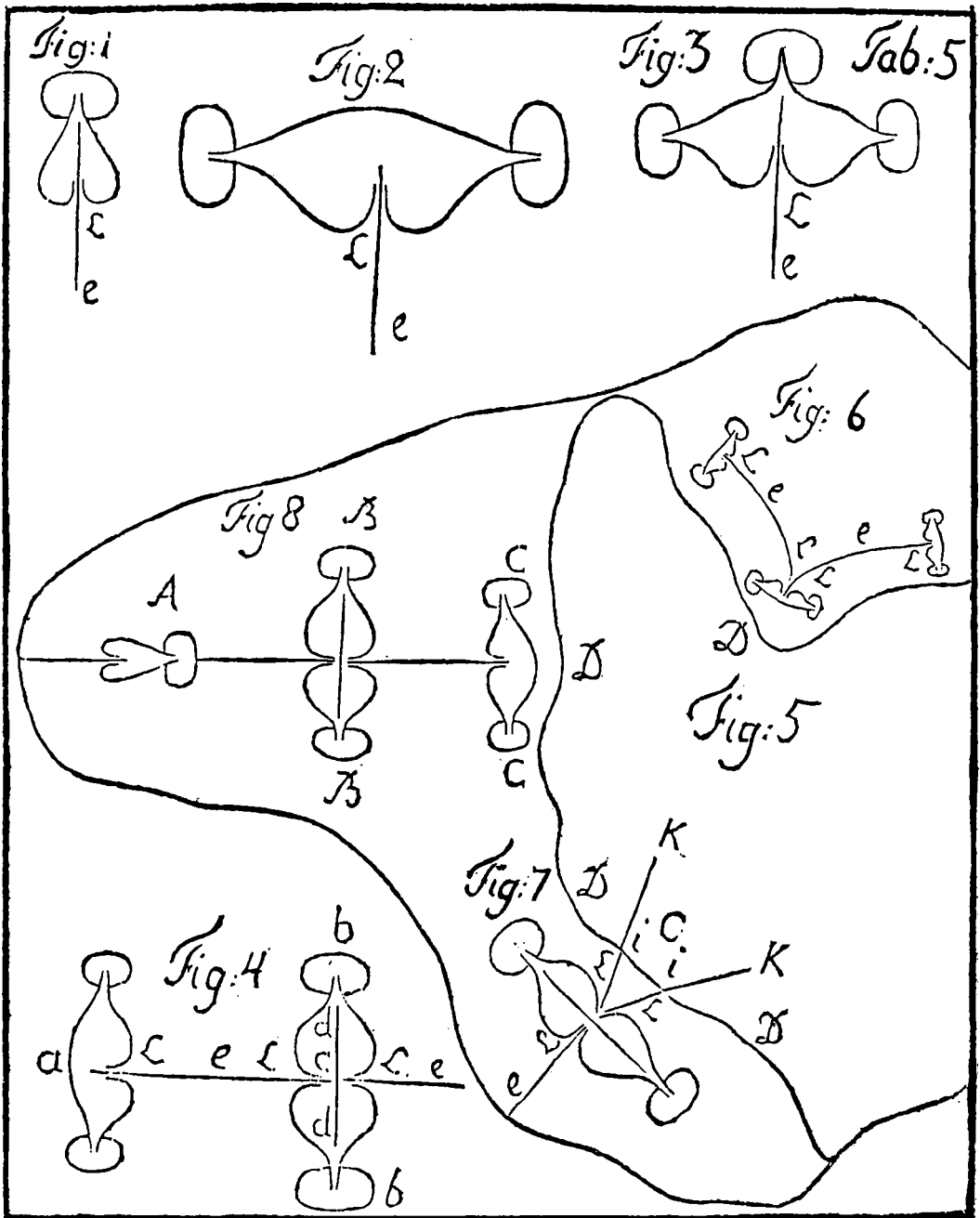

7. Katstyper använda i Ämnäs, enligt Carl Sjöblom. Nedtill på bilden två träkatsor, den t.v. med 4 källor och 3 förrum, krokar, den t.h. med 2 källor och en krok. Överst t.h. den första katsan av järntråd, t.v. en nyare katsa, med de fyra krokarna av garn och källan av tråd.

gårdarna bibehölls dock länge därefter. Även garnryssjor togs i bruk och användes i stället för katskälla (bild 7). De första trådkatsorna var försedda med golv av trä i källan, sannolikt på grund av att det första trådgallret inte var tillräckligt styvt. Fisken kunde undkomma under gallret vid vittjandet. Senare trådkatsor har saknat ett sådant trægolv. Sedan 1950-talet gäller enligt fiskelagen att djupet av en trådkatsa inte får överstiga 1,5 meter, en bestämmelse som ändrade de ursprungliga förhållandena på katsplatserna. I dag fiskar man dock fortfarande med trådkatsor, delvis på de forna katsplatserna.

Även om man med träkatsor kunnat fånga fisk av olika slag, är det tydligt att

detta redskap har varit särskilt lämpat för fångst av braxen under lektiderna. I sin avhandling om insjöfisket i Svea rike konstaterar J. G. Gyllenborg (se bild 8) om »katsorna» att »inga fiskeredskap äro så indräktige som desse, i synnerhet om wåren när Braxen leker» (1770, 23). Enligt lanthushållaren Johan Brauner (1753) är katsan »ibland alla redskap, som människan uptänkt, at bedraga Fisken, et det lyckligaste, i anseende til den myckenhet dermed fångas med föga bekymmer, sedan hon en gång är utsatt». Katsan är visserligen, som Brauner betonar, arbetsam att slå ut, men den kan användas i många år. Fiske med träkatsor krävde tillgång till rätt betydande mängd

8. Katstyper enligt Gyllenborg 1770. Fig. 1 föreställer en enkel katts, fig. 2 en dubbel och fig. 3 en tredubbel katts. Övriga figurer anger olika sätt att utplacera katsor.

der lämpligt, rätklivet timmer. Landarmen, eller landgården, betecknas av Brauner som särskilt »skogsödande«, då där användes unga granar, instuckna i sjöbottnen på en halv tums avstånd från varandra. Från skogshushållningens synpunkt var det viktigt att spjalverket i stället gjordes av klivet virke, vilket det åländska uttrycket kats-spjälkar även antyder. Till en enkel katsa fordras enligt Brauner 20 alnar bunden vägg och till en famn vägg behövs 50 spjalor, av vilka man kan få 40 ur en stock. Brauner beräknar vidare att det till en enkel katsa åtgår 8 stockar, till en dubbel 17. Landgården kräver 2 goda stockar till 2 famnar. Både Brauner och Gyllenborg understryker vikten av att spjalorna inte lyser för mycket i vattnet. En ny katsa, som enligt Gyllenborg håller i 3–4 år som orubbad, lönar sig först under andra och tredje året, men en katsa bunden med var annan ny och var annan gammal spjala är lönsam redan första året. (Gyllenborg 1770, 23). Att katsorna krävde betydande mängder gott virke, framgår även ur äldre uppgifter om leveranser av »kats-ved« till slotten. Sålunda hade bönderna i Halikko härad i sydvästra Finland år 1552 att erlægga sammanlagt 28 lass *catitzewed* till Åbo slott för fisket där (Virtanen 1963). Samma mängd levererades även år 1555 (Melander 1931, 362), vilket tyder på att det kan ha gällt en årlig leverans. I fråga om virkesåtgången hade träkatsorna en naturlig anknytning till de skogsägande bönderna. Åtminstone i nyare tider fanns en dock

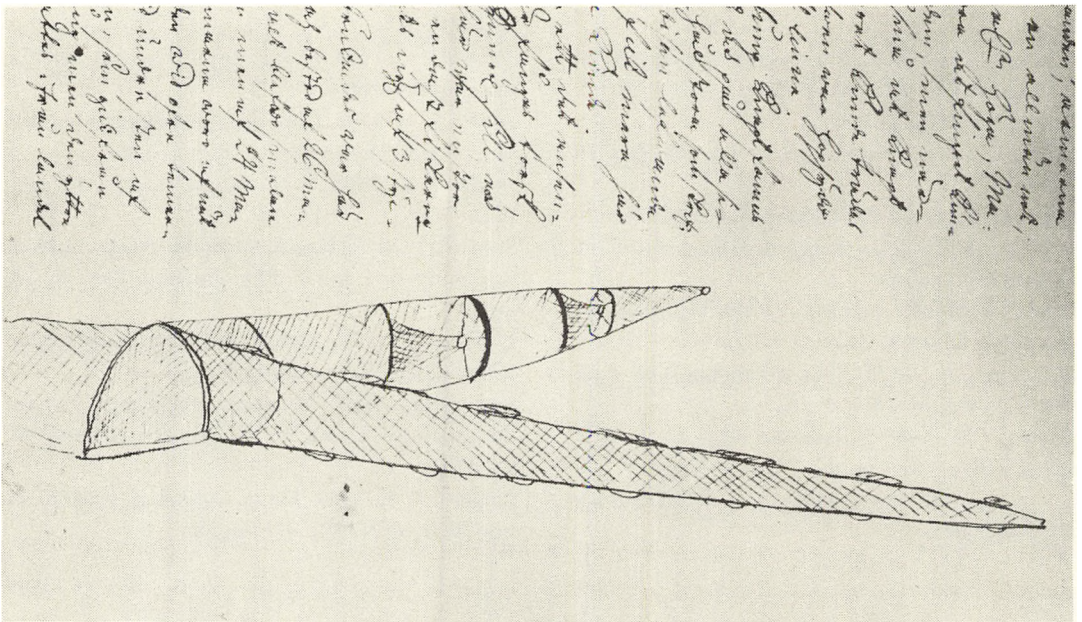
viktigare faktor som förklarar att bönderna höll fast vid fisket med detta redskap.

Fisket med stående katsor erbjöd en möjlighet för bönderna att med en ringa arbetsinsats bedriva fiske vid sidan om jordbrukssysslorna. Under den bästa fiske-säsongen, våren och försommaren, inföll viktiga jordbruksarbeten samtidigt. Sedan katsorna väl var utpålade krävde de, som Brauner nämner, »föga bekymmer«. Brauner ondgör sig i detta sammanhang över notdragningen, som inte bara slösar hampa och annat material utan även »öfver hela landet oräkneliga dags-verken utan båtnad« (1753, 273). Även om Brauner inte ger en rättvis bild av notfisket är hans jämförelser här av intresse. Av betydelse är också det faktum att fisken länge hölls levande i en katsa. Den fungerade som en sump, ur vilken fisk kunde hävas upp vid behov. Även i detta sammanhang har Brauner en jämförelse (1753, 276 f.). En katsa ger en ständig tillförsel av fisk, en sump »fångar ingen Fisk«. I en katsa dör fisken inte, men ofta nog i en sump. – Förmodligen var träkatsorna i detta avseende överlägsna de katsor av järntråd som kom i bruk och som förorsakar skador på fisk som blir kvar en längre tid.

Inte minst tack vare katsorna kunde ålandsbönderna, trots en ökande satsning på jordbruket, bedriva ett insjöfiske som för dem var en motsvarighet till fiskarbefolkningens strömmingsfiske i kust- och skärgårdsområdena.

Litteratur

- Andersson, S.*, 1936. Gäddfisket på Åland. Brages årskrift XXVI–XXX. Helsingfors.
- Bomansson, K. A. & Reinholm, H. A.*, 1856. Finlands fornborgar, I. Kastelholm. Helsingfors.
- Brauner, J.*, 1753. Beskrifning På Fiske-Katsor och deras nyttjande. Svenska Vetenskapsakademiens Handl. Stockholm.
- Claesson, C.*, 1937. »Slå ut en katsa.« Älderdomligt fiske i en sörmalandssjö. Fataburen. Stockholm.
- Dahlman, P.*, 1932. Katiskalla-pyynnistä Sammatissa. Kotiseutu. Helsinki.
- Drejfer, M.*, 1945. Smånotiser. Åländsk odling. Mariehamn.
- Eknæs, Å.*, 1972. Katisse – en gammel faststående fiskeinnretning. Årbok for Norsk Skogbruksmuseum 1967–1971. Elverum.
- Eknæs, Å.*, 1979. Innlandsfiske. Norsk kulturarv 16. Oslo.
- F(orsberg), A.*, 1893. Gäddfisket i Ålands och en del av sydvestra Finlands skärgård. Fiskeritidskrift för Finland. Helsingfors.
- Granolund, J.*, 1955. Inlands- och östersjöfiske. Nordisk kultur XI–XIIA. Oslo.
- Gyllenborg, J. G.*, 1770. Kort Afhandling Om Insjö-Fisket i Swea Riket. Stockholm.
- Hagberg, U. E.*, 1962. Fiskekatsan idag och för 3500 år sedan. Tor VIII. Uppsala.
- Lang, J. N.*, 1902. Om eganderätten till Finlands vatten. Helsingfors.
- Mead, W. R. & Jaatinen, S.*, 1975. The Åland Islands. London.
- Melander, K. R.*, 1931. Sillin eli suurhailin kalastuksesta maassamme 1500-luvulta alkaen ynnä entisaikain kalataloudestamme. Historiallisia tutkimuksia XII. Helsinki.
- Mikander, K.*, (red.), 1977. Åländska handlingar 1530–1634 II:1. Ålands urkundssamling, tredje delen. Mariehamn.
- Murenius, B.*, 1908. Acta visitatoria 1637–1666. Finska kyrkohist. samfundets handl. VI. Borgå.
- N(ikander), G.*, 1930. Från Möckelö byarkiv. Budkavlen IX. Åbo.
- Ramsdahl, C.*, 1977. »Några fiska äfven vid Åland.« Rospiggen. Gävle.
- Sirelius, U. T.*, 1906. Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsingfors.
- Sirelius, U. T.*, 1908. Suomalaisten kalastus. III. Helsinki.
- Storå, N.*, 1979. Finländskt strömmingsfiske. Teknisk utveckling och social differentiering. Norge 22. Oslo.
- Valonen, N.*, 1953. Katiska, eräsijoen kalanpyydys. Kotiseudulle 4. Vammala.
- Vilkuna, K.*, 1935. Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta. Varsinais-Suomen historia III, 2. Porvoo.
- Virtanen, E. A.*, 1963. Katsa. Kulturhist. lexikon för nordisk medeltid VIII. Helsingfors.

1. Teckning av ålhomma i Kivik. Ur Carl Linnaeus dagboksmanuskript från Skåneresan 1749, Linnean Society, London. I dagboken heter det: Ålehommer, som här brukades, var här några famnar lång och bestod av 26 maskor i omkretsen, som allt blevo smalare och smalare mot ändan men av 24 maskor vid ingången. Armarna voro av nät med 23 maskor i höjden. Vid övre tännelen voro släen /flarn/ och vid undre sten. Av desse var den armen, som gick från landet 14 famnar lång men den yttre allenast 3. Hon utsattes ifrån landet med armen rätt ut, då den korta armen såsom ett skjul gick utanföre. Gullander 1975 s. 118.

Nils-Arvid Bringéus

Ålfisket vid Kiviks Esperöd före ålbottengarnen

En processtudie ur konfliktperspektiv

Värderingen av ålen som föda har skiftat mellan åtrå och avsky. Detta sammanhänger uppenbarligen både med ålens utseende, levnadsvanor och tillgången på densamma. I det sydsvenska inlandet har den feta och välsmakande ålen skattats högt, men den ansågs samtidigt förstöra kräftfiskena. Uppåt västkusten där ål sällan förekom betraktades den som ogräsfisk och likätare. Vid östersjökusten var ålen däremot eftertraktad och ålfiskena skattlagda.

Vid den skånska ostkusten där ålfiskena hörde till gårdarnas »härligheter« blev de föremål för konflikter både på ett ekologiskt, socialt och ekonomiskt plan. Sådana kan alltjämt förekomma men jag skall här försöka visa vad de gällde före ålbottengarnen som efter dansk förebild introducerades i Skåne 1908 och på östkusten vid mitten av 1920-talet.¹ För att öka skärpan har studien begränsats till fisket vid de tre ålsätten, Ängakåsen, Kvasa och Karakås under Kiviks Esperöd, inte bara beroende på att ålfisket utan även källaget här varit ovanligt gynnsamt.²

De ekologiska sammanhangen

Under sin resa i Skåne 1819 noterar professor Sven Nilsson: »Esperöd är ett helt

rusthåll, vars ena hälft ligger på landet och den andra i havet. Den senare renderar mest, och årliga inkomsten av detta rusthåll är vanligen 3.000 riksdaler riksgälds. Detta är i hela riket för sitt ålfiske den märkvärdigaste kust. Också gives i hela riket ingen rusthållning för ålfiske utom här ... Huru lång tid innan regeringens fann det nog lönande att belägga det med rustning, har icke ålen haft sitt tillhåll här! Huru länge har han icke sedan årligen fortsatt samma vistelseort! Varför är just denna strand utanför Esperöds ägor så begärlig för honom? Varför söker han ingen lika passande på andra ställen? ... Skola vi en dag hinna till att förklara dessa fenomen, eller skola de evigt bli en gåta för naturforskaren? Endast ett uppmärksamt betraktande av dessa djurs naturell kan leda oss därtill, och vi hava att hoppas detta, vad ålen beträffar, då herr professor Fallén, som själv är naturforskare, har av alla i Sverige det bästa tillfälle därtill.«³ Fallén hade i början på 1800-talet blivit ägare till Kiviks Esperöd genom sitt giftermål med dottern därstädes, Maria Wollin.

Sven Nilsson berör indirekt konflikten mellan människans *bristande kunskap* om ålens vandringsvägar och hennes önskan

att fånga ålen. Mellbyprästen Anders Berghults nyårslyckönskningar till familjen Wollin på Esperöd vid 1700-talets slut visar att man på den tiden tog tydor om det kommande årets ålfångst. Havsörnens flykt bådade mycken ål.⁴ Även förekomsten av maneter, av fiskarna kallade »ålklick«, ansågs förebåda gott ålfiske.

Professor Fallén infriade knappast Sven Nilssons förväntningar men har likväl givit värdefulla upplysningar om Esperöds ålfiske. En senare ägare till ålsättena, sparbankskamrer Oskar Areschoug var mycket intresserad av ålens vandring. Hans anteckningar visar att han år 1885 märkte ål med trekantiga märken av platina. Eftersom antalet märkta ålar var mycket litet gav det tidiga experimentet likväl inga resultat.

Av större intresse är de observationer rörande ålfisket som Areschoug gjorde och skrev ned, och som delvis utnyttjats i R. Lundbergs uppsats »Om ålfisket med s.k. hommor vid svenska östersjökusten samt Öresund« (1881), liksom i Areschougs eget tryckta »Utlåtande« 1902.

Eftersom alla hommorna i ett ålsätt säl- lan gav lika mycket kunde fångsten ge anvisning om det var bäst vid land eller på större djup. Areschoug tyckte sig finna att både landhommorna och de yttersta hommorna gav bäst, varför han menade att ålen sökte sig fram såväl utmed land som längre ut. Han noterade även förhål- landet mellan fångster på stenbotten respektive sandbotten.

Framförallt sökte Areschoug utröna sambandet mellan *väderleken och ålfångsten* genom att dag för dag göra väderleks- observationer. Mycket värme och stilla väder under sommaren befrämjade den

s.k. blomningen i vattnet (utvecklingen av planktonalger), vilket var fördelaktigt för ålfisket.

I Areschougs anteckningar finns nog- granna uppgifter om vindförhållandena. Han ansåg att på somliga ställen en svag nordostlig eller ostlig bris var fördelakti- gast, på andra håll däremot hård västlig vind. De bästa fångsterna gjordes dock vid ej alltför stark nordlig ström. Vid västlig vind (landvind) gick ålen inemot land, vid sjövind däremot längre »ut på«.

Vädrets skiftningar tvingade ålfiskarna att bo i ålabodar vid sina ålsätt under fiskeperioden. De lärde sig även att tyda tecken på oväder som kunde spolia de dyrbara fiskeredskapen. Mycken kunskap rörande väderleksförhållandena utnyttja- des alltså för att undgå naturens skade- verkningar. Medan tecken och tydor tidi- gare spelade en stor roll härvid kom tek- niken att tagas i anspråk vid 1900-talets början. I sitt utlåtande 1902 föreslår Areschoug bl.a. »att väderleksrapporter dagligen under månaderna augusti-no- vember meddelas från Meteorologiska anstalten i Stockholm till de fiskelägen där telegraf eller telefon finnes.« I våra dagar har radions väderleksrapporter medfört att fiskarna inte längre behöver uppehålla sig i ålabodarna under fiskeperioden.

Till de mest utbredda föreställningarna hör sambandet mellan ålfångsten och *ålamörkren*. Fallén omtalar i sina anteck- ningar 1821 att fiskarna under de mån- ljusa nätterna fick lite eller ingen ål. Under fiskeperioden räknades tre mör- ker, av vilka det mellersta i början av oktober ansågs vara det indräktigaste, såvida inte östanstormarna gjorde det omöjligt att då hålla hommorna i sjön.

Areschoug uppger å andra sidan att rätt god fångst kunde göras även under fullmåne om vattnet förut blivit upprört av storm samt en lätt sjöbris höll det grumligt.

Anledningen till ålamörkrens betydelse var att ålen då inte upptäckte garnmaskorna i hommorna. Eftersom Areschougs fångstjournaler under slutet av 1800-talet upptar fångsterna dag för dag är det möjligt för den intresserade att göra ett faktiskt studium av sambandet mellan fångsterna och ålamörkren. Hans egna anteckningar tyder på att han trodde på ett samband. Med införandet av de fina nylongarnen fick månljuset mindre betydelse, men likväl talar man alltså om ålamörkrena.

Till problemen på det ekologiska planet hör *den skiftande fångstlyckan*. Om denna tidigare betraktades som Guds välsignelse eller straff så är det uppenbart att Kiviks fiskarna mycket tidigt insett att den också hängde på dem själva.

På Esperöd har man gjort noggranna räkenskaper över ålfångstens storlek dag för dag. Av Areschougs sammandrag framgår att under perioden 1815–1899 utgjorde Esperöds andel av fångsten i Ängakåsen och Kvasa (ungefär hälften av den totala fångsten) lägst 208 lispund (år 1848) och högst 997 lispund (1879). Omräknat i kilo betyder det lägst 4.000 och högst 17.000 kg.

Räkenskaperna jävar uppfattningen att ålfisket skulle vara hasardartat. Om man bortser från det exceptionellt goda fångståret 1879 har fångsten aldrig varit dubbelt så stor eller hälften så liten under två på varandra följande år. Snarare förhåller det sig så att särskilt goda fångstår levat i

folkets minne. Carl Linnaeus berättar t.ex. 1749 om hur tre ålfiskare i Kivik gjort en fångst som inbringat hela 900 daler silvermynt. Under innevarande sekel var 1914 ett mycket gott fångstår. På en söndag erhöles inte mindre än 1.300 kg ål i Ängakåsen.

Tack vare Areschougs utdrag kan vi även få en jämförelse mellan fångsterna månadsvis. Under 49 år var fångsten störst i oktober och under 32 år var den störst i september. Fångsten i augusti och november har däremot genomgående varit obetydlig.

Även utan anteckningar är det uppenbart att fiskarna skaffat sig erfarenhet om när det lönade sig bäst att fånga ål. Såväl för arbetskraftens skull, som med hänsyn till andra »fiskekamrater« var man samtidigt beroende av en samordning, som innebar en fixering av fiskeperioden. I den »fiskeordning« som gällde i Kivik under förra hälften av 1800-talet ingår bl.a. ett förbud emot att sätta sillgarn på annan mans ålsätt från Larsmäss till Mårtensmäss.⁵ Bestämmelsen visar indirekt att ålfiskesäsongen omfattade tremånadersperioden 10/8–10/11. Att två helgondagar inramade fisket tyder på ålderdomliga traditioner och visar att man sökt samordna kulturell tid med naturens klocka. Ytterligare en faktor kan ha bidragit härtill. Vid Larsmässan den 10 augusti inföll Kiviks marknad, och gamla fiskare uppger att marketenterskorna brukade tinga färsk ål av dem, vilken serverades till marknadsbesökarna med nypotatis. Marknaden flyttades senare till slutet av juli, och på 1880- och 90-talen finner man även smärre ålfångster upptagna i räkenskaperna på Esperöd för juli

månad vilket kan sammanhånga med marknadens förskjutning.

Fallén uppger att ålfisket upphörde med frosten vid Mårten. Denna slutpunkt omtalas även av gamla kiviksfiskare. En ålfiskare berättade 1967 för mig att hjälparken staddes den 1 augusti och skulle vara fri till Mårtensafton. Då utbetalades hans lön, och då fick han själv bestämma om man skulle ha fisk eller kött till midagen.

Via telefon och andra kontakter är det numera möjligt för ålfiskarna att hålla sig underrättade om fångsterna längre uppåt Östersjökusten. Det är inte längre kalendern utan ålen själv som bestämt fiskeperiodens början och slut. Därför är den inte längre lika fixerad som tidigare. Det finns exempel på att man börjat fiska i juni månad och hållit på in i december. Lika plötsligt som ålen kommer i botten garnen lika plötsligt blir dessa utan fångst då ålen vandrar vidare.

Även *fiskeredskapen* har anpassats efter de ekologiska förhållandena och detta förklarar både deras skiftande utseende och varför de förändrats så långsamt. Hommans konstruktion var ännu på 1880-talet densamma som den Linnaeus avbildade vid sitt besök i Kivik 1749, bild 1. Endast den s.k. stackarmen var något större. En sådan homma från Baskemölla på Österlens museum bär årtal 1874. Repen är av bast, som köptes av skogsbönder i Skånes inland där bastrepslagning var en viktig binäring.

I Areschougs anteckningar för 1903 omtalas en trearmad homma som utsatts vid Länningen. Detta var en förbättrad homma med en käpp i mitten av stocken i vilken långarmen fästes. Vid stockens

båda ändar fanns två stackarmar för att gena ålen.

Då hommans dimensioner liksom fångstarmarna ökades, fästes en kätting vid nedre ändan för att hålla garnen vid botten, medan en plank, s.k. kalché, fastsatt överst på förarmen höll hommans öppning flytande i vattenytan. På den steniga botten utanför Esperöd kunde man nämligen inte slå ner stolpar att fästa fångstredskapen vid, som fallet är på sandbotten. En kalchéhomma mättes upp vid Ernst Kleins fiskeexpedition i Kivik 1932, bild 2. Denna typ har använts fram på 1950-talet, bild 3, men ansågs då olämplig att fiska med eftersom plankan i vågskvalpet ryckte sönder garnen. Denna ersattes därför med bojar.

Fiskaren Hans Åkasson, död 1786, efterlämnade enligt bouppteckningen 11 hommor medan Nils Håkansson, död 1828 haft 18 ålhommor.⁶ Skillnaden i antalet kan sammanhånga med en förändring av *fiskemetoden*. Fallén omtalar nämligen 1821, att man »i senare tider« satt ut hommorna i längre rader än förut, vilket givit bättre fångst. Fiskaren Jöns i Ängakåsen hade börjat med detta och försöket hade fått efterföljd.

Vid en process 1864 uppgav ålfiskarna i Esperöd att man under deras tid satt ut 16–20 hommor efter varandra uppåt havet. Varje homma hade en längd av omkring 12 famnar och största djupet där man kunde sätta ut hommor var 10 famnar. Armarnas längd varierade. Vid en process 1874 uppgav en fiskare att han dels satt ut 20 stycken »storhommor« vardera om minst 14 famnars längd samt 9 »småhommor« om vardera 10 famnars längd.

Vid fiskerannsaking i Kivik 1911 omtalas att ålhommorna antingen var »tjudrade« dvs. förankrade med tågvirke på land, eller »sänkta« med fyra till fem stora stenar.⁷ Det förra sättet, som också kallades att »sätta på länk« gjorde det möjligt att dra upp hela hommeraden på land vid storm. Enligt Areschoug var det dock inte vanligt att esperödsfiskarna band samman sina hommor. Sannolikt har stenbotten försvårat denna metod.

Redan Areschoug hade uppmärksamheten riktad på möjligheten av att de förbättrade fiskeredskapen minskade *tillgången på ål*. Efter att ha indelat fångst-siffrorna från Esperöd i tioårsperioder och jämfört dessa kom han emellertid till slutsatsen att »åltillgången ej minskats under de senare årtiondena oaktat på de sista 30 åren många nya ålfisken börjat upptagas, förbättrade redskap begagnats och till mycket större antal än förut förbrukats.«

Ålbottengarnens införande i Ängakåsen och Kvasa genom ett par ålfiskare från Åhus omkring år 1925 aktualiserade emellertid på nytt frågan om utfiskning. Ålfiskarna själva anser emellertid vattenföreningen genom industriutsläpp – särskilt från Nymölla sulfitfabrik – vara boven i dramat.

Ålfisket vid Skånes ostkust har försämrats starkt under 1960-talet och man kan säga att ålfiskarna kommit i konflikt med såväl ekosystemet som industrialiseringen av vårt samhälle. Ålfisket liksom annat yrkesmässigt fiske ter sig i våra dagar som en alltmera begränsad resurs. Frågan gäller inte om det kommer att upphöra utan hur länge yrkesmässigt ålfiske förblir lönsamt. Den nuvarande ålfiskaren tror sig

själv vara den siste som bedriver yrkesmässig ålfångst på Kiviks Esperöd.

Kampen om ålfisket

Enligt dansk lag tillhörde kustfisket, och därmed ålfisket med hommor, Kronan medan fiskevattnet utanför var fritt. Eftersom Esperöd låg under Svabesholm som tillhörde Bornholms vederlagsgods, var fiskerätten under 1600-talets senare del av Kronan överlåten till den som hade godset i förläning. Innehavaren av Svabesholms gods kunde antingen utnyttja ålfiskena med eget folk eller arrendera ut dem. Städs målssedel var kvittot på arrendatorns rätt att fiska.

Vid jordrevningen 1671 rådde en *konflikt mellan Maltesholms gods å ena sidan, vars rättigheter bevakades av inspektoren Hinricsson och åbon på Esperöd samt övriga arrendatorer av Esperöds fisken å andra sidan.*⁸

Arrendet utgjorde vid denna tid en tunna ål för Ängakåsen och lika mycket för de båda andra ålsätten tillsammans. En tredjedel av Ängakåsen brukades av åbon på Esperöds gård Frans Rasmussen mot 4 daler silvermynt i årlig ränta, medan inspektoren på Maltesholm bortstätt övriga två tredjedelar till andra bönder. Rasmussen yrkade vid jordrevningen på att hela Ängakåsen åter lades under gården emot det tidigare arrendet en tunna ål eller 12 daler. Hinricsson förklarade å sin sida att åbon på Esperöds gård aldrig stätt eller fäst ålsättet varför han inte hade någon rätt att fiska där. Han hade dock för en tid beviljats att bruka en tredjedel därav. Ville han bruka allt skulle han få det för städs mål, såvida det inte var nödvändigt för godsets behov.

Av Karakås och Kvasa njöt Johan Nilsson i S. Mellby det ena fisket mot en halv tunna ål i landgille, medan inspektoren själv brukade det andra. Inte heller Johan Nilsson kunde uppvisa städsmålsedel. Eftersom de tre ålsätten tillhörde herrgårdens »härlighet« låg det enligt inspektoren närmast till hands att bruka dem »till gårdens betjänter«. Det förefaller med andra ord som om inspektoren lika mycket såg till egna intressen som till godsets. Ålfisket på Esperöd var en god inkomstkälla.

Sedan major Stakes änka Elisabeth Malmenia den 22 juli 1690 av Karl XI fått rustningsbrev på Esperöd erhöll hon mot rustningsskyldigheten full skatterättighet för Esperöd varav gården räntade 25 daler, möllan 10 daler och de tre ålfiskena 27 daler. Därmed upphörde Maltesholms anspråk på ålfiskena. Konflikterna kom nu att gälla *rusthållaren på Esperöd och fiskearrendatorerna*.

I början av 1700-talet fiskade kiviksfiskaren Rasmus Fransson med stöd av en 28 år gammal städsmålsedel i Kvasa. Fru Malmenia betraktade emellertid detta som ett intrång i de rättigheter som Kungl. Maj:t förlänat henne vid rusthållet. Generalguvernören avgjorde tvisten den 19 februari 1703 genom att resolvera att Rasmus Fransson skulle lämna fisket om han endast hade sin städsmålsedel att stödja sig på. Tidigare städsmålsedlar hade nämligen upphört att gälla genom skattläggningskommissionens beslut.

Konflikten mellan rusthållaren och hans fiskare kom i fortsättningen inte att gälla själva fiskerätten utan snarare villkoren för ålfiskenas upplåtelse. I Falléns beskrivning 1821 heter det: »Dessa ålesätt

äro bortstadda till 10 stycken fiskare på Kivik. Sista städjebreven utfärdades i början av år 1815 efter änkefru Wollins död. Varje fiskare löste sitt städjebrev med 6 riksdaler banko, – vid någon fiskares bortgång antages en ny mot städja. Så länge kontraktet med trohet uppfylles, har ingen ny städja blivit pålagd. Annars om otrohet eller ohörsamhet begås, kan ny städja äga rum, om ägaren finner sin räkning med så ringa bestraffning. I vidrigt fall tillsättes ny fiskare.»

Något städjebrev är inte bevarat men Fallén redogör i sin beskrivning både för fiskarnas rättigheter och skyldigheter. Gångstigarna över Esperöds ägor till ålsätten fick kiviksfiskarna endast nyttja under fiskesäsongen, för hasselnötternas och risets skull. Varje fiskelag skulle ansvara för var sin stätta. Vissa av föreskrifterna hade stadfästs av häradsrätten. Sålunda var fiskarna enligt Fallén genom tingsrättens beslut förbjudna att gå i land i kåsarna utom vid storm och i livsfara. Att de ändå nyttjat kåsarna då de satte ut sina torskkrokar hade likväl lämnats opåtalat.

Anledning till *konflikter mellan ålfiskelagen inbördes* saknades säkerligen inte. Fallén skriver 1821: »Varje båtlag bör själv hålla sig båt och all fiskredskap uti gott stånd, samt ensamt bestyra fisket på de utsättningsställen, som av ålder blivit valda, och som tillhöra ålsättet, utan att intränga sig på sina grannars platser.« Ålfiskelagen bar namn efter ålsätten och ålabodarna. Ålfiskarna på Kivik kallades sålunda söderifrån räknat för »Krivarna«, »Hellevigarna«, »Karakåsarna«, »Kvasarna«, »Engakåsarna«, »Kårringjarna«, »Hamnarna« och »Tittudarna«. Medlemmarna i fiskelagen var som regel de sam-

ma år efter år. Vid en fiskerättsprocess 1864 omtalas att Matts Håkansson Hall, som var 63 år hade varit ålfiskare i 21 år, Henrik Lasson, som var 56 år hade fiskat i 19 år och hans förfäder dessförinnan medan Nils Thorsson, som var 50 år gammal idkat ålfiske för Esperöds gård i nära 30 år.

Hommebåten ägdes gemensamt av fiskarna i båtlaget och det låg i vars och ens intresse att den sköttes. Men ifråga om fördelningen av arbetet inom båtlaget kunde det givas anledning till konflikter eftersom laget inte var helt egalitært sammansatt. Fallén omtalar att »den äldsta vid vardera ålesättet anses såsom förman och lärer hava roddningen till funktion. De övriga nedsätta och rykta hommorna, och alla utgöra ett båtlag.« Den svagaste ställningen hade »lejekarlen« som kunde växla varje fiskesäsong och som inte hade andel i hommebåten.

Bouppteckningar efter avlidna fiskare visar att samme fiskare kunde äga såväl andel i hommebåt och ett stort antal hommor som sillgarn, flundregarn, laxlinor osv. Detta förklaras av att fiskena bedrevs på olika tider under året. Inte desto mindre förekom en tydlig polarisering mellan *ålfiskarna* och *övriga fiskare*. I Kivik skilde man mellan »Vårdagskamraterna« som höll ihop om vårarna med sillgarn och torskkrok och längre fram på sommaren bedrev vrakfiske, medan »Höstkamraterna« var ålfiskare.

Vid 1800-talets mitt länkades rusthållarens konflikter över från de egna fiskarna till tjuvfiskare. Genom häradsrättens beslut den 21 september 1855 stadgades utom böter enligt lag och särskild skadeersättning ett förhöjt vite av 16 riksdaler

32 sk. banko för den som idkade olovligt fiske vid bl.a. Esperöds gård tillhöriga ålfisken. Redan föreskriftens årliga tillkännagivande i Mellby och angränsande kyrkor markerade en latent konflikt.

Bakgrunden till vitesförhöjningen var uppenbarligen en paragraf i den kungliga förordningen av den 29 juni 1852 enligt vilken strandägarens rätt till havsfisket bara gällde så långt hans landgrund räckte eller 100 famnar från det ställe invid stranden, där stadigt djup av en famn vidtog. Med stöd av denna stadga satte tre kiviksfiskare i oktober 1863 ut 11 hommor 300 famnar från stadigt djup utanför Kvasa ålsätter. Fru Areschoug som då var innehavare av Esperöds gård väckte åtal mot fiskarna. Hon hävdade därvid att hennes fiskerätt inte byggde på strandrätten utan på skattläggningen av Esperöds ålfisken. Domstolen gick även på denna linje och fastslog att fiskarna inte kunnat påvisa att »den rätt ägaren av Esperöds gård genom skattläggning och rusttjänsts erläggande av ifrågavarande åldrätt sig förvärvat att däri idka ålfiske vore inskränkt inom det utmål i havet, som i gällande fiskeristadga bestämmes.« Fiskarna som dömdes till böter överklagade domslutet såväl i hovrätten som hos Kungl. Maj:t men utan framgång.

År 1873 måste Oskar Areschoug åter värna om Esperöds fiskerätt, sedan tre kiviksfiskare satt ut ålhommor utanför Ängakåsen. Också denna gång fälldes fiskarna, och de sökte förgäves ändring i hovrätten och hos Kungl. Maj:t. Följande år hade Areschoug två mål emot sammanlagt åtta fiskare som gjort intrång på hans fisken med sina hommor. Också nu fälldes fiskarna, och varken i hovrätten

eller hos Kungl. Maj:t lyckades de få någon ändring. Fyra av de föregående kiviksfiskarna instämdes på nytt av Areschoug hösten 1887 för olaga fiske med ålhommor i Ängakåsen.

Lagen om rätt till fiske av den 27 juni 1896 gav upphov till nya konflikter vid de ostskånska ålfiskena. Areschoug råkade nu själv ut för att bli instämd till tingsrätten för olaga ålfiske. Han hade nämligen satt ut ålhommor utanför sin egen landgrund. Hans anteckningar skvallrar om att den dåvarande ägaren till Esperöd, häradshövding Hagander stod bakom processen, som Areschoug förlorade i häradsrätten. I sin Utredning år 1902 konstaterar han dock att saken till slut avgjordes till ålfiskeägarnas förmån genom hovrättens utslag.

Processen visar att konflikten nu kommit att stå mellan *fiskerättsinnehavaren och lagstiftningen*. Ifråga om fisket visade sig generella rättsregler svåra att upprätthålla. Länsstyrelserna fick därför senare befogenhet att utfärda särskilda föreskrifter. I Kristianstads län får numera fasta ålfiskeredskap inom den zon som Esperöd tillhör begagnas högst 800 meter ut från stranden. Både genom anonyma angivare och rutinmässiga kontroller är ålfiskarna påpassade.

Förhållandena vid Esperöd visar således att ålfisket alltifrån det att källmaterial är tillgängligt, eller i mer än 300 år, varit föremål för intressemotsättningar. De tvistande parterna har växlat men frågan har alltid gällt ekonomiska intressen. Vi skall nu se närmare på dessa.

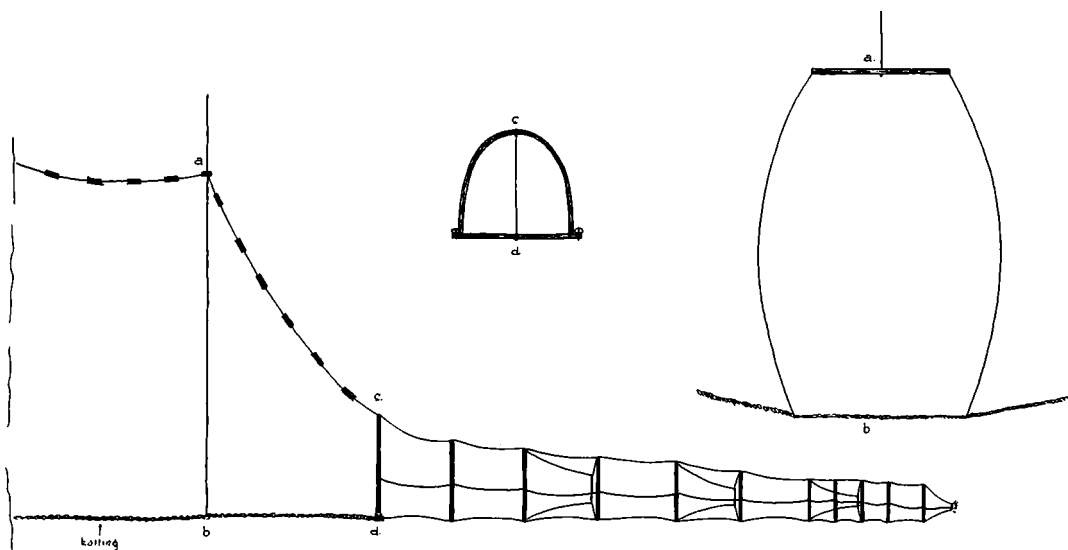
Ekonomiska konflikter

Ålfiskena på Kiviks Esperöd utgjorde en

betydande resurs vilket i sin tur betydde att de var hårt beskattade. Redan då Esperöd 1690 omvandlades till rusthåll beräknades skatten på ålfiskena som vi sett högre än på gården. Det tydligaste vittnesbördet om värdet av ålfiskena är att rusthållarna på Esperöd åtminstone sedan 1700-talets mitt underkastade sig besväret att själva bedriva detsamma som *hälftenbruk med fiskarna*, medan Karakås, som låg avlägsnare, var utarrenderat mot 8 fjärdingar salt ål.^{8a}

Den ekonomiska konflikten kom till uttryck i en noggrann kontroll av fiskarna. Vid förlust av sin städja och sitt ålfiske fick ingen av dem vara otrogen, stursk eller ogin vid uppfyllandet av sina förbindelser. Fiskarna fick inte mer än andra tillgripa något i skogen, ej heller plocka baska (ris till bakugnen), kappor eller skära stänger åt sig. Med tillstånd av gårdsägaren kunde de få något hassel till lagning av hommorna, men endast tjänliga hasselstammar fick användas efter skogvaktarens utvisning, inga unga alstammar eller annat gagnvirke. Detta var desto lättare att övervaka som man kunde räkna hommestängerna och skilja de nya från de gamla. På grund av virkesbristen var fiskarna skyldiga att behålla och vårda hommestängerna så länge de kunde begagnas. Då de högg nya hade de dock rätt att bära hem till bränsle de små kvistar, som blev över vid stängernas tillyxning.

Hälftenbruket mellan rusthållaren och fiskarna vid utnyttjandet av ålfisket i Ängakåsen och Kvasa medförde en latent konflikt. Ur rusthållaren, professor Falléns synpunkt beskrivs den så här 1821: »En noggrann uppsikt över ålfisket är så

2. Uppmåtningsritning av kalchéhomma i Kivik 1932 av M 10693, Folkliivsarkivet, Lund.

mycket angelägnare, som detta snart sagt är enda inkomsten för rustningen, skatternas, de talrika tjänstehjonsavlöningarnas och husets övriga behovs bestridande. Så länge fiskarna äro redligt folk och egna tjänstehjon ärliga, så är föga att befara i förlustvägar, utom den olyckliga stormar kunna förorsaka. Emellertid och till upptäckande av underslev, bör man tidigt om morgonen, och när dagål vankas, tidigt om eftermiddagen besöka kåsarna, och även i bakhåll utspionera fiskarnas företag.«

Den främsta konflikthanledningen utgjorde givetvis fördelningen av fångsten. Denna var därför noga reglerad. Fallén beskriver den så här: »Delningen av ålen sker i tre på land grävda hålör, i den mellersta hålles utur tunnan vad som utur båten uppbares, för att sedan i sidohålorna av fiskarna själva utskiftas, styckvis, som sker efter ett av vana händer och

ögon tämligen säkert mått, utan annan vägning nämligen än med hand och ögon. Den avlidne fiskaren Hans Persson på Ängakåsen hade härtill ett förunderligt snabbt handlag. Även Söne Lasson bär sig ock tämligen fort åt. Men vid Kvasa går delningen långsammare. – Gårdägaren tager vilkendera hålan han behagar, än den ena, än den andra, utan att förut hava givit sådant tillkänna. På samma sätt delas även den särskilda ålen, som av hjälpedrängen i dess hommor vankas, så att gårdsägaren därav undfår hälften. Vid ålfisket åligger gården, att varje morgon passa på båtarnas ankomst i land, för nämnda ställen Ängarna och Kvasa särskilt, varvid drängen från gården hjälper till, att från båten uppbara tunnan, samt hålla uti säcken, vari gårdens andel kastas; börandes för övrigt en av fiskarna ösa all ålen i denna säck och densamma på kärren upphjälpa. Ägaren eller dess ombud

bör vid fördelningen vara närvarande.« Det s.k. prutet, dvs. annan fisk som gick till i hommorna som gädda, abborre, torsk, flundra och ålgnubbar m.m., var förbehållet gården. Endast abborrar, gäddor och torsk brukade dock föras hem till gården.

Fiskarna var inte enbart skyldiga att avlämna hälften av fångsten till gårdsägaren utan skulle utföra dagsverken, vilket var ytterligare en konflikthanledning. Arbete bestod av risning på ängarna, vedhuggning, räfsning, snöskottning m.m. Sådana dagsverken, under vilka gården bestod födan, fick dock inte krävas under den tid fiskarna var som mest sysselsatta. Fiskarna var enligt Fallén inte lämpade för alla arbeten, varför dagsverkena endast togs ut i nödfall. I stället för att komma själva brukade de sända sina pojkar och flickor, dock mera för att bryta kvistar än för att arbeta vid risningen. Därför indrogs förmånen att få bära hem de hopsamlade kvistarna.

Hälftenbruket av ålfisket i Ängakåsen och Kvasa fortsatte under fru Areschougs tid. Ett arrendekontrakt med fyra kiviksfiskare 1863 rörande Kvasa ålsätt föreskriver att varje fiskare årligen skulle erlægga en fjärding god saltad sill och en pott tran. Dagsverkena som fiskarna vid påfordran var skyldiga att utföra i tur och ordning omfattade snöskottning, gårdsgårdsuppläggning, sågning av famnved samt klyvning och uppsättning av densamma i stackar till den mängd som åtgick för gårdens behov. Därtill kom baskhuggning och potatisupptagning samt tio kvinno-dagsverken.

Efter fru Areschougs död avskildes ålfiskerna från Esperöds gård och sonen

Oskar Areschoug förvärvade även sina syskons arvslott. Detta kunde ge anledningar till konflikt mellan *gårdsägaren och fiskerättsinnehavaren*. Vid försäljningen av Esperöd 1871 försäkrade sig därför Areschoug om fri tillgång till gångstigarna till ålsätten. Båtplatserna, de s.k. kåsarna, fick dock begagnas av den nye ägaren för in- och utskippningar och vid tångtäkt. Vid laga skiftet 1875 inskrevs rätten att nyttja stigarna som ett servitut. Förslaget vid köpet, att gårdsägaren och ägaren av ålsätten skulle ha var sin nyckel till grindarna, tyder på att man också var angelägen att hålla obehöriga på avstånd.

De långa arrendeperioderna får säkert tolkas som att det var fördelaktigt att tillhöra ett ålfiskelag. Ålfiskarna torde ha varit bättre ställda än de fattiga fiskare som fiskade torsk med krok och lax med lina. Den halva andelen i ålfångsten innebar dock inte att de delade risker och materialkostnader med fiskerättsinnehavarna.

Fastän hommefisket efter ål var ett strandfiske var det ingalunda riskfritt. Fallén omtalar att »flera exempel givas, att fiskare, för räddningen av sina dyrbara hommor omkommit.«

Eftersom fiskarna själva var skyldiga att hålla redskap drabbades de också själva av *förlusterna vid stormar*. Areschougs anteckningar år 1901 visar vad som kunde hända. Den 13 november då det blev storm med högt vattenstånd och svår sjö låg 63 hommor ute på Ängakåsen och Kvasa. Genast på morgonen gick tre man uppåt kusten för att söka hommor med hjälp av en dragg eller s.k. »kla«. De fann ett par tämligen goda hommor samt

några bälgar vid Kivik. Av de 18 hommor som var utsatta vid »Blåmannen« fanns 4 hela hommor och 3 söndriga och därpå en ny god homma. Ännu på aftonen saknades 49 stycken. Den 19 november fann Areschougs fiskare hommor i Vitemölla, vid Tittut och vid Kivik förutom i Kvasa så att den totala förlusten stannade vid 25 hommor.

I sitt tryckta utkast 1902 omtalar Areschoug den stora förlust av dyra ålfiskeredskap som förekommit under de föregående åren. Försök från Hushållningssällskapet sida att bilda en assurancesförening hade strandat eftersom »redskapen på sandiga stränder ej på långt när var utsatta för sådan förstöring som på de steniga. De förra fiskarna ville därför inte vara med om att ersätta förlusterna för de senare.« Vi har alltså här ett exempel på *konflikt* också mellan *ålfiskarna själva vid olika fiskelägen*.

Också ålabodarna kunde skadas vid storm. År 1904 skadades främre gaveln på boden i Kvasa, och i Karakås gick sjön upp och skar kring boden och hela strandvallen till tre alnars djup under tröskeln. Fiskarna sökte hjälp genom insamlingar. Vid tiden för första världskriget var dock ålabodarna brandförsäkrade.

Fiskarnas främsta kapitalinsats utgjordes av eget arbete. Vid upprensningen av kåsarna efter stormar och isvintrar brukade gårdsägaren i Esperöd sätta till sina drängar samt brännvin, men detta var den enda arbetsinsats i vilken gården deltog. Fisket var fiskarnas ensak och det var hårt. »Börjar storm mitt i natten, så äro fiskarna beredda att gå ut, för att rädda sina hommor, varvid väl ål möjligen kunde vankas, men lika möjligen undan-

hållas. Stundom och i stark sjögång, då landsättning vid båtställena i kåsen är omöjlig, måste båten arbetas fram till Kiviks hamn och åldelningen där förrätas« skriver Fallén 1821. Trots likadelningen av fångsten fann sig rusthållaren i ett arrendekontrakt 1863 föranlåten att ålägga fiskarna att bedriva fisket med all kraft och inte försumma detsamma av en eller annan anledning.

Någon svårighet att rekrytera ålfiskare kan inte utläsas ur det äldre källmaterialet. Under 1800-talets sista kvartssekel uppstår emellertid konkurrens mellan *fiske och sjöfart* i Kivik. Areschoug uppger i sitt Utlåtande 1902 att antalet vrakekor i Kivik minskat från 15–16 till 2–4, och på vissa ålfisken hade antalet fiskare minskat från 4–6 till 3–4 »och hava åtskilliga av dem under de tre senaste åren legat öde av brist på brukare.« Anledningen var att de flesta unga fiskarsöner begivit sig till sjöss. Areschougs anteckningar visar att man fick skaffa ålfiskare långväga från.

Bristen på ålfiskare sammanhänge uppenbarligen även med att hela ålfiskemarknaden blivit rörligare. Arrendeperioderna förkortades till fem år varjämte andelen av fångsten ersattes av fasta arrenden. Under de första åren på 1900-talet prövade Areschoug olika slags arrenden. Det gamla in natura-arrendet av Karakås hade år 1904 ersatts med 800 kronor om året. Under femårsperioden 1909–1914 bortarrenderades Ängakåsen av den nye ägaren Åke Hjort för 900 kr de två första åren och för 950 kr de tre sista. För Kvasa erlades 800 respektive 850 kr och för Karakås 550 kr årligen. Jämte skatten skulle arrendena betalas den 15 oktober.

Villkoren under perioden 1914–1919 var oförändrade. Under femårsperioden 1930–1935 erlade fiskarna Nils och Håkan Malmgren 1000 kr per år för Kvasa och 500 kr för Karakås jämte 50 kg vacker ål av oktoberfångsten.

De fasta arrendeavgifterna var riskfyllda för fiskarna. En kiviksfiskare omtalade 1911 att han och hans kamrater ett år inte ens kunde fiska till arrendet utan fick låna 400 kronor för att fullgöra sina förpliktelser.

Ålfångstens fördelning under 1800-talet med tre fiskare i varje båtlag innebar att rusthållaren fick ca 50 % och varje fiskare endast något mer än 15 %. Inkomsterna av ålfisket kunde rusthållaren dock inte lägga på kistbotten. De skulle, som Fallén omtalar, dels användas till löner och onera av olika slag, dels till s.k. villigheter, dvs frivilliga gåvor för olika tjänster. De senare var så regelbundna att de kunde uppfattas som ett slags skyldigheter. Vi finner att detta kunde leda till konflikt mellan *rusthållaren och gåvomottagaren*. En klockare Nordström gjorde sålunda i början av 1700-talet anspråk på tiondeål. Landshövdingeämbetet resolveerade emellertid att bruket att erhålla ål från Esperöd var en välvilja och inte en i lag grundad rättighet.

Även om ålen var en villighet från rusthållarens sida fick dock även ålfiskarna vara med att betala kalaset. Ännu på Falléns tid skedde nämligen tilldelningen till prästen – 9 lispund färsk ål – ur den gemensamma hålan vid kåsarna i Ängarna och Kvasa, innan något skifte skett till övriga. Vid Karakås betalades däremot ålen till präst och klockare av fiskarna själva. I slutet av 1800-talet löstes ålen till klockaren mot 9 kr i Karakås. I gengäld

skulle denne bjuda på ett ankare Rö-rumsöl.⁹ Kyrkoherde Berghult tackade för sin del genom de lyckönskingsrim varmed han uppvaktade familjen Wollin på Esperöd vid nyår och andra tillfällen. Om också prästen bjöd fiskarna på öl som tack för ålen är däremot obekant.

På Esperöd gick en stor del av ålen till villigheter in natura åt såväl militiestaten som krono- och skogsbetjäningen. Majorren på Svabesholm fick sålunda 2 lispund ål för att han höll ordonnans. Korpralen fick lika mycket för att han kontrollerade att ryttaren under marscher och på möten inte vanvårdade hästen eller munderingen. Länsmannen i Ravlunda fick 1 lispund ål och häradsskrivaren 10 marker för att de i förhand lämnade underrättelser om erläggandet av olika avgifter. Bergsfogden, hejderidaren, kronoskogvaktaren fick vardera 1 lispund ål. Hållskjutaren i Brösarp fick 10 marker ål och en skraddare Berg i Svinaberga fick 5 marker ål för lerhämtning. Den färska ålen ingick således i själva det ekonomiska systemet på Esperöd.

Den saltade ålen torde ha använts i hushållet på Esperöd, liksom i familjen Wollins lundahushåll. En av de akademiska lärarna i Lund hävdade enligt Nicolovius »att ett ordentligt hushåll ej kunde undvara en fjärding fet ål.« Herrskapet på Esperöd nöjde sig inte härmed. Före 1814 hade karakåsfiskarna erlagt 4 fjärdingar salt ål och fyra fjärdingar salt torsk, efter 1814 erlades i stället 8 fjärdingar salt ål.

Som Börje Hanssen visat var umgänget mellan familjen Fallén på Esperöd och traktens ståndspersoner livligt, och man kan säkert utgå ifrån att ålen både funnits i förningskorgarna och på kalasborden.¹⁰

3. Kalchéhomma, upphängd till tork i Kivik på 1950-talet. Foto: Gustaf Åberg, Österlens museum.

Ålen blev med andra ord ett sätt både att vinna och upprätthålla vänskapsrelationer och därmed även att markera distansen till folk utanför umgängeskretsen. En uppteckning på Folklivsarkivet i Lund visar att ålen även under Oskar Areschougs tid nyttjades för att värva inflytelserika vänner, som kunde göra en gentjänst när det behövdes. Ålabodarnas »idylliska läge vid skogen utgjorde under sommar och höst allt som oftast samlingsplats för ortens ståndspersoner, vilka inbjödos till ålagille i ålabodarna. Till de närmast boende grannarna i Ravlunda och Brösarp körde Areschoug själv med

sin vita häst för att invitera till ålagille. Gästerna utgjordes av riktiga kärngubbar såsom E. i Simrishamn, C. på Torup, S. i Ravlunda, M. på Björstorp, H. i Brösarp och C. på Tunbyholm, samtliga födda på 1820-talet. Benämningen kärngubbar var väl motiverad, emedan man kappades om, vem som kunde äta mest av den väl-signat goda ålen, som äts i alnvis, varefter det skröts vitt och brett om, hur många alnar var och en satt ner, och aldrig hörde man talas om, att inte ålagillena bekommit samtliga väl.«¹¹

Ålen ingick i likhet med sillen även i ett ekonomiskt bytessystem som sträckte sig

långt utanför Kivikstrakten. Fallén omtalar i ett bihang till Esperöds ekonomiska och historiska beskrivning 1821 att »i anseende till den tillgång stranden äger på sill och ål, och behovet därav för lantmannen, företages ofta resor från skogsorter, med skogsvaror, i synnerhet träskor, bräder, aska, träkol och tjära, som förbytes mot fiskvaror, eller försäljas . . . Var och en som behöver sådana varor får därför passa upp när de händelsevis skola passera förbi.« Man kan utgå ifrån att såväl Esperöds gård som ålfiskarna på Kivik deltog i denna byteshandel. Till Simrishamns marknad infördes däremot endast ål från de närmast belägna fiskelägena.¹² En del ål såldes även till »prångare« som förde densamma inåt landet. Priserna steg långsamt, mellan 2 och 3 kr per lispund 1815–1847, mellan 3 och 4 kr 1847–1855 och 5–6 kr 1855–1856 till mellan 4 och 6 kr 1857–1872.¹³

Svårigheten att avyttra färsk ål var påtaglig. Utöver saltningen förekom ej någon förädling av densamma i Skåne. I Tyskland fanns däremot rökerier vid varje fiskeläge. Framförallt i Berlin och andra städer fanns stor avsättning och år 1873 kommer de första tyska ålkvassarna till Kivik för att köpa upp färsk ål, som sumpades. Därmed inträdde ett helt nytt skede i ålhandeln. Ålen steg till mellan 7 och 8:50 kr per lispund. Tyskarna hade sin huvudstation i Kivik, varifrån de seglade ut till de kringliggande lägena och mottog fångsten för natten.¹⁴ Då och då hämtades ålen av ångbåtar och transporterades levande till Berlin, vanligen över Stettin.

På närplanet resulterade detta i uppkomsten av särskilda ålhandlare. Vid

en process om fisket vid Esperöd 1874 kallades bl.a. tre personer som vittnen, om vilka det uttryckligen heter att de handlade med ål. Men det blir även *konkurrens mellan åluppköparna*. Areschoug noterar 1902 att tyskarna sökte dumpa priset. De gav 1:– eller 1:10 per kilo medan åluppköparna gav 1:20 till 1:35.

Fiskhandlarna på Kivik etablerade samarbete med Ålexporten i Åhus som började 1921. Med sina små båtar samlade de upp ålen från olika ålsätt och »kejsade« över den med håv på Ålexportens kvassar som förde den till Åhus för förädling. I de 19 vedeldade ugnarna röktes 2 ton ål om dagen eller 500 ton om året.

Inkomsterna av ålhandeln bidrog uppenbarligen till spekulation också rörande fiskena. Efter att ha gått i arv alltsedan 1700-talet kom de i början av 1900-talet att gå ur hand i hand bland penningstarka ägare. År 1909 förvärvade hovrättsnotarien Åke Hjort i Malmö de tre ålsättena för 26.000 kr och häradshövdingen Åxel Hagander köpte dem av fru Emilia Hjort år 1915 för 30.000 kr. Två år senare köptes ålsättena av ett konsortium bestående av fyra förmögna kiviksbor. Dessa sålde det i sin tur på auktion år 1951 till »ålakungen« Henning Nilsson i Åhus för 80.000 kr. Denne överlät fiskena till sin son Nils Gunnar Nilsson, som själv alltjämt bedriver fiskena i Ängakåsen och Kvasa tillsammans med en kompanjon.

Sedan Henning Nilsson drog sig tillbaka 1972 kom Ålexporten i Åhus i olika händer för att slutligen sättas i konkurs och nerläggas. Danskarna transporterar numera ålen från Esperöd i sina vattenfyllda tankbilar till egna rökerier.

På närplanet utkämpas kampen om

ålen i våra dagar knappast mellan ålfiskarna och åluppköparna utan snarare mellan snabbköpens delikatessdiskar och ett par dagar om året mellan ålлотterierna på Kiviks marknad. Utefter skånekusten har ålagillena blivit ett sätt för krögarna att locka matgäster fram på höstkanten. Medan kräftor knappast kan kokas på mer än ett sätt lär det på Österlen finnas

72 olika sätt att tillreda ål på.¹⁵ Även om möjligen Fritiof Nilsson Piraten står för uppgiften, är ålrätterna ingenstades så rikt varierade som vid den skånska ostkusten. Också i kampen om turisterna har ålen blivit ett vapen. Kanske är det rentav dags att återuppta det gamla häradsvapnet med de två ålarna i Albo, som en gång ansågs betyda ålens hemvist!

Noter

1) Persson 1949; A. H. Ålfisken vid Kiviks Esperöd. Om ålbottengarnen vid skånska sydkusten se även Fries 1978 s. 303 ff.

2) I främsta rummet bör nämnas C. F. Falléns Anteckningar öfver hushållningen på Esperöd år 1821 (M 114:2, KB) samt Esperöds beskrifning från 200 år till 1816 (M 114:1, KB). Ett omfattande material rörande tvister om ålfisket på Esperöd i äldre tid, arrendekontrakt, fångststatistik och anteckningar av Oskar Areschoug har ställts till mitt förfogande av ålfiskaren Nils Gunnar Nilsson, Kvasa, Kivik. Olika förhållanden på Esperöd har tidigare berörts av Hanssen 1952 s. 474 f., Bringéus 1981 s. 196 f. samt Åberg 1981 s. 49 ff. Rörande ålfisket på Esperöd se Lundberg 1881 samt Areschoug 1902. Om ålsättenas benämning se Ejder s. 63, 66. Ålfisket i Kivik blev föremål för vissa undersökningar vid E. Kleins fiskeexpedition 1932. Se härom M. 10693, Folkliivsarkivet, Lund. Artikeln bygger även på personliga intervjuer av författaren med ålfiskare och andra i Kivik.

3) Schiller 1934 s. 185 f.

4) A. Berghults lyckönskingsverser finns i KB.

5) Cappelin 1933 s. 5.

6) Uppgifter rörande ålfisket i Österlens museum, Simrishamn.

7) Denna fiskerannsaking ingår i Utredning --- 1925 och är delvis återgiven i Löfström 1981 s. 62.

8) Jordrevningsprotokollet förvaras i Landsarkivet i Lund och i utdrag ibland handlingarna rörande Esperöds ålfiske (se ovan not 1).

8a) Jfr. Tidström 1891 s. 58.

9) Uppteckning i M. 10693 s. 1, Folkliivsarkivet, Lund.

10) Hanssen 1952 s. 474 f.

11) M. 4822 s. 37 f., Folkliivsarkivet, Lund.

12) Hanssen 1952 s. 216 ff., 340, 362, 476.

13) Lundberg 1883 s. 70. Cappelin 1935 s. 7 f.

14) Lundberg 1883 s. 69.

15) Rollof 1982 s. 20, 30 f. Om ålrätter i Kivik se Bringéus 1981 samt M. 4822, Folkliivsarkivet, Lund.

Källor och litteratur

A. H. Ålfisken vid Kiviks Esperöd. Ystads Allehanda 25/10 1926.

K. Ander - B. Hildebrand, Carl Fredrik Fallén. Svenskt biografiskt lexikon 15. 1956.

O. Areschoug, Ullåtande / rörande fisket vid skånska östersjökusten/ 1902.

N.-A. Bringéus, Människan som kulturvarelse. 2 uppl. 1981.

N.-A. Bringéus, Matkultur i Skåne. 1981.

O. Cappelin, Fiskes ordning och hamn förordning vid Kivik. Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1933.

B. Ejder, Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 1 Albo härad. 1958.

C. Fries, Den svenska södern. 1978.

B. Gullander, Linné i Skåne. 1975.

B. Hanssen, Österlen. 1952.

- H. A. Kappelin, Som Östapåg. Minnen från 1870-talets fiskarliv i Kivik. *Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1935*.
- /C. von Linné/ *Carl. Linnaei Skånska resa, på höga öfwerhetens befallning förrättad år 1749*. 1751.
- L. Lovén /Nicolovius/, *Folklivet i Skytts härad i Skåne vid början av 1800-talet*. 1957.
- R. Lundberg, Om ålfisket med s.k. hommor vid svenska östersjökusten samt Öresund. *Lantbruksakademins handlingar 1881*.
- I. Löfström, Med havet som arbetsplats. I *Boken om Kivik 1981*.
- Y. Rollof, *Från Ålakusten till Kap Horn*. 1982.
- K. Persson, Det första ålbottengarnet i vårt land sättes ut från Falsterbo strand. *Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1949*.
- H. Schiller, Skåne genom två sekler. *Reseskildringar från gamla tider*. 1934.
- A. Tidström, *Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756*. 1891.
- Utredning rörande fiskerättsförhållandena vid rikets kuster*. SOU 1925.
- G. Åberg, Kring Kiviks Esperöd. I *Boken om Kivik 1981*.

Knut Kolsrud

Båtskifter

Flertallet av befolkningen i Norge har ned gjennom tidene bodd i mer eller mindre umiddelbar tilknytning til sjøen. Sjøen har gitt ressurser, og sjøen har vært den viktigste transportvei. I begge tilfeller har bruk av båt vært et hovedgrunnlag for folks livsførsel – i mye høyere grad enn i de andre land i Norden. Norsk etnologi lar seg ikke forstå i sin helhet med mindre man har dette faktum for øye.

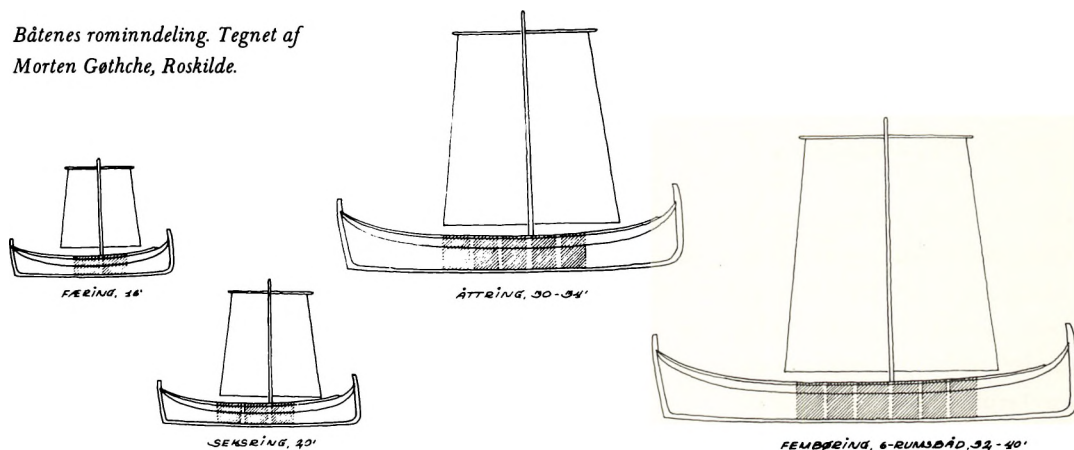
En av de mest karakteristiske båttypen langs kysten har vært den såkalte Nordlandsbåten. Den er en konstruksjon som har røtter i en meget lang tradisjon og slett ikke er begrenset til fylket Nordland. Konstruksjonen ligger til grunn for flere båttypen som til dels har økt i størrelse i årenes løp. Disse båtene i Nordland har vært bygd av norsktalende og samisk-

talende bygdehåndverkere i innfjordene hvor skog var tilgjengelig.

De fire klassiske båttypen har vært færingen, seksringen, åttringen og fembøringen. I tillegg har en del mellomliggende typer vært brukt og også større båter. Hovedgrunnlaget for inndelingen har vært antall rom, altså avstanden mellom toftene, med tilsvarende årepar. Det vil si at færingen i prinsippet hadde to rom, seksringen tre, åttringen fire eller fem og fembøringen fem, seks og også flere. En del varianter med utvidelse i form av et halvrom har vært vanlig. Det sier seg selv at forskjellene i størrelse representerer visse forskjeller i bruksområde og også forskjeller i organisasjon av mannskap.

Mye har vært skrevet og er kjent om disse båtene. Men jeg skal i det følgende

Båtens rominndeling. Tegnet af Morten Gøthche, Roskilde.

reise noen spørsmål i sammenheng med hvor vanlige de fire grunntyper har vært i denne del av landet. Det er naturlig å gjøre dette ut fra hovedpremisset om *bruk* som diakritisk beskrivelse for etnologiens problemområder.

Nordland omfatter kyststrekningen mellom Trøndelag og Troms. Distansen fra nord til sør er i luftlinje ikke så mye kortere enn Vestlandet i Sør-Norge. Det vil si at området alene strekker seg over en atskillig lengere avstand enn hele Sveriges vestkyst og at den er bortimot en halv gang lengere enn luftlinjen fra Ska-gen til den dansk-tyske grense. Skulle man imidlertid regne selve kystens forløp med de mange dype fjorder inn i fjellmassivet, foruten de tallrike øyer i skjærgården utenfor, måtte kyststrekningen mange-dobles. Båten var et livsgrunnlag i denne sjøorienterte verden.

For å måle bruken av båttypene i eldre tid måtte jeg analysere et materiale som kunne gis kvantitative uttrykk for båtenes forekomst blant folk. En slik kilde er skiftene. Jeg måtte videre bruke skifter som var samtidige og representative både geografisk og økonomisk. Samtidig ønsket jeg å gjøre dette på et så tidlig tidspunkt som mulig i Nordland. Nå var denne kysten før inndelt i 4 len, senere fogderier: *Helgeland* (N), som strekker seg fra grensen mot Trøndelag til et stykke sør for den nåværende Bodø by, *Salten* (S), som omfatter strekningen derfra til grensen mot Troms, og endelig de to mindre *Lofoten* og *Vesterålen* (LV), som betegner buen av øyer utenfor Salten og de havvendte deler av øyene nordafor utenfor Sør-Troms.

Det tidligst mulige tidspunkt for en jevn

fordeling av materiale fra disse områder er årene 1728–30, og for disse årene har jeg tatt ut samtlige skifter, i alt 243. Det første problem som reiser seg overfor alle de innvendinger som kan anføres mot et slikt materiale, er spørsmålet om representativitet. Dette kan i første omgang måles ved forholdet mellom skifter og bosatte steder (gårder) på Helgeland, i Salten og i Lofoten/Vesterålen. De to siste områdene er så vidt mye mindre enn de øvrige at jeg har slått dem sammen i analysen for at tilfeldigheter i for små tall ikke skal innvirke på hovedtendenser som kommer fram i større tall.

Det finnes ikke kilder til å angi sikre befolkningstall for de årene skiftene er hentet fra. Men et brukbart anslag kan hentes ved opptelling av navngitte gårder for hele Nordland fra matrikkelverket av 1723, noen få år før skifteforretningene. Antallet oppsittere er da, grovt regnet, forutsatt å utligne skiftende forhold mellom gårder og brukere innen de tre områder av Nordland. Tabellen nedenfor viser den prosentvise fordeling av de 243 skiftene og tilsvarende av de bosatte steder:

	Skifter	Bosatte steder
Helgeland	45	46
Salten	30	34
Lofoten/Vesterålen	24	20
	99	100

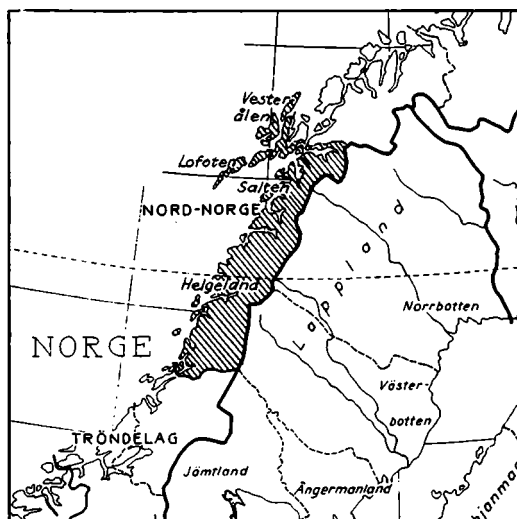
Tabellen viser en mindre underrepresentasjon for Salten og en tilsvarende overrepresentasjon for Lofoten/Vesterålen. Likevel er samsvaret forbausende stort og

Nordland (skravert). Omarbeidet efter Axel Sømme (ed):
A Geography of Norden, Oslo 1961.

gir til kjenne at skifteforretningene har fordelt seg temmelig jevnt i hele Nordland.

Det neste problem er spørsmålet om økonomiske forskjeller i kildene vil virke inn på denne fordelingen. Jeg har derfor gruppert skiftene i formuesgrupper på basis av deres bruttoverdi. For å finne fram til den nettoverdi som utlodningen foretas etter, trekkes gjeld og skifteomkostninger fra. Bruttoverdien endres da ofte betydelig og i meget skiftende grad. Men nettoverdien skjuler den livsstil som summen av skifteinnholdet i bruttoverdien angir. Man kan derfor ikke, slik det har vært gjort, trekke et enkelt element ut av skiftene uten at sammenhengen med det sosio-økonomiske uttrykk i verdien av alt registrert innhold i skiftet har vært foretatt.

Bruttoverdien i de 243 skifter varierer fra noen få riksdaler opp til omkring 1000 ganger høyere. All den stund etnologien i særlig grad befatter seg med de brede lags livsformer, har jeg søkt etter et skille i denne variasjonsbredde. Jeg har gjort dette ut fra forutsetningen om å oppnå at fordelingen av skiftene har en tilstrekkelig stor tallmengde til at man kan slutte noe om hva som var vanlig. Av den grunn måtte det settes en eller annen øvre grense for tallanalysen. Grenseskillet får dermed en metodisk karakter. Skiftematerialet over grensen er så lite i antall at det snarere illustrerer enn beviser de tendenser som ligger i det kvantitative materiale under denne grensen.

Jeg har funnet at en slik grense kan trekkes ved en skifteverdi på 200 riksdaler. Fordelingen av de 243 skifter på under og over 200 riksdalers bruttoverdi på de tre områder ser slik ut:

Riksdaler	H	S	LV	Nordland
under 200	98	72	56	226 = 93%
i prosent	43	32	25	
over 200	12	1	4	17 = 7%
i prosent	71	6	23	
Sum	110	73	60	243=100%

Den prosentvise fordeling av skifter over 200 riksdaler i bruttoverdi avviker meget sterkt fra proporsjonene mellom bosatte steder og det samlede antall skifter, mens skiftematerialet under 200 riksdaler i bruttoverdi bekrefter dette forholdet og dermed kan sies å være representativt. Jeg skal derfor legge disse skiftene til grunn for den videre analyse.

Det tredje problem blir da hvor disse skifter grupperer seg på en verdiskala opp til 200 riksdaler. For å belyse dette har jeg gått ut fra at det må finnes en nedre grense for hva som var vanlig. Idéen er å skille ut virkelig fattige, eller ufullstendige skifter, d.v.s. de mindre funksjonelle grupper i Nordlands arbeidsliv. Dette skillet kan delvis settes ved skifter under 20 riksdalers verdi. Skifteverdier høyere, inntil 100 riksdalers verdi, har jeg fordelt i to verdigrupper etter hvorvidt de har mindre eller mer i skifteverdi enn 50 riksdaler. På bakgrunn av den meget sterke uttynning av skifter med over 200 riksdalers bruttoverdi har jeg gruppert skifter mellom 100 og 200 riksdalers verdi i én klasse. Det viser seg at en slik inndeling gir hensiktsmessige tall:

Riksdaler	H %	S %	LV %	Nordland %
Under 20	2	7	11	20
	2	10	20	9
20-49	31	35	25	91
	31	48	44	40
50-99	38	18	11	67
	39	25	19	29
100-200	27	12	9	48
	27	16	16	21
Sum	98	72	56	226
	99	99	99	99

Av tabellen går det fram at det relative antall skifter i høyere verdigrupper har en stigende tendens fra nord til sør. På den annen side er det et spørsmål om den

gjennomsnittlige verdi av skiftene i hver gruppe. De bør ligge omkring midtverdiene i den enkelte gruppe, trolig unntatt den øverste gruppe som nærmer seg uttynningen i skiftematerialet. Tabellen nedenfor viser klart slike tendenser, med et mindre unntak for Saltens verdigruppe 50-99 riksdaler.

Gjennomsnittlig skifteverdi pr. verdigruppe

Riksdaler	H	S	LV
Under 20	13	14	11
20- 49	34	32	31
50- 99	75	63	71
100-200	135	131	130

Det fjerde problem er så hvor vanlig det er at disse skiftene inneholder båter.

	Båt- skifter	Antal skifter	I prosent
Helgeland	80	98	82
Salten	61	72	85
Lofoten/ Vesterålen	45	56	80
Sum Nordland	186	226	82

Dette viser altså at vel 4/5 av dette skiftematerialet inneholder én eller flere båter. Fordeles dette materialet også på verdigrupper, kommer det fram at selv i den laveste gruppe har 2/3 av skiftene båt, mens de øvrige grupper ligger på 83-85 % med registrerte båter.

Konklusjonen er at båter må ha vært allemannseie. Samtidig viser omstående prosentvise oppstilling av båtskifter etter

Åttring. Foto: Wilse 1906. Norsk Folkemuseum.

verdigrupper, sammenholdt med den tilsvarende fordeling av hele skiftematerialet under 200 riksdalers verdi, at denne konklusjon understøttes av en høy grad av representativitet:

Riksdaler	Båtskifter	Skifter
Under 20	6	9
20– 49	42	40
50– 99	31	29
100–199	21	21
	100	99

Det samlede antall båter i de 186 båtskiftene under 200 riksdalers verdi er 343. Dette viser at svært mange må ha hatt mer enn én båt, fordi gjennomsnittet ligger noe under 2 båter pr. skifte, mens det høyeste antall registrerte båter i ett skifte er hele 6. Ut fra et alminnelig skjønn vil man – som femte problem – kunne anta at jo større samlede verdier skiftene inneholder, desto større er sjansene for at de har flere båter. Denne antagelse bekreftes til fulle av tabell over den prosentvise fordeling av antall båtskifter i Nordland etter båtantall og verdigrupper:

Båter/Riksdaler	–20	20–49	50–99	100–199	Sum
1	4,4	25,6	8,7	2,7	41,4
2	2,2	13,1	15,3	8,2	38,8
3	–	3,3	5,5	4,4	13,2
4	–	–	0,5	3,8	4,3
5	–	–	0,5	1,1	1,6
6	–	–	–	0,5	0,5
					99,8

Tabellen viser at 4/5 av båtskiftene har én eller to båter, omtrent likelig fordelt. Videre kan en konstatere at antallet båter øker i takt med høyere skifteverdier, men at de aller fleste av disse ikke har flere enn tre båter. Noen få har fire. Flere båter er det meget sjelden noen har.

Det sjettede spørsmål blir å undersøke hva slags båttypen skiftene har inneholdt. Dette vil bli gjort for eventuelt å måle faktorene geografisk lokalisering og økonomi i forekomst av båttypene. Tabellen

nedenunder summerer opp den prosentvise andel i forhold til båtskifter i de enkelte områder av skifter med de båttypen de inneholder:

	H	S	LV	N
Færinger	33	16	44	30
Seksringer	70	67	62	67
Åttringer	21	46	49	36
Fembøringer	8	11	13	10

Av denne tabellen går følgende fram:

1) Seksringen var langt den vanligste båttypen i Nordland. 2/3 av båtskiftene inneholder denne båttypen, og den var forholdsvis jevnt utbredt over hele Nordland.

2) Fembøringen var langt fra vanlig. Bare hvert tiende skifte hadde en slik båt, og disse var også nokså jevnt utbredt i de tre områder med en liten stigende tendens fra sør til nord.

3) Åttringen forekommer i vel 1/3 av båtskiftene, men det er en markert forskjell i geografisk utbredelse. Den er lite utbredt på Helgeland, ca. 1/5 av skiftene har åttringer, mens den til gjengjeld var meget vanlig i de nordligste områder hvor hyppigheten nærmer seg halvparten av skiftene.

4) Færingen forekommer bare i under 1/3 av skiftene. Den var imidlertid registrert i forbausende få skifter fra Salten, mens den forekommer dobbelt så ofte på Helgeland og enda hyppigere i Lofoten/Vesterålen.

Konklusjon: En geografisk faktor virker sterkt inn på åttringens utbredelse, kanskje også på færingens utbredelsesområde. Seksring og fembøring er lite påvirket av denne faktor.

Det sjuende problem blir da om den økonomiske faktor virker inn på forekomsten av disse båttypene. Oppstillingen nedenfor av dem er satt i relasjon til verdigruppene for om mulig å avdekke denne faktor:

Riksdaler	Færingar	Seksringer	Åttringer	Fembøringar
Under 20	33	50	17	0
20– 49	34	62	22	0
50– 99	25	72	44	7
100–199	30	75	58	38

1) Færingen er med noen variasjoner over og under 1/3 forholdsvis jevnt fordelt på skifter i alle verdigruppene.

2) Seksringene øker fra forekomst i halvparten av skiftene i laveste verdigruppe til 3/4 i den høyeste.

3) Åttringen viser en enda sterkere relativ økning – fra en beskjeden hyppighet i skiftene i laveste verdigruppe, særlig i forhold til seksringen, til nær 3 1/2 ganger mer i den høyeste.

4) Fembøringen forekommer overhodet ikke i de to laveste verdigrupper, bare så vidt i den nest høyeste. Den er egentlig bare konsentrert til den høyeste verdigruppe med nær 2/5 av skiftene der.

Konklusjon: Tabellen viser med all ønskelig tydelighet at jo større båten er, desto sterkere slår den økonomiske faktor ut. Men samtidig slår også den geografiske faktor som nevnt sterkt ut for åttringens vedkommende.

Etter dette blir det naturligvis særdeles viktig som åttende problem å finne ut hvor vanlig det har vært å kombinere båt-typer i ett og samme skifte. Dette er nedenfor regnet ut i prosent for Nordland i

sin helhet, fordi en videre oppdeling i områder og verdigrupper gir så små tall at sannsynligheten for generaliserende konklusjoner blir sterkt redusert:

	Færing	Seksring	Åttring	Fembøring
Færing	13			
Seksring	14	32		
Åttring	9	15	7	
Fembøring	2	3	3	2

Av tabellen går det fram at

1) Over halvparten av båtskiftene ikke har mer enn én enkelt båttype.

2) Over halvparten av disse én-båtsskiftene har en seksring, mens de mindre færing og de større åttringer og fembøring forekommer mye sjeldnere og i sterkt fallende orden i skiftene.

3) De vanligste kombinasjoner er seksring-færing og seksring-åttring, omtrent likelig fordelt. Kombinasjonen åttring-færing forekommer ikke så ofte.

4) Fembøringens kombinasjoner med de andre båttypene er sjeldne i skiftene.

Jeg har tidligere påvist den økonomiske faktor i distribusjonen av skifter med forskjellige båttypene. Det vil derfor være viktig å få fastslått verdien av de ulike båttypene. Men på dette punkt er det store variasjoner, med hensyn til om båten er stor eller liten, om den er utstyrt med seil eller ikke, om båt eller seil er nye eller om de er gamle etc.

Det niende problem blir derfor å klar- gjøre hvordan slike faktorer virker inn på

den kapitalverdi båtene utgjør. Det er inn- lysende at for å kunne gjøre dette, må ver- diene regnes ut som gjennomsnitt for de klassifiseringer som de ulike kvalifiserin- ger gir anledning til å hente inn fra skifte- nes oppgaver. Dette er imidlertid ikke så enkelt å gjøre – av tre grunner.

1) De ulike kombinasjoner resulterer i et forholdsvis stort antall varianter.

2) Disse varianter har meget ulik dek- ningsgrad i materialet.

3) Dette fører til viktige forskjeller i bevisføringen – fra slutninger bygd på kvantiteter til antagelser bygd på illustra- sjoner i enkelttilfeller.

Jeg har gruppert dette meget store materialet etter de fire hovedtyper av bå- ter som er registrert og kombinert dem etter hvorvidt de er gamle eller nye eller er uspesifisert med hensyn til slike kvalifi- seringer. Da båtene enten er oppgitt med eller uten seil, har jeg vært nødt til å finne de gjennomsnittlige seilverdier hvor disse kunne klassifiseres for seg.

Framgangsmåten viser seg i de fleste

1131. Nordlånd. Øvelssundet i Raftsund.

Åttring i Raftsund med råseilmasta i karakteristisk stilling over krysstokken. Bergens Sjøfartsmuseum.

tilfeller å ha vært vellykket. Den innebærer nemlig en kontrollmulighet som er gjennomført på følgende måte: Først er gjennomsnittsverdien for den enkelte båttype alene regnet ut for seg, fordelt på kategoriene uspesifisert, ny, gammel. Videre er tilsvarende tall utregnet for seil. Gjennomsnittstallene for båttypen og seil i de enkelte kategorier er så summert. Endelig er gjennomsnittstallene for de forskjellige båttypen med seil regnet ut og sammenholdt med de nevnte sumtall. Kvalifikasjonen »ny« forekommer imidlertid sjelden i materialet, både for båter og seil. Kvalifikasjonen »gammel« er langt

vanligere for begge gjenstandene. Den er åpenbart bygd på et mer subjektivt skjønn enn betegnelsen »ny«, men den representerer en overgang til det store flertall av registreringer som er uspesifikke. Disse kan derfor i noen utstrekning inneholde båter som er gamle, ved siden av en bruksrekke med båter og seil som strekker seg fra nesten nye til en overgang til spesifisert gamle båter. Med andre ord: de uspesifiserte registreringer inneholder en meget variert rekke av verdier hvor det er nødvendig å regne ut gjennomsnittstall som representative mål på kapitalverdien av brukte båter.

På bakgrunn av disse overveielser har jeg utført et ganske omfattende regnearbeid av de verdiangivelser som finnes i skiftene. Disse verdiangivelser er gjort i riksdaler, mark og skilling. Jeg nevner at 1 riksdaler = 6 mark og 1 mark = 16 skilling, ∴ 1 riksdaler = 96 skilling. Det vil si at summeringene er gjort i 3 rekker. Der- nest er summen av riksdaler omgjort til mark som er summert med tallet for

mark og omregnet til skilling som er sum- mert med skillingstallet. Det framkomne tall i skilling er delt med antallet enheter og resultatet så regnet tilbake som gjen- nomsnittstall uttrykt i riksdaler, mark og skilling.

Resultatene er samlet i nedenstående tabell over de enkelte typer av båter og seil. De viser seg i de fleste tilfeller å være ganske frapperende samsvar.

	Færing	Seksring	Åttring	Fembøring
Båter uten seil	1 - " - 8	1 - 3 - 9	2 - 1 - 10	7 - " - "
+ tilsv. seil	" - 3 - 2	" - 5 - 6	2 - " - "	2 - 5 - 10
Sum	1 - 3 - 10	2 - 2 - 15	4 - 1 - 10	9 - 5 - 10
Båt med seil	1 - 4 - "	2 - 1 - 15	4 - 1 - 9	6 - " - 11
Ny båt uten seil	1 - 3 - "	2 - 2 - 10	4 - 1 - "	5 - 2 - "
+ tilsv. nytt seil		2 - " - "	3 - 3 - "	7 - " - "
Sum		4 - 2 - 10	7 - 4 - "	12 - 2 - "
Ny båt med seil		5 - " - "	8 - " - "	10 - " - "
Gammel båt				
uten seil	" - 1 - 11	" - 2 - 10	" - 4 - 7	1 - 2 - 4
+ gammelt seil		" - 2 - 15	" - 4 - 5	" - 4 - 10
Sum		" - 5 - 9	1 - 2 - 12	2 - " - 14
Gammel båt med seil		" - 5 - 6	2 - 4 - 7	1 - 5 - 5

1) Gjennomsnittsverdiene for båter uten seil lagt sammen med den tilsvarende verdi for seil alene ligger meget nær den gjennomsnittlige verdi for båter som er registrert med seil under ett. Dette gjelder de tre båttyper færing, seksringer og åttringer.

2) Verdiene for nye seksringer og åttringer med nye seil lagt til ligger også temmelig nær tallene for tilsvarende nye båter med seil. For færingenes vedkom- mende er det ikke oppgaver over annet enn verdien av ny båt uten seil, og den er nesten en halv gang høyere enn den uspe-

Fembøringen Victoria ved Saltdal Bygdetun. Foto: Asbjørn Klepp.

sifiserte, brukte færing uten seil. Dette er et rimelig tall.

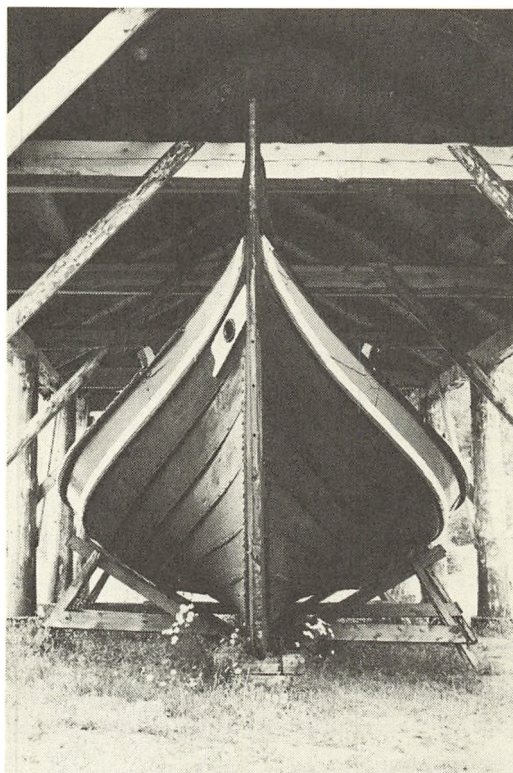
3) Gamle båter har meget bra samsvar for seksringens og fembøringens vedkommende. Åtringens respektive verdier spriker, mens oppgaver mangler for færingen unntatt for båt uten seil.

Av disse 10 fullstendige grupperinger viser det seg altså at kontrollen gir godt samsvar i 7 tilfeller. Dette må sies å være et meget overbevisende resultat. Det er bygd på et stort antall oppgaver over båtene. Uoverensstemmelsene for de to tilfeller av fembøring lar seg imidlertid forstå.

For de uspesifiserte fembøringenes vedkommende er det en markert forskjell som sikkert henger sammen med de ytterst få tilfeller som er registrert hvor tilfeldigheter i antall, størrelse og alder overdekker det samsvar som er konstatert i de andre båttypen.

Det samme må være tilfellet for fembøringene som er nye og med nytt seil. Når en uspesifisert båt uten seil er satt til 7 riksdalers verdi, mens en ny båt er vurdert til litt over 4 riksdaler, burde disse tallene egentlig ha vært byttet om. Når også en ny fembøring med seil har verdien 10 riksdaler, vil dette tallet sammenholdt med verdien av et nytt fembøringseil på 7 riksdaler åpenbart være for lavt.

Jeg vil derfor betrakte oppgavene for fembøringenes to første grupperinger som illustrasjoner på den størrelsesorden de ligger i heller enn som underbygde kvantitative bevis.

Verdiforskjellene mellom de ulike båttypen, deres alder og de nødvendige seil danner et forholdsvis komplisert bilde. I første omgang skal jeg framholde forskjellene i de utregnede tall for nye, brukte (uspesifiserte) og gamle båter med seil i materialet.

1) Jeg skal da se på disse forskjeller når det gjelder *seksringen* som etter de foregående resultater må kunne sies å være hele Nordlands standardbåt tidlig i 1700-årene. En ny seksring med seil har verdien 5 riksdaler, et tall som ligger bare ca. 1/2 riksdaler høyere enn summen for nye båter og seil. Verdien er dermed representativ, og man kan konstatere at anskaffelsen av produksjonskapitalen seksring med seil svarer til 2 kuverdier, d.v.s.

den gjennomgående vurdering av en melkeku på 2–3—. En *brukt* seksring med et tilsvarende seil har en verdi på snautt det halve, altså ca. 1 kuverdi. *Gamle* seksringer har en gjennomsnittsverdi på litt under én riksdaler eller med andre ord under femteparten av en ny båts verdi.

2) *Åttringen* synes ikke å falle fullt så fort i verdi. Som *ny* båt med seil er den satt til 8 riksdaler, bare 2 marks forskjell til summen av ny båt og nytt seil. Det vil si at kapitalen svarer til en del over 3 kuverdier.

Brukte åtringer med seil har en redusert verdi på vel halvparten, mens *gamle* båter vel heller ligger i leiet omkring 1 1/2 riksdaler enn oppgaven på over 2 1/2 hvor jeg antar at seilet har hevet verdien. Hvis dette er riktig, synker åtringer med seil i omtrent samme tempo som seksringene.

3) For å løse problemet med de til dels sprikende tall for *fembøringenes* vedkommende har jeg tatt utgangspunkt i middelverdiene, det vil si 11–1— for nye fembøring og 8—5 for brukte fembøring og rundet av til tallet 2—” for gamle fembøring. Dette gir til kjenne at en *ny* fembøring med seil svarer i verdi til en

besetning av melkekyr på mellom 4 og 5 dyr, hvilket er mellom 1 og 1 1/2 ku høyere enn tallet for brukt båt og seil angir. Antagelig er denne kapitalverdien egentlig for lav, idet talloppgaver for en brukt båt uten seil er hele 7 riksdaler og et nytt seil har samme verdi. Man kan derfor kanskje konkludere med at anskaffelse av en ny fembøring inklusive nytt seil vil ligge et steds mellom 10 og 14 riksdaler – avhengig av båtens størrelse. Dette innebærer en kapitalinvestering på 4 til nærmere 6 kuverdier. *Brukte* fembøring vil da ikke ha blitt redusert i verdi så mye som seksringer og åtringer, mens *gamle* båter vil variere fra 15–25 % av en ny båts verdi.

4) For *færingenes* vedkommende er oppgavene mangelfulle. Men det går iallfall fram at verdien av en ny båt alene er 1 1/2 riksdaler, et tall som svarer til verdien av en brukt båt med seil, hvor seilverdien utgjør 50 % av den brukte båts verdi. Jeg vil derfor slutte at en ny færing med nytt seil betyr en investering på ca. 1 kuverdi.

Ut fra disse konklusjoner kan man sammenfatte investeringsnivået for nye båter med nye seil slik:

	Færing	Seksring	Åtring	Fembøring
Kuverdi	1	2	3+	4 – 6

Av dette kan man også si at det synes som om utgiftene til seil øker relativt etter båtstørrelsen, fra ca. 1/3 av de samlede utgifter til ca. halvparten. Seil er imidlertid lite brukt for færingene, men åpenbart nødvendige for storbåtene åtringer og fem-

børing. Den vanligste båten, seksringen, er som oftest utstyrt med seil. Det er denne båten og til dels åtringen som har vært de karakteristiske bruksbåtene i den allsidige næringsvirksomhet til sjøs i Nordland.

Fiskebåter venter på utrorssignalet i Stamsund, Lofoten. Foto tilhører Alf Storå, Våg i Steigen.

Båter er en viktig del av den kategori av etterlatenskaper i skiftene som i alminnelighet grupperes under sjøredskap. Dette omfatter også redskaper til fiske og fangst. De er en mangfoldig gruppe som jeg ikke har plass til å analysere her. Men den samlede sjøredskap angir et mål på den investering i næringskapital som var et hovedgrunnlag for eksistens langs kysten.

Jeg skal derfor som tiende og siste problem reise spørsmålet om hvilken relasjon denne kapitalverdi har til de samlede verdier som inngår i boet. Tallene i oppstillingen nedenfor er regnet ut som prosenter av brutto skifteverdi fordelt på verdigruppene, Nordland generelt og de enkelte områder.

Riksdaler	Nordland	H	S	LV
< 20	12.7	(34.6)	9.5	10.1
20 – 49	10.8	9.7	13.9	7.9
50 – 99	10.4	9.5	11.2	11.8
100 – 199	9.4	8.4	9.6	12.2
	10.1			

Fra prøveseilingene på Roskilde Fjord i 1970-årene med Vikingskibshallens áttring Rana, bygd i Hemnes i Rana like før århundreskiftet.

Det viser seg da at

1) Sjøbrukets investeringsnivå for Nordland som helhet utgjør 1/10 av skifteverdien. Dette er langt mindre enn verdien av husdyrene.

2) Dette nivå er så pass konstant at det kan være berettiget å konstatere at investeringer i sjøbruket grovt sett øker proporsjonalt med økonomisk evne. Dette forhold står også i motsetning til husdyrholdet som synker i relativ verdi selv om den ligger 4 til over 2 ganger høyere.

3) Spesifikasjonene på de enkelte områder viser forbløffende beskjedne avvik fra

de mer generelle tendenser. (Tallet for Helgeland under 20 riksdalers verdi er tilfeldig fordi det bygger på bare 2 skifter, i motsetning til de øvrige.) Variasjonsbredden er ikke mer enn ca. 8 % til ca. 14 %.

4) Faktorene som bevirker slike mindre avvik fra hovedtendensene er av en vesentlig lavere grad enn de faktorer som ligger til grunn for den alminnelige utnytting av sjøen i næring og transport i Nordland – slik det er påvist i bruken av båt i denne artikkel.

Etterord

Jeg har i det foregående forsøkt å analysere et forholdsvis stort skiftemateriale kvantitativt. Hensikten er å finne regulariteter i forekomsten av ulike båter tidlig i 1700-årene. 10 problemer er formulert og besvart.

I tillegg til disse nærmere 350 båter – som må antas å være representative for mange tusen gårders bådhold langs den lange Nordlandskysten – forekommer noen få andre båttyper. Det gjelder særlig slagbåter, tendring og jekt. Disse er imidlertid båter eller fartøyer som forekommer ytterst sjelden i materialet. De er tydelig sosialt avgrenset til meget høye boverdier. De faller derfor utenom den avgrensning til den brede allmennhet («almuen») og til den derav følgende bevisføringsteknikk som er foretatt i denne framstilling.

Eske Wohlfahrt Andersen

Limfjordspennalhuset

– et 1900-tals eksempel på statslig regulering
og deraf inspireret lokal opfindsomhed

Synsvinklen sædvane-centralt dirigeret kaster lys over ganske mange af de erhvervskulturelle træk, der karakteriserer limfjordsfiskeriet. Det gælder ikke kun ældre tiders fiskeri, også forholdene fra Aggertangens gennembrud i 1825 til i dag lader sig ofte med held anskue ud fra dette perspektiv. Spændingen eller skismaet mellem statslige beskyttelsesforanstaltninger og limfjordsbefolkningens traditionelle aktiviteter på vandet er stadig et aktuelt studiefelt.

Statens forsøg på regulering af limfjordsfiskeriet synes i tidens løb at være blevet modtaget af befolkningen på tre principielt forskellige måder:

En ganske hyppig reaktion har været at mørklægge fiskeriet, altså at fortsætte i det skjulte som hidtil. Det var fx hvad befolkningen gjorde da pulsvoddet pludselig blev forbudt for alle andre end Agger- og Harboørboerne i 1750. Det er også stort set hvad der er sket efter den seneste revision af fiskeriloven i 1978, der sigtede mod en indskrænkning af menigmands adgang til at fiske.

Men statslige reguleringer har lige så ofte affødt højlydte protester eller bønfyldte indsigelser til myndigheder og lovgivningsmagt med ønske om afskaffelse

af de nye restriktioner. Denne reaktionsmåde kan have form af personlige henvendelser, breve eller mere omfattende modstand, som fx da fritidsfiskerne i slutningen af 1970'erne organiserede sig i foreninger for derved at øve politisk pression.

Endelig den tredje mulighed: Man kan mere eller mindre stiltiende godtage de pålagte byrder og begrænsninger, men alligevel inden for lovens rammer forsøge at udnytte situationen bedst muligt. Denne reaktion er ikke ensbetydende med passiv godtagelse af nogle ude- og ovenfra kommende restriktioner.

I det følgende skal jeg belyse denne sidste tilpasningsform nærmere, eksemplificeret ved noget så konkret som en af Limfjordens særlige bådtyper – det såkaldte »pennalhus«.

Navnet

Ved Limfjorden vækker ordet »pennalhus« som regel andre associationer end i resten af landet. Det er ikke kun noget med blyanter og skolegang – pennalhus er en motorjolle, fiskernes foretrukne fartøj i den vestlige Limfjord i tiden ca. 1930–50. Det første blev bygget af bådebygger Ove Christensen i Glyngøre i

1926,¹ men førend selve båden beskrives yderligere, kan der være grund til at se lidt nærmere på dette ejendommelige navn.

Der verserer flere historier af et vist mytologisk tilsnit, der forsøger at forklare navnets oprindelse. Her skal kort gengives to, fordi de hver på sin måde bidrager til at karakterisere den tid og den kulturelle sammenhæng hvori denne særlige bådtype blev udviklet.

»Det første pennalhus blev solgt til to fætre fra Glyngøre, Ivar Jensen og Ivar Zachariassen. De havde fået en bøde for ulovligt fiskeri, og da de havde god tid om vinteren, foretrak de at sidde den af i stedet for at betale rede penge. De kom til afsoning i Skive Arrest, og den blev dengang ikke kaldt arresten, men »pennalhuset«.

Da skibet blev solgt sagde man på godt jysk: »Nu håer dem pennalhus-kåle køwt Ove hans skiw«. Navnet blev hængende ved skibet, og sådan gik det til at »Limfjordspennalhuset« fik sit navn.«²

Historien er interessant og kan umiddelbart lyde plausibel fordi den tager udgangspunkt i en helt almindelig foreteelse: det ulovlige fiskeri. Konsekvensen af denne form for fiskeri var – trods mange forskellige sikkerhedsforanstaltninger fra fiskernes side – ofte pågribelse og idømmelse af en bøde. Også her indeholder historien noget typisk: konvertering af bøden til et ophold i arresten. Rede penge kunne fiskerne dårligt undvære, til gengæld havde de god tid om vinteren. At sidde i fængsel på grund af ulovligt fiskeri var ingen skam. Tværtimod kunne det være hensigtsmæssigt at sidde og reparere et par garn og samtidig

få gratis kost og logi. Et par uger i arresten om vinteren var en mulighed, som ikke få fiskere kalkulerede med i deres årscyklus.

Henvisningen til Skive Arrest er imidlertid næppe den eneste og oprindelige grund til at pennalhuset fik sit navn. Dertil er der for mange fiskere der aldrig har hørt et fængsel omtalt som »pennalhus«, og heller ikke hos fiskerikontrollen eller politiet i Skive mindes nogen i dag dette øgenavn. Selvom det ætiologiske indhold i historien således synes tvivlsomt, peger den dog på en sammenhæng mellem Ove Christensens nye bådtype og fiskernes kvaler med en restriktiv lovgivning. Og denne påpegning er ganske relevant.

Den anden forklaring på pennalhusnavnet har noget af det samme mytologiske præg over sig som den første, men også den er ganske oplysende:

Der var mange mennesker samlet for at se på da Ove Christensen søsatte sin nye båd, bl.a. en gammel fisker ved navn Anthon Jensen. Han var halvdøv og kunne derfor ikke rigtig høre hvad de andre snakkede om. Men han ville gerne følge med og forhørte sig så på et tidspunkt: »Hvad siger I, ligner den et pennalhus?«

Sammenligningen med den tids almindelig træpennalhus forekommer ikke urimelig. Med bådens rette stævn og brede agterende må ligheden have forekommet Anthon Jensen ganske slående. Især i betragtning af at han var vant til at fiskejoller skulle se helt anderledes ud med skydende stævn og smalt udløbende agterparti. Med sin bemærkning har han rimeligvis haft held til at give et rammende udtryk for den samlede tilskuerskares

Således ser Ove Christensens første pennalhus Prøven fra 1926 ud idag. Den adskiller sig fra de fleste andre tidlige pennalhuse ved overhovedet endnu at eksistere, men bortset fra det er dens »skæbne« ganske karakteristisk:

Prøven blev bygget primært med henblik på snurrevodsfiskeri. Efter 20 år var den udtjent som snurrevodsbåd, og den var også lidt for lille til at kunne svare sig i det skovlvodsfiskeri, der var blevet tilladt på fjorden i 1935. I forbindelse med et havari i 1947 blev den derfor

solgt til en fisker i Hals. Han tog styrehus og forlufak ud og brugte den som bundgarnsjolle, indtil han i 1979 solgte Prøven til en fritidsfisker i Gråsten. Nu skal der skiftes nogle bord og tømmer, og fritidsfiskeren mener, at det bedre kan svare sig for ham at bytte det gamle pennalhus ud med en moderne glasfiberjolle. Prøven ender sandsynligvis sine dage som lystfartøj under et tykt lag glasfiber. Aabenraa Museum foto.

skepsis over for dette fremmedartede fartøj. Fiskerne mente båden var noget »legetøj« og at den bestemt ikke egnede sig til fiskeri.

Der gik imidlertid ikke længe førend mistroen over for det nye fartøj afløstes af forståelse for dets meget store fordele, fordele som netop lå i bådens egenartede facon.

Båden

Den båd Ove Christensen søsatte i foråret 1926 blev betegnende nok døbt *Prøven*, og

det var ganske rigtigt de to Glyngørefiskere, Ivar Jensen og Ivar Zachariassen, der købte den. De må have gjort sig deres overvejelser før købet af »Prøven« for den repræsenterede på to væsentlige punkter et radikalt brud med Limfjordens bådkultur. Den var for det første kraelbygget, for det andet retstævnet og med såkaldt krydserhæk. Hvorfor var den det?

Ved Limfjorden var man, ligesom langs det øvrige Danmarks kyster, vant til at både og joller var klinkbyggede, at plankerne eller bordene lappede over hinan-

den så skibssiden blev let trappeformet. Der er tilsyneladende ingen funktionel eller praktisk grund til at Ove Christensen skulle bryde med denne gamle tradition og i stedet bygge sin båd i kravelteknik – altså med bordene kant mod kant spigret til bagvedliggende spanter. Kravelbygningen giver ingen særlige sejl- eller fiskeritekniske fordele, og pennalhusets specielle facon er heller ikke umulig at opnå i klinkbygningsteknik. Faktisk har såvel bådebygger Madsen i Bremdal ved Struer som bådebygger Poul Pedersen i Skive leveret adskillige klinkbyggede pennalhus i 1940'erne og 50'erne.

Når Ove Christensens pennalhus blev udført i kravel, hænger det nok snarere sammen med hans evige lyst til at eksperimentere og prøve nyt. En af hans lærlinge fra bådebyggeriet i Glyngøre mindes ham som en sløj forretningsmand. »Han skulle have haft en mand til at passe penge-sagerne. Han skulle ikke have været bådebygger, han skulle have været konstruktør.« Ove Christensens levnedsløb vidner da også om at han havde de nødvendige såvel praktiske som teoretiske forudsætninger for at prøve nye veje:

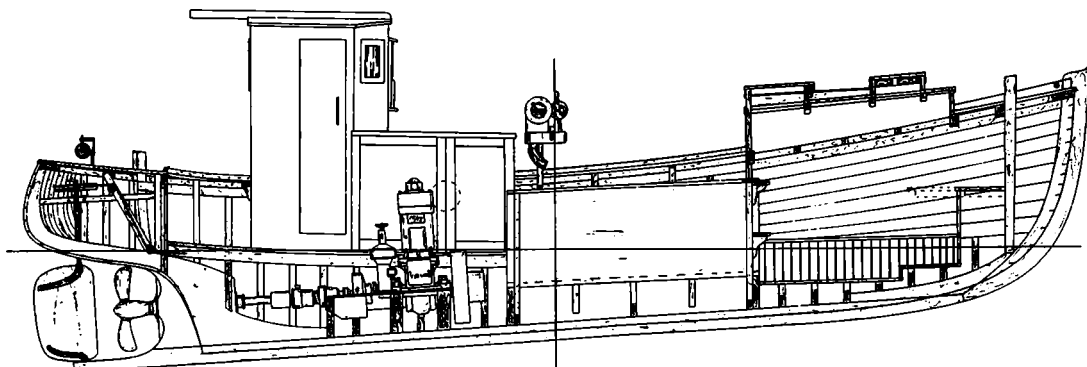
Han var bondesøn fra Hejlskov ved Ørslev Kloster, født 1888. Efter en barndom som hyrdedreng og en tid som tømrer- og snedkerlærling, tog han til Virksund »hvor han lærte at bygge både« (?) I 1910 var han på teknisk skole i Bredsten ved Vejle, og derfra tog han til Skive hvor han etablerede sig med eget bådebyggeri. Under 1. verdenskrig flyttede han med sin kone til Esbjerg og fik hyre på en kutter. Det viste sig imidlertid ikke særlig lønsomt, så han begyndte i stedet at bygge både og joller. Samtidig lærte en ældre

skibsbygger ham at udføre linietegninger. 1918 flyttede familien til Glyngøre hvor Ove Christensen var blevet ansat på skibsværftet. Men som så mange andre værfter på den tid krakkede også dette. Derfor nedsatte han sig nu igen som selvstændig bådebygger.

Ove Christensen havde om ikke andre steder, så i hvert fald på værftet i Glyngøre stiftet bekendskab med kravelbygningsteknikken. De skonnerter, der blev bygget her, var kravelbyggede, ligesom iøvrigt alle større træskibe på den tid. Men sandsynligheden taler for at han også har diskuteret kravelbygning med sin efterfølger på bådebyggeriet i Skive, skibstømrer Adolf Brink. Denne byggede i hvert fald som den eneste ved fjorden kravelbyggede motorjoller allerede fra begyndelsen af 1920'erne – den første fem år tidligere end Ove Christensens pennalhus fra 1926.

Mens forudsætningerne for Ove Christensens skifte fra klink- til kravelbygning således næppe lader sig præcisere yderligere, er der en ganske anden åbenbar forklaring på pennalhusets andet særtræk: den lodrette stævn og det særprægede agterskib, den såkaldte krydserhæk.

For Limfjorden vest for Aalborg gjaldt den særrregel at der ikke måtte anvendes motorspil i både over 5 bruttoregisteretons (fork. Brt.). Det var en ikke uvæsentlig bestemmelse i betragtning af snurrevodsfiskeriets store betydning. Uden motorspil kunne man nemlig ikke benytte så stort et vod, ligesom man heller ikke kunne nå så mange træk på en dag. Fiskerne mente ikke de kunne leve med mindre fangster, de vurderede tværtimod at motorspil var en nødvendighed hvis de skulle kunne

Pennalhus Støren bygget af Ove Christensen i Glyngøre 1928. Opmålingstegning ved konservator Chr. Nielsen, her gengivet med tilladelse fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg efter Chr. Nielsen: Danske Bådtyper, Kbh. 1973.

Kun i de første pennalhuse førtes agterstævnen op gennem krydserhækken. Toldvæsnet godtog, at denne hæk-

konstruktion var at betragte som et appendiks til båden, og at den ikke skulle måles med uanset stævntømmerets forløb. I de fortrykte målingsformularer er der derfor foretaget overstregning i rubrikken: »Længde mellem Stævnene«. I stedet står der gerne med håndskrift: »Længde mellem Forstævn og Forkant af Krydserhæke«.

klare sig i konkurrencen med andre farvandes fiskere. Derfor betød bestemmelsen reelt at fartøjer over 5 Brt. ikke var anvendelige til fiskeri på Limfjorden.

På den anden side drejede effektivt fiskeri sig ikke kun om motorspil eller ej. Det var også et spørgsmål om bådens tonnage. Jo større fartøj, desto kraftigere motor – og desto større redskaber. Iøvrigt gav en større båd jo også mulighed for et videre aktivitetsfelt. Bådens størrelse var således en vigtig variabel i Limfjordsfiskernes stadige forsøg på at holde trit med effektivitetsudviklingen i dansk fiskeri i almindelighed.

Da de imidlertid ikke ville undvære motorspillet, var problemet i stedet at udvikle en båd, der var større end de gængse motorjoller, men som alligevel ikke målte mere end de tilladte 5 Brt.

Alle fiskefartøjer blev målt – dengang af toldvæsnet – allerede hos bådebygge-

ren. Netop målt, for selvom man opererer med tons er der ikke tale om vægtangivelse, men om rummål. Skibsmåling er ofte en meget kompliceret affære, men for åbne fartøjer under 5 Brt. er principet forholdsvis enkelt:³

$$\text{Brt.} = \frac{\text{længde} \times \text{bredde} \times \text{dybde}}{170}$$

Længden måles mellem stævnene, medens bredde og dybde måles midtskibs. Med denne målingsmetode vil det relativt største fartøj være det der har samme længde ved dækket som ved kølen, og samme bredde og dybde for og agter som midtskibs. Det regnede Ove Christensen selvfølgelig også ud, og det har efter alt at dømme været en af hovedårsagerne til at hans båd fik denne kantede »pennalhuslignende« facon med det fyldige forskib og det rette stævn.

Men han fik endnu en idé: Hvis man forlængede båden agterover, ud over selve stævntømmeret, så burde denne forlængelse ifølge målingsinstruktionens bogstav ikke måles med. Men Ove Christensen har alligevel været i tvivl om gyldigheden af dette ræsonnement for han opsøgte toldvæsnet i Nykøbing M. for at forhøre sig om man dér ville godtage en sådan konstruktion. Det ville toldvæsnet, det ville fortsat følge bestemmelsen og måle som det hedder: »mellem stævnenes inderkanter ved skandækkets overkant«. Med dette tilsagn gik Ove Christensen derpå for egen regning og risiko i gang med sin kraelbyggede, retstævnedede båd med den specielle agterende, der nu kendes under navnet »krydserhæk«, og som i dag ses på så godt som alle danske fiskefartøjer.

Ekskurs om krydserhækken

Krydserhækken er ikke Ove Christensens opfindelse. Det er en tegnebordskonstruktion, der blev udviklet i slutningen af 1880'erne og taget i brug i flere europæiske orlogsflåder. Først omkring slutningen af 1. verdenskrig begyndte den at vinde indpas i civile skibe. Den bød på et bedre vandlinieforløb, slap vandet bedre end de gængse hæktyper, men den var samtidig dyrere at bygge. I Danmark synes passagerskibe at være de første med den hækkonstruktion, og Ove Christensen kan have overført den herfra til sin motorjolle. Men det er mere sandsynligt at han har set nogle af de bohusenske sildebåde, der netop fra slutningen af 1. verdenskrig i stigende tal viste sig i Nordsoen (og på gennemsejling i Limfjorden?). Svenskerne begyndte nemlig i denne pe-

riode at forsyne deres kuttere med krydserhæk, dels for at få mere dæksplads, dels fordi roret derved kom til at sidde mere beskyttet inde under selve agterskibet.⁴

Uanset disse mulige inspirationskilder byggede Ove Christensen altså i 1926 det første fiskefartøj med krydserhæk om ikke i Danmark så dog ved Limfjorden. Selvom det repræsenterede en optimal udnyttelse af 5 Brt.-grænsen, blev det som nævnt alligevel modtaget af fiskerne med megen mistro. Det var først efter at *Prøven* havde deltaget i et par kapsejladser at typen vandt almen accept.

Pennalhusets øvrige fordele

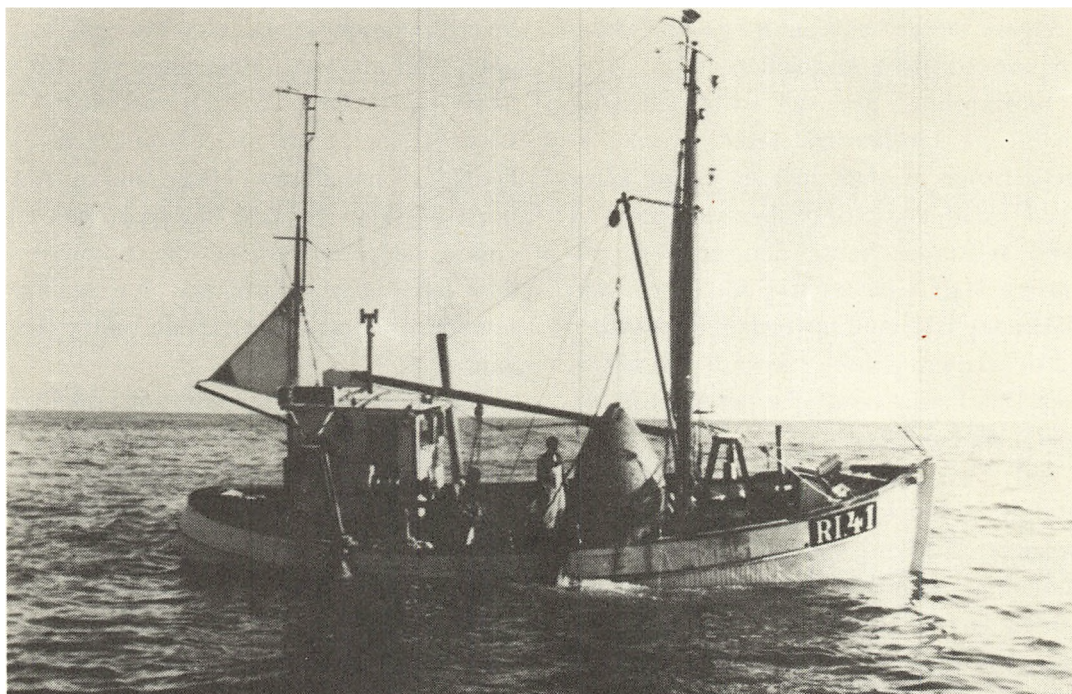
Ove Christensen var ikke ene om at forsøge nyt på den tid i Glyngøre. Nabo-bådebyggeren August Sørensen havde samtidig en kraelbygget motorjolle på beddingen, men flere meddelere er enige om at ideen ikke var hans egen. Han havde i bogstaveligste forstand kikket over hegnet.

Disse to både blev udtaget til at sejle i samme klasse ved årets første kapsejladser i Glyngøre:

»Vi fik travlt med at blive færdige med pennalhuset til denne kapsejladser. De nåede ikke at prøvesejle . . . før kapsejladseren, motoren havde kun lige været i gang i havnen.«

Kapsejladseren gik fra Glyngøre til Kaas og retur, og Ove Christensens og August Sørensens både var de sidste der blev sendt ud på distancen.

»Så sejlede de efter Kaas til, og så kunne vi jo ikke se dem ret meget længere. Når de var godt forbi Sallingsund deroppe, så kunne vi jo ikke se dem mere. Nu kan jeg ikke huske hvor lang tid det

Ove Christensen byggede ikke kun limfordsjoller. Det var også ham, der lancerede den første danske nordsøkutter med krydserhæk. I 1928/29 byggede han således for egen regning og risiko den knap 17 Brt. store kutter Maagen. Den blev solgt til Thyborøn, siden kom den til Hvide Sande, hvor den endnu i slutningen af 1970'erne blev brugt til trawlfiskeri under navnet RI 41 Mari-Ann.

I 1930 flyttede Ove Christensen til Thyborøn. De fleste af de kuttere, han i løbet af de næste 15 år byggede her, fik dog den tids almindelige udfaldende hæk. Vestkystfiskerne så, i modsætning til fiskerne på Limfjorden, ingen særlige fordele i krydserhækken.

Efter fotografi hos forhenværende fiskeskipper Vagn Nielsen, Hvide Sande.

tog, men det var da en sejlads, der nok tog tre timer, for der er noget stykke vej til Kaas. Men den første båd, der begynder at komme, det var pennalhuset. Foran alle de andre, der var startet før. Det var den første, der kom. Han var hjemme næsten, ja, jeg tror da nok han var hjemme en halv time før de andre. Nu havde de montører med begge to, en mand fra »Grenå-motorer« i den ene, og en mand fra »Hein-motorer« i den anden.

Det har jo nok gået alt det der kunne lade sig gøre.«

I august samme år vandt pennalhuset yderligere en 1. præmie i Struer ved kapsejladsen Venø rundt. Det fik således straks ry som et hurtigt fartøj, og inden året var omme havde Ove Christensen bygget endnu en båd af denne type. Farten var det der først og fremmest solgte pennalhuset. Ikke kun fordi det altid gav prestige at vinde i den tids mange kapsej-

ladser, men også fordi man derved som tidligere bemærket, kunne øge sine chancer over for fiskerikontrollen.

»Kontrollen, det var jo en mægtig mand på Limfjorden. Fiskerne ville jo helst bruge ulovligt, hvis de kunne klare dem fri af det. Kontrollen var lige ved ikke at kunne hente den her [pennalhuset]. Han havde ellers sådan en lystbådeagtig båd med hurtiggående motor i. Så den kunne jo løbe stærkere end fiskernes. Den kunne også løbe pennalhuset op på en lang distance.«

Ud over farten havde pennalhuset endnu et fortrin, der gjorde den særlig velegnet til fiskeri med snurrevod. Under indhaling af voddet plejede man at holde båden fast på stedet, ikke ved at ankre, men ved hjælp af motoren. Men hvis der stod lidt sø havde motorjollerne en tilbøjelighed til jævnlige løfte skruen ud af vandet, hvorved man mistede trækket i voddet. Pennalhuset derimod led ikke af denne skavank. Skruen sad her så langt inde under skroget at den altid blev i vandet uanset vejr og vind.

Det er disse tre forhold tilsammen – størrelsen, farten og evnen til at holde skruen i vandet – der må anses som forudsætningerne for pennalhus-typens hurtige udbredelse.

Større pennalhuse og kuttere

August Sørensen i Glyngøre var ikke sen til at kopiere sin konkurrents udformning af hækken. I de næste par år fik hans pennalhuse tilmed et bedre ry fordi Ove Christensens første både havde et noget lavere fribord, og dermed kunne være lidt våde at sejle med. I slutningen af 1920'erne var de to bådebyggerier i

Glyngøre dog ikke længere ene om at levere pennalhuse. De blev nu også bygget i Thisted, ved Sallingsund, på Fur, i Skive og af Ove Christensens broder i Bremdal ved Struer. Snart kunne man tillige købe pennalhuse i Hvalpsund og Aalborg, og siden 1930'erne har typen fået en endnu videre udbredelse for så vidt som den har dannet forbillede for utallige bundgarnsjoller overalt i de indre farvande.

Selvom der også blev bygget adskillige mindre pennalhuse, synes de fleste dog at have været større end *Prøven* fra 1926. Den målte 25 fod mellem stævnene, men allerede et par år senere byggede Ove Christensen et pennalhus på godt 28 fod. Fra slutningen af 1930'erne fik mange nye pennalhuse dæk så de bedre kunne anvendes til fiskeri uden for Limfjorden, og efter 2. verdenskrig ændredes også facconen. Bådene blev stadig fyldigere. At denne udvikling overhovedet var mulig inden for rammerne af den indtil 1965 stadig gældende 5 Brt.-regel, har sin forklaring i begrebet »nedmåling«.

Nedmåling er en teknik, der består i at bådens spanter og stævne forsynes med ekstra tømmerstykker på indersiderne således at fartøjets indre mål derved bliver mindre. Disse supplerende tømmerstykker, »opklodsningen«, måtte dog ikke fastgøres med stiksøm, de skulle indgå i selve konstruktionen og være boltet fast. »At man så bare skar boltene over så der ikke var meget andet end hovedet, der sad der, det var så en anden ting.« Så snart opmålingen var foretaget blev hele opklodsningen pillet ud, og på den måde fik en ny kutterejjer ikke blot reelt en større båd end målingen viste, men også

Det var i kapsejladser som denne ved Struer i august 1926, at pennalhuset blev præsenteret og umiddelbart kunne sammenlignes med de gængse motorbåde. Turen fra Struer rundt Venø og retur klarede Prøven med sin

12 HK »Hundesteda«-motor på 1 time og 52 minutter. Den nærmeste konkurrent havde en 15 HK motor, men brugte alligevel godt to minutter mere.⁵

Foto i Struer Museum.

gerne en god forsyning brænde med i købet.

5 Brt.-reglen – limfjordsfiskernes styrke

Pennalhusene og de nedmålte kuttere er eksempler på tilpasning til en gældende lov, men en lov, som lokalbefolkningen ikke kun opfattede som en udefrakommende myndigheds urimelige og snærende indgreb. I kraft af den her skitse-rede opfindsomhed forstod fiskerne at drage fordel af tonnagebegrænsningen.

Denne forståelse havde bådebygger Madsen i Løgstør ikke da han i 1951 byggede en kutter på bestilling. Kutteren var

så stor at den »egentlig« målte 14 Brt., men den blev som så mange andre med meget besvær klodset op og målt ned under den højeste tilladte grænse. Dette besvær mente Madsen man måtte kunne spare, for alle vidste jo at opklodsningen blev taget ud straks efter målingen. Derfor indkaldte han Skibstilsynet, den lokale fiskeriforeningsformand med flere for at diskutere sagen. Madsen havde forestillet sig at Skibstilsynet ville være den part, der forfægtede reglerne, men det blev rent faktisk fiskeriforeningsformanden. Han holdt på det bestemteste fast ved at opklodsningen skulle foretages, også selvom

det kun var for en dag. Og det gjorde han fordi han frygtede at en lempelse af denne praksis straks ville medføre at kuttere fra andre farvande begyndte at fiske i Limfjorden. De lokale fiskere havde altså en interesse i at bestemmelsen blev respekteret – uanset hvor fiktiv målingen end måtte være.

Muligheden for opklodsning og nedmåling betød at de kuttere, der fra slutningen af 1940'erne efterhånden afløste pennalhusene på Limfjorden stort set kom til at ligne de fleste andre fiskefartøjer fra de indre farvande. Kun målebrevet var anderledes, men det var også væsentligt for ejeren at en sådan nedmålt Limfjordsbåd kunne fiske såvel i Limfjorden som i Nordsøen, Kattegat og andre farvande – samtidig med at han altid var sikret mod fremmed konkurrence i sit eget hjemfarvand.

Baggrunden for 5 Brt.-reglen var lovgivningsmagtens ønske om at modvirke overfiskning af Limfjorden. Dette ønske

blev kun delvist realiseret. Limfjordens fiskebestande blev faktisk beskyttet, ganske vist ikke mod stadig større fartøjers effektive fangst, men mod udefrakommende kutteres fiskeri. I praksis forstod limfjordsfiskerne, som ovenfor skildret, at omgå lovens intention uden direkte at bryde dens bogstav. Fra at være en åbenbar ulempe vendte de bestemmelsen til et aktiv i konkurrencen med andre farvandes fiskere, således at de med loven i hånden reelt hævdede en eneret på fiskeri i fjorden.

Eksklusivt fiskevand er et gode fiskere drømmer om og gerne udfolder store anstrengelser for at opnå. Med hjælp af en statslig regulering og brug af lidt opfindsomhed, fik Limfjordens fiskere det faktisk.

P.S. I dag har forholdene ændret sig. Siden 1965 har maximumtonnagen været 8 Brt.!

Noter

- 1) I Chr. Nielsen: Danske Bådtyper, Kbh. 1973, angives det første pennalhus fejlagtigt at være bygget 1928.
- 2) Lemvig Folkeblad 1.6.1984.
- 3) Skibsmålingsinstruktion af 26. november 1909.
- 4) Jvf. Olof Hasslöf: Svenska Vestkustfiskarna, 1949:333 ff.
- 5) Struer Dagblad 12.8.1926.

Hvor intet andet er anført baserer artiklen sig på optegnelser i Limfjordsmuseet (J.nr. 507-14:84) sammenholdt med Bådfortegnelsen i Rigsarkivet samt målingssager i Statens Skibstilsyn, Aalborg Afd.

Ove Christensen måtte gøre aktiv reklame for sit nye fartøj. Her er det en annonce i Dansk Fiskeritidende 24. marts 1926.

Glyngøre!

Nybygning af virkelig smukke, solide og sødygtige Fiskekuttere og Motorbaade udføres samvittighedsfuldt. Motorbaade af ny Konstruktion, ca. 20 pCt. større Hurtighed end den gamle Type, med den samme Maskinkraft. 1215

Første Klasses Arbejde. Første Klasses Materialer.
Forlang Tilbud. *Ove M. Christensen,*
Glyngøre Skibs- og Baadebyggeri.

Hajer og måger slås om affald fra kabyssen på skoleskibet Viking ca. 1919.

Ole Højrup

Sømænd og hajer

Følgende er skrevet ud fra forberedelserne til en udgave af beretninger om sømandsliv i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser og Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Hvor der ikke er nogen henvisning, vil skildringen komme i en af udgavens tekster.

Emnet må ikke sættes i forbindelse med Holger Rasmussen, min arbejdsfælle gennem 40 år. Han har også i årene som min foresatte udvist en aldrig svigtende humanitet selv under de frustrerende kår, som vor afdeling har haft at arbejde under.

For sømænd var der to slags hajer. De der lever i havet, og de hajer som man i hvert fald i sejlskibenes tid kunne træffe i de store havnebyer, hvor langfarts søfolk kom i land. Selv om en matros endnu i begyndelsen af vort århundrede tjente en lille løn, blev der på et halvt års sejlur uden mulighed for landgang alligevel samlet et pænt beløb, som hajer af begge køn havde specialiseret sig i at erhverve ved hjælp af spiritus eventuelt med stærkere sager puttet i. Burde hajer i havet hives op på land, så ønskede den plyndrede sømand den anden slags hajer smidt i havet.

Her skal vi dog kun fortælle om sømændene og de hajer, som lever i vandet. I næsten alle have og nogle floder lever der hajer. Der er mange slags. Det er fisk på et tidligt udviklingsstade. Hajer levede allerede i den palæozoiske periode for millioner af år siden. Det er derfor ikke mærkeligt, at der findes en rig variation.

Der er små hajer, og det er langt de fleste, og der er store indtil 15 meter lange, nogle lægger æg, andre føder levende unger, nogle er glatte i huden, andre som sandpapir og nogle har pigge.

De store hajer, som kan være farlige for mennesker, lever fortrinsvis i havene mellem de to vendekredse. De lever af fisk, men følger ofte skibe for at æde det affald, som smides ud. De kan partere liget af mennesker, men søger også at tage lunser af folk, der bader.

I sejlskibenes tid var søfolk altid udsat for at falde over bord. Det kunne ske under arbejde i rigningen, og det skete i storm, at en bølge fejede en eller flere sømænd udenbords. I stille vejr kunne det ske, at det lykkedes at finde den tabte mand, men løb skibet nogen fart, nåede det så langt bort fra ulykkesstedet, inden det fik vendt eller lagt bi med bakkede sejl, at det i reglen var umuligt at finde en svømmende mand. I blæst var der intet at gøre. Skibet fortsatte sin fart, men en særlig stemning rådede om bord. Enhver på skibet kunne have været i den mands sted, som så skibet forsvinde med stor fart. Alle havde de hørt om de menneskeædende hajer.

Hans Pedersen sejlede i 1905 med fanøbarken *Thora* med kopra fra stillehavsoen Apia til Australien. Han beretter: »Vi havde jævnlig urolig vejrlig og storm på rejsen til Sydney, og jeg husker en efter-

middag med storm. Jeg stod til rors og var lidt optaget af en stor rygfinne af en kæmpehaj, som jævnlig kom til syne, og skibet luffede lidt rigeligt, og samtidig kom en svær sø ind over fordækket, og uheldigvis kom kaptajnen op af forkap-pen, og han blev rasende og for hen til mig og sagde: Du skulle have en rigtig øretæve!« Rorgængerer skævede altså til hajfinnen, han så ikke nok efter sejlene, og han kom til at gå så tæt til vinden, at de øverste råsejl kom til at ryste. Det var farligt, hvis der var en mand i rigningen.

Vi ved godt, hvad Hans Pedersen tænkte på, for medens skibet lå til ankers ved Apia, lærte han noget om hajer: »Den sidste aften vi lå i Apia var nogle af vore venner af malajer ude for at få the og beskøjter, og da de ikke havde deres koner med, sprang de ud i vandet i samlet klynge, og samtidig hylede de og pjaskede vandet til skum under svømningen. De havde fortalt os, at hvis de sådan hylede og pjaskede i vandet, kom hajerne dem ikke nær.«

Kaptajn P. H. Clausen var i 1862 med sin nybyggede brig *Conrad* på rejse til Filippinerne. I N. M. Kromanns bog *Fanø Sømænd i Storm og Stille*, I. bind (1936) fortæller han: »Der var fuldt af hajer i denne bugt, hvad vi ikke vidste, hvorfor vi også uden frygt badede i vandet langs skibssiden. Men en dag, da vi havde slag-tet et kreatur, blev huden, der hang uden-bords på et tov, pludselig snappede bort af en haj; siden vogtede vi os for at bade.«

Og i samme bog skriver kaptajn Hans Frederiksen om en oplevelse fra 1886, da han som ung matros var med briggen *Johanne* af Nordby på vej fra Australien: »Fra Kalkutta gik vi til Durban i Natal.

Her var det varmt, og et bad fristede os, og en dag kunne vi ikke styre os længere; vi gik i vandet. For at undgå hajerne skete det inde ved land, men her var der også hajer; en af mine kammerater, en nord-mand, fik et frygteligt bid i benet af en stor haj. Vi fik ham op i båden og forbun-den, men efter den dag tog vi blot en pøs vand over hovedet i stedet for at gå uden-bords.«

Sådanne oplevelser blev der talt om, igen og igen. Disse fortællinger var den tids form for skolegang. Hans Pedersen gengiver en sådan undervisning fra den allerede omtalte bark *Thora*: »I sydøstpas-saten passerede vi Sankt Pouels Roks. En ældre skibsfører, som senere blev min gode ven, fortalte mig, at da han med et skib passerede denne Roks, og det syntes mærkelig, at det var, som der var to roks, hvorfor de firede en båd i vandet, da vin-den var fløv. Han var styrmand med dette skib, men da de kom derhen i nærheden, var det en stor hval, som var bleven hvid af råddenskab, og vandet omkring dette ådsel var så fyldt med hajer, at han bad mandskabet at ro forsigtig efter deres skib og ikke slå med årerne efter disse havets uhyrer, thi med et slag af en hale kunne deres båd let blive knust, thi mange af hajerne var uhyggelig store.«

Sømænd var indstillet på at jage og navnlig fiske, når lejligheden bød sig. Det gives der udmærkede eksempler på i vor Holger Rasmussens bog *Kvaseskipper* fra Bøjden, 1975. Her som i mange andre til-fælde fiskede man for at få billig mad og undertiden også for tidsfordriv, når der var frivagt. På skibe der sejlede lange stræk, hvor den ferske mad hurtigt slap op, spiste man stærkt saltet kød og hårdt

tørret brød. Man længtes efter og trængte til fersk mad. Vi kan gengive Christian Aabergs beretning om at være kaptajn på barkskibet *Susanne* af Marstal. Tiden er 1922:

»I Bischaiabugten fik vi, en dag vi sejlede med flov vind, besøg af en fransk fiskerkutter, der kom på langsiden, og vi byttede med fisk og tobak samt et par stykker amerikansk oksekød. Vi fik 6 tunfisk, som fiskeren forklarede, kunne holde sig længe, når de bare blev hængt op i frisk luft og skygge. Vi fik da også alle seks spist, før de blev fordærvede, og var glade ved at have fået dem om bord som afveksling på kosten. Det var jo ikke hver rejse, man fiskede nogen fisk, uagtet vi stadig fiskede med snøre agter. Somme tider kunne vi fiske boniter og delfiner, når man kom i passaten, men det skete bedst fra klyverbommen med en lyster. Flyvefisk fik vi sjældent mere end nogle få stykker af, når vi sejlede i ballast, da de i regelen fløj mod skibssiden.«

Når skibet derimod var lastet og krængede lidt, kom der jævnlig flyvefisk om bord, og så opstod der kapløb mellem søfolkene og katten, som også holdt af de velsmagende fisk. Det kan der fortælles meget om, men lad dette være nok om fisk som noget lækkert.

Værre var det, hvis kaptajnen var blevet snydt af skibsprovianteringshandleren, således at det salte kød i tønderne viste sig at være fordærvet, når de tæt tillukkede tønder blev åbnet. Det kunne ske fra den gode havn Hamburg. I Marseille var man aldrig sikker, og i sydamerikanske havne frygtede man det. Men det kunne også ske, at skibet var så længe om at komme gennem stillebæltet ved ækvator, at pro-

vianten blev knap, og sulten meldte sig.

Man var vant til i sejlskibe at fange fisk med garn, når man lå for anker, med kroge og med lyster og harpun. Derfor var man også kyndig i at fange hajer. Der krævedes en stor fiskekrog med et stykke kæde som forfang, for at hajen ikke skulle bide rebet over. Som madding brugtes det salte kød, eventuelt kasserede stykker med sener. De hajer, som der var tale om, var de store »menneskeædere«, man fortrinsvis mødte i de varme have på begge sider af ækvator. En betingelse var det endvidere, at skibet kun gik frem med ringe fart, og det gjorde de netop i stillebæltet, hvor den for sejlskibssøfolk så herlige passatsejlads med skibet brusende frem for god regelmæssig vind var hørt op. Stillebæltet var ofte en prøvelse. Skibet slingrede i dønningerne, sejlene baskede mod masterne, de mange jernkæder i rigningen raslede, tovværket knirkede i blokkene. Det kunne gå på nerverne. Ingen vidste, hvornår der atter kom rigtig vind.

I den situation er det naturligt, at man gav sig til at fiske hajer. Lad os gengive Mads Boyes skildring fra barkskibet *Johan* af Marstal, hvor han som søn af kaptajnen 11 år gammel i 1915 fik lov at sejle med:

»En dag da vinden var flovet noget af, og vor fart derved reduceret, opdagedes to hajer, der fulgte i skibets kølvand og snuppede kabysaffaldet, der blev kastet i søen. Hajkrogen, en stor fiskekrog af stål og med et stykke jernkæde i forhånden, blev gjort klar og forsynet med et stykke salt flæsk. Hajerne snuste til det, men var ikke særlig vilde efter at bide på, hvilket jeg godt kunne forstå. Efter en times forløb, da saltet var skyllet af flæsken, bed den ene på og blev halet om bord og

dræbt. Den var ikke særlig stor, ca. 1 1/2 meter. Jeg ville gerne have haft halen, men trofæerne tilkom besætningsmedlemmerne, der havde fanget den.»

Kaptajn Chr. Aaberg var ligesom *Johan* i 1930 på vej til Vestindien efter farvetræ til Frankrig med sit nye barkskib *Suzanne*, som den første *Susanne* hjemskrevet i Marstal. Han havde sin datter med og udfoldede sin enorme sømandskundskab, også om at fiske hajer:

»Mellem Bermuda og Azorerne så vi en dag, vi sejlede med let vind og rolig sø, en mægtig stor hajfisk i vort kølvand. Hele vagten sammen med min datter blev omgående ivrige fiskere og fik fat på hajkrogen og et stykke flæsk. Så stor en haj kunne den hajkrog, vi havde om bord, ikke holde til, og det var derfor unødvendigt at forsøge dermed. Jeg tog derfor en almindelig krog af den størrelse, vi fiskede boniter og delfiner med, satte et godt stykke flæsk på og firede den agter ud i en almindelig pilkesnøre og lod hajfisken snuse til den nogle gange, men trak den hurtig ind, når den ville nappe den. Derefter lavede jeg et løbestik på et nyt stykke totommer tovværk og sænkede det så dybt i vandet, det lod sig gøre. Fiske-snøren blev ført gennem bugten i vandet og firet agterud, og da hajen atter svømmede efter den, blev den et stykke henne på siden halet ganske langsomt ind under agterenden af skibet. Hajen er for ivrig efter at få fat i flæsket til at observere tovværket, der hænger ud, og da den passerer gennem bugten med den halve krop, haler jeg løbestikket tot om halepartiet på den og tager god tørn om pullerten agter. Det var lige noget for besætningen at hale den store kalorius om

bord. Efter at den var blevet aflivet, viste det sig, at den havde 12 temmelig store levende unger i sig, og vi havde fanget 13 hajer med een gang på en lille krog – uden at det var en Münchhausenhistorie. Alle ungerne kom i et kar søvand og var så arrige, at de bed fat i en stok, når man rørte ved dem, og vi skulle nok holde os fra at klappe dem. Min datter er endnu stolt af fangsten, når hun betragter fotografiet af den store haj, da den hang i rigningen. En skam, at vi ikke var italienere, for så havde ungerne været en stor lækkerbidsken. I stedet for at blive spist blev de dræbt og kastet over bord sammen med deres mor. Hverken hunde eller grise ville spise hajkød, så det var kun fiskelysten, der blev tilfredsstillet med sådan fangst.»

I ingen af beretningerne om at fiske hajer i sejlskibe tales der om at bruge hajkødet. Derimod var det helt almindeligt at sprætte hajen op, og det vakte opsigt, at den somme tider havde levende unger i maven. Den egentlige grund er dog nok, at man var nysgerrig efter, om der skulle være menneskerester i hajens mave. Statistisk set har muligheden derfor været lig nul.

Foruden tidsfordriv og tilfredsstillelse af nysgerrighed kunne man også få noget andet. Man ønskede vind, og i nogle skibe satte man hajhalen på en mastetop eller på spidsen af klyverbommen. Man mente, at så ville vinden komme og give skibet fart gennem vandet som en haj. Man gjorde det, også selv om man godt vidste, at det blot var en gestus.

Hajens imponerende tandsæt kunne anvendes som souvenir, og af rygraden kunne man lave en spadserestok, når

Matroserne på barkskibet Suzanne af Marstal poserer med tre hajer fanget december 1930 i det Karibiske Hav.

knoglerne blev sat på en svær jerltråd. Tømmermanden kunne anvende den ru hud som sandpapir. Alt i alt var det meget arbejde at anvende med et så lille udbytte. Det strider så sært mod hele ånden i de gamle sejlskibe, hvor der var rigeligt af arbejde med at vedligeholde skrog og især rigning.

Der er antagelig en anden grund, der kun sjældent anføres. Hvorfor vil læserne senere forstå. Lad os begynde med endnu en beretning fra N. M. Kromanns righoldige bog, hvor der gengives en beretning af N. P. Kolster, der i begyndelsen af 1890erne var med fanøbarkskibet *Professor* på vej til vestkysten af Mexico:

»Engang havde vi i Stillehavet fanget

en stor haj. Den blev halet hen midtskibs og slog nogle vældige slag på skibssiden, da den blev trukket op af vandet. Tømmermanden hentede så sin store hammer og gav den nogle kraftige slag i panden, hvad der lod til at berolige den. Den fik dog lov til at hænge, da der skulle »skaffes«. Kokken kom lidt efter ud af kabyssen med en gryde varmt vand, der skulle hældes udenbords. Da han så hajen hænge med det store gab helt åbent, men ellers ganske stille, fik han den tossede idé at hælde det varme vand i halsen på den. Den må imidlertid kun have være bedøvet, for der kom liv i den igen, hvad nogle kraftige slag på skibssiden forkyndte.«

Her er det en enkeltperson, der fandt

på tilsyneladende helt umotiveret at mishandle det fangede dyr. At der ikke blot var tale om en individuel følelseskulde ses i næste beretning, som er fra kaptajn C. G. Saltofts fine bog *Fra dreng til mand i sejl-skibenes tid*, der udkom i 1973. Han var i 1904 letmatros i barkskibet *Bertha* af Hamburg:

»Men så sker det: hagen kommer med stærk fart, vender rundt og sluger krog og flæsk, og så har vi den. På dækket skal man passe på ikke at komme for nær til dens hale, for den slår nogle vældige slag. Den, jeg her fortæller om, blev hamret i hovedet med en jernstang, indtil den var så udmattet, at vi kunne komme den på nært hold og få kroge ud af gabet. Da det var sket, gjorde vi, hvad jeg aldrig før eller senere har været med til: vi huggede halen af og smed dyret i havet igen. Da den ikke var død, så vi den foretage nogle vridninger. Den har ikke kunnet forstå, at den ikke kunne styre. Lidt efter stak den lodret ned i vandet fulgt af et par af dens kammerater, som var kommet til under fangsten. Hvad der videre skete, kunne vi ikke se, men den er sikkert blevet ædt af kammeraterne, som altså viste større barmhjertighed end mennesket. Nogle dage senere fangede vi igen en haj, og da vi sprættede dens bug op, kom fire små hajunger til syne. Der var liv i dem, og en kort tid svømmede de rundt i en fyldt spulebalje, men det varede ikke længe, før de døde. Hajen føder altså unger.«

I dette tilfælde var det hele besættningen, der var ubarmhjertig, selv om beretteren nu må tage afstand fra handlingen. Hvordan den næste haj blev dræbt, siges ikke.

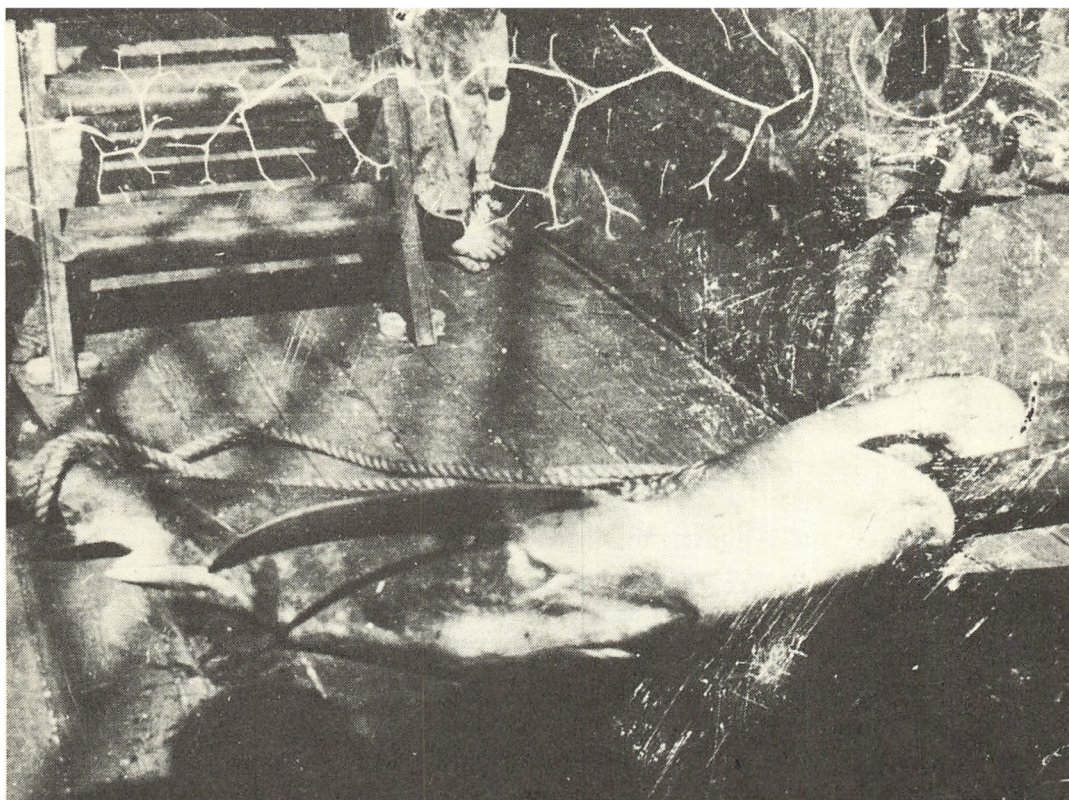
Mere åbent er næste eksempel fra

N. M. Kromanns bog. Det er Peder Brink, der skriver om sin første rejse i 1891 med faderens skonnertbrig *Zara* af Sønderho:

»Efter at have passeret ækvator fik vi vindstille og lå et par dage, uden at *Zara* flyttede sig så meget som en favn. Hagerne i mængde kredsede omkring skibet, de var øjensynlig meget sultne, disse uhyrlige menneskeædere; de slugte alt, hvad vi kastede over bord til dem, gamle hatte, tovværk, tjærede bukser osv. I følge med hagerne så vi en masse af de smukke »lodsfolk« der – det påstås – lodser hagerne, der er næsten blinde, rundt. Vi harpunerede en vældig haj og fik den ind på dækket, hvor vi, efter skik og brug blandt datidens søfolk, plagede livet af det stakels dyr med knivstik og øksehug; det var jo en af sømandens dødsfjender, vi havde fået fat på, og skulle hævne alle de mange søfolk, som den, eller i det mindste dens slægt, havde ædt. Jeg fik dens gab med 7 rækker tænder; det havde sikkert ikke været morsomt at blive ædt af den. Den var over 7 fod lang. Af dens ryggrad blev der lavet en stok.«

Her kommer hadet til dødsfjenden åbent frem i form af bevidst mishandling. Det er ubehageligt at læse om for mennesker, som ikke selv har følt, at man kan, hvad øjeblik det skal være, falde over bord og blive offer for en haj. I næste beretning er der ikke som i de foregående tilfælde tale om et dansk skib, og Knud Petersen, der i 1916 sejlede hjem fra Peru med det finske firemastede fuldskip *Marion Lightbody*, er den beretter, som skriver mest åbent om såvel sømændenes kvinder som om mishandling af hager. Nu er læseren advaret. Man kan springe hen til side 241:

»Så snart vor krog med kødet på var ka-

Et sprukket og ridset fotografi viser en haj med en håndspage stukket i gabet på barkskibet Oakhurst af Kalundborg 1917 fotograferet af senere kaptajn C. G. Erichsen.

stet ud, var lodserne der straks, og det varede da heller ikke længe, før et stort bæst var der og med et haps slugte både kød og krogen. Rebet i krogen strammedes øjeblikkelig, og vi kunne mærke, at krogen havde godt fast, samt at det var et stort eksemplar af racen, for 4 mand havde nok at gøre med at holde det rasende dyr, som nu selvfølgelig kunne mærke krogen i sin hals. Der måtte et par mand mere til for at få den halet langs siden. Her bearbejdede den stålpladerne i den grad med sin kraftige hale, at man skulle tro, at der måtte fremkomme buler. Tampen af krydsrøjl-faldet med en sammensnørende løkke på blev nu ført

ned over hajen til omtrent på bugen af denne, og der rykkedes til, så løkken sansede sig, og ved hjælp af den ene båddavid, som var svinget ud for det samme, fik vi med talje og gangspil hevet kalorius indenbords. Hajen var nu fuldstændig desperat. At den havde forladt sit rette element, syntes ikke foreløbig at genere den. Den baskede og slog med sin hale, så det rungede i dæksplankerne, og med sit vældige gab med de tre rækker tænder bed den i en ringbolt, så det gnistrede. At den endnu havde den svære jernkrog langt nede i halsen, syntes ikke at besvære den.

Nu vidste jeg jo nok, at den på en eller

anden måde ville blive dræbt, men den måde det skete på, havde jeg nu aldrig før tænkt kunne falde i nogen levende skabnings lod. Om bord på *Este* blev de hajer vi fangede altid dræbt ved, at Daniel med sin store skarøkse afhuggede deres hale, hvor ryggraden med hele nervecentret udmundede, og efter ganske kort tid var hajen død af forblødning. Men ikke så her. Finnerne var rigtignok mere raffinerede, og da hajen var umådelig sejlivet, var det utroligt, hvad den måtte udstå af pinsler. Det første var, at en lang, tyk gangspilspage med stor kraft og under sjofle bemærkninger blev stukket ind i gathullet og videre ind igennem kroppen, masende alle indvolde, indtil den ragede et stykke uden for gabet. Den store jernkrog blev ved samme lejlighed skubbet ud, og nu bed det forpinte dyr af al magt i spagen. Derefter blev der langsomt stukket et merlespir ind i hvert øje, så langt det kunne komme. Ved denne tortur var det ligesom hajen knurrede af smerte. Derefter gav man sig til at sprætte bugen op. Under dette begyndte den igen at baske kraftigt, så en surring af halen blev nødvendig. Da man intet mærkværdigt fandt i dens indvolde, fandt man på at skære tandrækkerne ud. Dette foregik ved, at man ved hjælp af et stærkt stykke træ spærrede dens gab op, hvorefter gangspilspagen blev trukket ud, og ved hjælp af den skarpe kniv skar man nu hele dens tandsæt ud. Det var dog et yderst farligt arbejde, da man ikke var sikker på, at træstykket ville blive siddende, og hajen havde, hvor utroligt det end lyder, endnu megen livskraft. Efter tandoperationen fandt sejlmageren på, at vi skulle sy den

for indvolde tømte bug sammen. Dog foreslog han først at fylde den med kork fra nogle kasserede livbælter. Dette blev også gjort, og nu skulle man da tro, tænkte jeg, at de ville gøre en ende på dens liv, nu kunne de da ikke finde på mere, men nej, ingenlunde, menneskers ondskab er mangfoldig, og efter sammenstyningen blev den med det opspilede gab og kork i bugen, og efter at merlespirene var fjernede fra de tomme øjenhuler, lempepet over siden, og her lå den, så længe vi kunne øjne den, og kørte rundt og baskede, så vandet piskedes til skum. Det var jo umuligt for den at dykke ned grundet på korken i maven, så det har måske taget mange timer, inden det stakkels dyr er blevet befriet for sine pinsler.

Jeg var blevet helt skidt tilpas ved at overvære dette dyrplageri og tillod mig at komme med en bemærkning til en af mine kammerater om, at det vist var synd, men han svarede blot, om jeg troede, at hajen ville synes synd om mig, hvis jeg var så uheldig at falde udenbords ned mellem et par stykker af disse menneskeædere. De ville nok temmelig hurtigt tage hver sit stykke af mig. Desuden sagde han, havde han læst i en bog, hvori en professor påstod, at fisk ingen fysiske følelser havde. Dette sidste tvivlede jeg dog på, da jeg jo lige havde hørt hajen vånede sig af smerte. Vi fangede endnu et par stykker, og samme forestilling gentog sig, dog blev de ikke syet sammen igen, men af en eller anden grund fik de lov til at bakse sig til døde på dækket. At et hajhjerter kan pulsere efter at være skåret ud af kroppen, fik vi her et bevis for, ved at et hjerte, vi havde liggende i en pøs vand,

bankede fire timer efter, at hajen havde udåndet. Også af de forskellige dele af hajen viste tømmemanden, at han kunne lave forskellige småting, blandt andet rengjorde han alle de små knogler i ryggen og sammensatte dem til en spadse-restok. Huden, som er ualmindelig hård og stærk, tørrede han og brugte det senere som sandpapir til sit træarbejde.«

Det er ubehagelig læsning, og det bliver ikke bedre af, at der i alle tilfælde har været tale om skibe med pæne gode besætninger, der tog sig kærligt af såvel hund som kat og grise om bord. *Marion Lightbody* var i alle henseender et fint skib. Det sejlede oven i købet med officerselever.

Vi må erkende, at mennesker er således indrettede, at vi også i flok kan gøre sådanne ting med god samvittighed, uden

en moderne stats propaganda- og tvangsmidler.

Vi forstår derved også bedre uhyggelige beretninger fra agerbrugssamfund med stammekrige om jorden. Agerbruget har haft en tendens til, at befolkningen voksede hurtigere, end det i længden var muligt at brødføde med uændret teknik. Mere eller mindre permanent krig om jorden var følgen, hvis der ikke var udbygget andre reguleringer. Disse krige om jord kunne skabe den samme blanding af frygt og had som hos sømændene og give sig udslag i, at fangne fjender blev pint ihjel. Hvor der var udbygget et system med slaver, kunne krigsfanger for eksempel fra de krige, som vor jernalders store våbenofre vidner om, sælges som slaver, og det var jo nok et stort fremskridt for dem.

Lis Castberg

Holger Rasmussen

– bidrag til en bibliografi

1940

Dyrefælder fra Bronzealderen. Fra Danmarks Ungtid. Arkæologiske Studier til Johs. Brøndsted. Khvn. 1940. s. 112–128. Ill. litt. Zusammenfassung. Summary.

Landsbyen i vore dage. Den danske Landsby fra Storfamilien til Andelssamfund. Vi og vor Fortid. Nr. 1. Khvn. 1940, s. 90–105. Ill. litt.

1943

Paa Opdagelse i Limfjordslandet. Aalborg Amtstidende. 29. september 1943.

1944

Danmarks Besættelse af Frankrig (Oplevet af en sjællandsk Bonde, Søren Larsen, der deltog i Besættelsen). Berlingske Aftenavis. 4. august 1944.

Fiskerbønder. Aalborg Amtstidende. 14. januar 1944.

Fiskeriet og Museerne. Fortid og Nutid. 15, 1944. s. 229–236. Ill. litt.

Slagtning. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Spørgeliste nr. 5. Khvn. 1944. 31s. Ill.

1945

Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser (s. m. H. H. Engqvist). Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1945. s. 35–47. Ill.

1946

Tærskning. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Spørgeliste nr. 8. Khvn. 1946. 23 s. Ill.

1947

Fiskeri i Hav og Fjord. Landet mod Nordvest – Thy og Vester Han Herred. Khvn. 1947. s. 39–60. Ill.

Grønland og dets Problemer. Vor Tids Verden. Udg. Historikergruppen. Khvn. 1947. 92 s. Ill.

1948

Ekspedition til Hasselø i 1801. Lolland-Falsters Folketidende. 23.12.1948. 1 s. Ill.

1949

Færøsk Bygdeliv. København. 16 + 17. september 1949.

Vippegarnet ved Kolding og dets slægtninge. Festskrift til Museumsforstander H. P. Hansen, Herning. Århus & Khvn. 1949. s. 122–133. Ill. litt.

Nyere søhistorisk Litteratur. Fortid og Nutid bd. 18. 1949–52. s. 35–42.

1950

Da menneskene kom til landet. Historikergruppens Danmarkshistorie, 1. Khvn. 1950. s. 9–11. Ill.

Da Petersen fik Skøderne i Maskinen (Om Samfærdselsmidler i gamle dage). Lolland-Falsters Folketidende. Juletillæg. 23. december 1950.

Fiskeriet ved Gilleleje 1771. Fra det gamle Gilleleje, 1950. s. 85–91. Litt.

Færøske Kulturbilleder omkring Aarhundredskiftet. Khvn. 1950. 82 s. Ill. litt.

Æsops fabler på fliseborde. Danske Museer, 1, 1950. s. 51–64. Ill. litt.

1951

En »politisk« natpote. Danske Museer, 2, 1951. s. 53–58. Ill. litt.

Kultur. En færøsk bygd. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1951. s. 5–14. Ill.

1952

Nyere litteratur om Færøerne (s. m. Peter Michelsen). Fortid og Nutid, 18, 1952. s. 440–444.

Skilteflytning hos de københavnske Snedkersvende. Magasinet, 30.8.1952. 1 s. Ill.

1953

En dansk ø med mange kulturelle levn (Læsø). Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 1951–52. Khvn. 1953. sp. 42–45. Ill. litt.

Fremdragelse af fornuftmæssige grundlag for forskellige gamle høstskikke. Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 1951–52. Khvn. 1953. sp. 289–293. Litt.

Hasselø-egen. Et bidrag til de danske stammebådes historie. Kuml 1953, s. 15–46. Ill. litt. Summary.

Julebuk eller julebisp. Budstikken 1953, s. 14–16. Ill. litt.

Opfattelsen af kulturer som organiske helheder. Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 1951–52. Khvn. 1953. sp. 660–662. Litt.

1954

Bønder og bondebyer i Københavns omegn. Turistforeningens årbog 1954. Københavns omegn. s. 129–142. Ill.

Fiskeriet i Norup sogn o. 1770. Fynske Minder 1954, s. 61–69. Ill. litt.

Gamle bondemøbler fortæller kulturhistorie. »Plovmanden«. Udg. Danmarks Sparekasseforening. Odense 1954, 2 s. Ill.

Grønne kransen. Danske Museer, 4, 1953–54, s. 27–38. Ill. litt.

Landsbyliv i Calabrien. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1954, s. 15–26. Ill.

Tveæggede Sværd (s. m. Jørgen Günter Petersen. Pseudonym: Per Straaten). Khvn. 1954. 156 s. Ill.

1955

Danish Peasant Culture (s. m. Peter Michelsen). Guides to the Danish National Museum. Nat. Mus. Khvn. 1955. 92 s. Ill.

En albansk bondebefolkning i Syditalien. Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 1953–54. Khvn. 1955. sp. 829–833. Ill. litt.

Korntørring og -tærskning på Færøerne. Kuml 1955, s. 131–157. Ill. litt. Summary.

Sildekågen i Nibe kirke. Budstikken 1954–55. s. 85–94. Ill. litt.

Udforskningen af de kirkelige folketraditioner i Sverige. Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 1953–54. Khvn. 1955. sp. 140–144. Ill.

1956

Fortids fund fortæller (s. m. Arne Andersen). Khvn. 1956, 37 s. Ill.

I Sartano. Kontakt, 9, 1/2, 1956, s. 36–39. Medarbejder ved »Håndbog for danske lokalhistorikere«. Red. J. Hvidtfeldt. Khvn. 1956.

Prehistoric Dane. Nat. Mus. 1956. 38 s. Ill.

1957

Bibliografi over dansk folkekultur 1955–64 (s.m. G. Henningsen og B. Holbek). Udg. Danmarks Folkeminder. Khvn. 1957–66, 231 s. + 275 s.

Byggepladsen i hverdag og fest. Khvn. 1957. 36 s. Ill.

Christian 4's syn. Fynske Minder 1957, s. 60–75. Ill. litt.

Der pfluglose Feldbau auf den Färöer. Agrarethnografie 1957. Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde, 13. Vorträge der Berlinger Tagung, 1955. s. 68–81. Ill. litt.

Fishing at Nørre Fjand. Gudmund Hatt, Nørre Fjand. Kgl. danske Videnskabernes Selskab, Skrifter, 2, nr. 2, Khvn. 1957. s. 341–360. Ill. litt.

»Nybørsø eller »De sex Søstre«. Khvn. 1957. 32 s. Ill.

1958

»*Cummary di Pulejua.* En St. Hans-skik fra Syditalien. Budstikken 1958, s. 5–18. Ill. litt. Summary.

Husbygning. Færøerne. 1, Khvn. 1958. s. 296–314. Ill.

Levende tradition. Fynske Minder 1958. s. 97–106. Ill. litt.

Limfjorden åben og lukket. Turistforeningens årbog 1958. Limfjorden, s. 9–20. Ill.

Limfjordsfiskeri i tusinder af år. Turistforeningens årbog 1958. Limfjorden. s. 75–90. Ill.

Memento mori. Fynske Minder 1958, s. 133–144. Ill.

1959

Brdøbning i Syditalien. Kuml 1959, s. 166–194. Ill. litt. Summary.

Bøger og bogbindere i Odense før 1694. Odense 1959, 121 s. Ill.

Carrying children i' kiltingia. A Faroese Christening Custom. Folk, 1, 1959, s. 133–139. Ill. litt.

Langelandske stråhatte. Fynske Minder 1959, s. 179–194. Ill. litt.

Solhattene fra Flemløse. Fynske Minder 1959, s. 195–198. Ill.

1960

Dansk Folkemuseum i Brede Klædefabrik. Budstikken 1960, s. 5–12. Ill.

Dansk Folkemuseum og interiørprincippet. Khvn. 1960. 39 s. Ill.

En ungdommelig 75-årig. Dansk Folkemuseum. Berlingske Tidende. 5. August 1960.

Folk og Vand. (Odense) 1960. 72 s. Ill. litt.

Fynske Bindebreve. Fynske Studier, 2. Odense 1960. 93 s. Ill. litt. Zusammenfassung.

Færøsk kulturhistorie. Litteraturoversigter. Fortid og Nutid, 21. Khvn. 1960. s. 22–30. (se også 1964).

Fødselsdagsønsker. Folkeliv og Kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall. Nat. Mus. Khvn. 1960. s. 247–256. Ill. litt.

Les Musées municipaux d'Odense. City of Odense Museums. Museum, 13, nr. 2, 1960, s. 79–84. Ill.

Vindøjet. (Khvn.) 1960. Udg. Korsør Glasværk. 32 s. Ill.

1961

Hvad er folkekunst? Berlingske Tidende 10. november 1961.

Kastaniekultur i Calabrien. Kuml 1961, s. 146–168. Ill. litt. Zusammenfassung.

Kirken som Kunstkammer. Fynske Minder 1961, s. 148–153. Ill. litt. Summary.

1962

Litteratur om dansk materiel folkekultur. Fortid og Nutid, 21. Khvn. 1962. s. 375–391.

Dr. med h. c. R. K. Rasmussen, 1886–1961.

Budstikken 1962, s. 5–8. Fot.

»Vi stakkels fiskermænd i Nibe«. Fra Himmerland og Kjær Herred 1962. s. 43–65. Ill. litt.

Østjysk Pottemageri. (Foredrag, Østjysk Hjemstavnsforening. 2. dec. 1961). Østjysk Hjemstavn, 27, 1962, s. 5–11. Litt.

1963

Bevarer bybonden bondekulturen – eller skamferer han den? B.T. 10. august 1963.

Christian den Fjerdes syn. Berlingske Tidende 20. august 1963.

Das Fingerziehen (at trække krog). Ethnologie in dänischen Rechtquellen. Folk, 5, 1963. Essays presented to Kaj Birket-Smith. s. 283–286. Ill. litt.

Grisespil i Nibe. Bol og By 1963. Tingbogstudier. s. 57–60. Litt.

Københavnsbønder. Historiske Meddelelser om København 1963. s. 75–98. Ill. litt.

Landsbyliv. Khvn. 1963. 120 s. Ill. litt. (+ 2. opl. Lund 1970).

Levende museer. Aktuelt 7. december 1963.

1964

Djævelen fra Fanefjord. Skalk, 5, 1964. s. 11–15. Ill.

Djævelen og de sladrevorne kvinder. Et kalkmaleri og dets forklaring. Årbog for nordisk Oldkyndighed og Historie 1964. s. 120–134. Ill. litt. Zusammenfassung.

Fiskeretssager ved Nibe birk i 1600- og 1700-tallet. Bol og By 1964. Landbohistoriske Afhandlinger. s. 71–84. Litt.

Færøsk kulturhistorie. Litteraturoversigter.

Fortid og Nutid, 22. Khvn. 1964. s. 167–174. (se også 1960).

Skal museerne gå på januar-udsalg? B. T. 6. januar 1964.

»Stod her i dag for tingdom . . .«. Skalk, 2, 1964, s. 20–29. Ill.

1965

Bondens stue og arbejdsrum. Turistårbogen 1965. Den danske bondegård. s. 65–84. Ill.

Den Politiske Potte. Skalk, 1. 1965. s. 32. Ill.

Den ædle skrivekunsts berømmelse. Skalk, 2, 1965. s. 8–11. Ill.

Heringfischerei und Heringhandel vom Limfjord nach dem Ostseeraum. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1965. Uppsala 1966. s. 258–269.

Hungarian Folk Art. Danish Handcraft Guild. Vol. 5, No. 1., 1965. s. 1–11. Ill. litt.

Limfjordsfiskernes kamp for deres rettigheder i midten af 1700-tallet. Dansk Fiskeritidende, 51. 1965. s. 11–13. Ill.

Museumssamlinger – indsamlingsprincipper. Arv og Eje, 1965, s. 97–104. Ill. litt.

Ungarns folkekunst. Politiken 15. februar 1965.

1966

Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet. History & Activities. Axel Steensberg in honour of his 60th birthday. (Red.) Nat. Mus. Khvn. 1966. 264 s. Ill. litt. (Folkelivs Studier, 1).

Mølleåen. Turistårbogen 1966. Danske Vandløb. s. 124–132. Ill.

Peat Cutting in Denmark. The Spade in Northern and Atlantic Europe. Belfast 1966, s. 200–210. Ill. litt.

Sildetælling og sildemåling i Ålborg. Handels- og Søfartsmuseets årbog 1966. Maritime Studier tilegnet Knud Klem. s. 225–237. Ill. litt. Summary.

The Origin and Development of the Danish Folk Museum. Dansk Folkemuseum & Fri-lands-museet. History & Activities. (Folkelivs Studier, 1). Nat. Mus. Khvn. 1966. s. 7–36. Ill. litt.

Vel kaldes det tilsammen Limfjorden. Skalk, 5, 1966, s. 18–27. Ill.

Volkskunde in Dänemark 1955–64. Eine bibliographische Übersicht (s. m. Bengt Holbek). Hessische Blätter für Volkskunde, 57, 1966. s. 215–238. Litt.

Ålefiskeri i Vestlimfjorden. Dansk Fiskeritidende, 50. 1966. s. 9–11. Ill.

1967

En fynsk tjenestekarl. Fynske Minder 1967, s. 90–95. Litt. Summary.

Hausmarken und Viehmarken. Folk, 8–9, 1966/67. Essays presented to Jens Yde on his Sixtieth Birthday. s. 293–300. Ill. litt.

Sletten 1840 – fra zoologen Henrik Krøyers dagbog. Dansk Fiskeritidende, 52, 1967, s. 4–5. Ill.

Teglbrænding i Dokkedal. Folkeminder 1967, s. 209–215. Ill. litt.

Ålens vandring. Skalk, 4, 1967, s. 8–11. Ill.

1968

Bomærker. Skalk, 4, 1968. s. 11–15. Ill.

Føroyisk Fólkamønning. Khvn. 1968, 46 s. Ill. litt.

Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering. Folkelivs Studier, 2. Disputats. Nat. Mus. Khvn. 1968, 517 s. Ill. litt. Summary.

Rigets første stand. Træk til belysning af herregårdskulturens forudsætninger. Vore gamle herregårde. Khvn. 1968. s. 9–39. Ill. [Ny udg. 1975].

1969

A. B. C. Skalk, 6, 1969, s. 14–22. Ill.

Disse fuglenes officerer. Skalk, 5, 1969. s. 3–8. Ill.

Grain harvest and threshing in Calabria. Tools & Tillage. Vol. 1 :2, 1969, s. 93–104. Ill. litt. Zusammenfassung.

Volkskundliche Dokumentation am Dansk Folkemuseum. Arbeit und Gerät in Volkskundlicher Dokumentation. Münster 1969. s. 101–105. Litt.

1970

Classification systems of European ethnological material. Ethnologia Europaea. Vol. 4, 1970. Erixoniana 2, s. 73–97. Litt.

Dagligt liv gennem tiderne. Turistårbogen 1970. Det fynske Øhav. s. 31–37. Ill.

Disse fuglenes officerer. Feltornithologen. Udg. Dansk Ornithologisk Forening. 1970. s. 147–152. Ill.

Grønne kranse, grønne kranse, tre for en skilling. Skalk, 4, 1970. s. 3–7. Ill.

Landsby og bolig. Turistårbogen 1970. Det fynske Øhav. s. 24–30. Ill.

Some central points of view in European ethnology. Anthropologica. N. ser. Vol. 12, 1. 1970. s. 141–148. Litt.

Urenlighed forbydes. Vore bedsteforældres tid. Nat. Mus. Khvn. 1970. s. 53–66. Ill.

Vindmøllerne på Harboøre. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang. Landbohistoriske Skrifter, 4. Khvn. 1970. s. 142–156. Ill.

1971

De Dødes Penge. Skalk, 2, 1971, s. 8–11. Ill.

De røgede skinker på Lerbæk. Brudstykker til Holger Friis. Hjørring, 1971, s. 121–123. Ill.

Die Nahrungsforschung auf den Färöer. Ethnologia Europaea, Vol. 5, 1971. s. 49–52. Litt.

Færøbåden. Jordens Folk. Etnografisk Revy, 1, 1971, s. 24–25. Ill.

Glarvester. Gamle danske håndværk. Politikens Forlag. Khvn. 1971. s. 123–127. Ill. litt.

Maschengrößen und Maschenmasse. Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda. Red. J. Szabadfalvi & Z. Ujváry. Debrechen 1971. s. 451–464. Ill. litt.

Murer. Gamle danske håndværk. Politikens Forlag. Khvn., 1971. s. 191–197. Ill. litt.

Museumsinterieure. Prinzip und Problem. Vriendenboek A. J. Bernet Kempers. Arnhem 1971, s. 105–108. Ill.

Nahrungsforschung in Dänemark. Ethnologia Europaea, Vol. 5, 1971. s. 42–48. Litt.

Tre harer . . . Med Tre Ører. Ting og Sager fra Odsherreds Folkemuseum 1971, s. 3–7. Ill. litt. Zusammenfassung.

Vogne i Brede. Nat. Mus. Khvn. 1971, 14 s. Ill.

De næsten ukendte. (s. m. Palle Friis og Svend Thomsen). Arv og Eje 1971. Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. Til P. V. Glob. 96 s. Ill.

1972

Boder og butikker. Arv og Eje 1972. Dansk kulturhistorisk museumsforenings årbog. 84 s. Ill. litt.

Der schreibende Teufel in Nordeuropa. Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. Festschrift Matthias Zender. Red. E. Ennen und G. Wiegelmann. Bonn 1972, s. 455–464. Ill. litt.

Fiskerne i Fortid og Nutid. Turistårbogen 1972. Thy. s. 64–70. Ill.

1973

Bait for Hooks. Festschrift für Robert Wildhaber. Basel 1973. s. 563–566. Ill. litt.

Danish Folk Museum. Neprajzi Értésítő. Lv. Budapest 1973. s. 63–66.

Fiskerne (Fiskerlejerne). Turistårbogen 1973. Nordsjælland. s. 23–28. Ill.

Heuernte in der Marsch. Nordeuropa, Jütland. Begleitveröffentlichung zum Film E 926. Encyclopaedia cinematographica E 926/1966. Göttingen 1973. 7 s. Ill.

Land Transport in Europe. Folkelivs Studier, 4. (ed. s.m. Alexander Fenton og Ján Podolák). Nat. Mus. Khvn. 1973. 513 s. Ill. litt.

Roggenschnitt mit der Sichel. Nordeuropa, Jütland. Begleitveröffentlichung zum Film E 927. Encyclopaedia cinematographica E 927/1966. Göttingen 1973. 6 s. Ill.

Traditional Ways and Means for Land Transport in the Faroe Islands. Land Transport in Europe. Folkelivs Studier, 4. Nat. Mus. Khvn. 1973. s. 415–427. Ill. litt.

1974

Birgitte Gøyes Enkestand (+ inventarium). Århus 1974. 36 s. Ill. litt.

Den brækkede mast. Skalk, 6. 1974. s. 18–26. Ill.

Det magiske hesteben fra Nyord. Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folke-mindevidenskab, 1974, s. 5–16. Ill. litt. Summary.

Energi i fortiden. Energi i fortid, nutid, fremtid. Provinsbanken. Khvn. 1974. 13 s. Ill.

The Use of Seaweed in the Danish Farming Culture. A General View. In Memoriam Antonio Jorge Dias. Lisboa 1974. s. 385–398. Ill. litt.

Heuermte in der Marsch. Begleitveröffentlichung. Film 926. s. 207–211. Se næste:

Roggenschnitt mit der Sichel. Begleitveröffentlichung. Film 927. s. 212–215. Litt. Publikationen zu Wissenschaftlichen Filmen. Bd. 4, Hft. 3. Mai 1974. Sektion Völkerkunde – Volkskunde. Göttingen, Institut für den Wissenschaftlichen Film, 1974.

1975

Das Sammeln von Mannagrass (Glyceria fluitans) in Dänemark. Folk, 16–17. 1975. s. 253–262. Ill. litt.

Indledning. Dansk Fiskeri før Industrialiseringen. Nat. Mus. Khvn. (1975). s. 5–18. Ill.

Da danske bønder samlede manna. Folk og Kultur 1975. s. 67–83. Ill. litt. Summary.

Danemark. Amour et Mariage. Aspects de la vie populaire en Europe. Antwerpen 1975. s. 99–104. Ill. litt.

Dänemark. Liebe und Heirat. Aspekte des Volkslebens in Europa. s. 233–235 + 8 s. ill. Liège, Musée de la Vie Wallonne, 1975.

Forord til: O. Skovgaard-Petersen, »Nordskrænten« og familien Skovgaard-Petersen. Lyngby-Bogen 1972–73. s. 92–93. Lyngby 1975.

Grüne Kränzchen. Die dänische Tradition des Waldmeisters (Asperula odorata). Ethnologia Scandinavica, 1975. s. 91–110. Ill. litt.

Hvad en gås kan bruges til. Arv og Eje 1974. Dansk kulturhistorisk Museumsforenings årbog. s. 79–86. Ill. litt.

Kvaseskipper fra Bøjden. Bidrag til den danske kvasefarts historie. Odense 1975. 122 s. Ill. litt. Summary.

Vodfiskeri. Dansk Fiskeri før Industrialiseringen. Nat. Mus. Khvn. (1975). s. 35–50. Ill.

1976

Djævlens Bibliotek. Skalk 3, Århus 1976. s. 18–26. Ill.

Forsyning – selvforsyning. Minjar og Menn-tir. Afmælisrit helgat Kristjáni Eldjárni. Reykjavík 1976. s. 413–424. Ill. litt.

The Magic Horse Bone. Folk & Farm. Essays in Honour of A. T. Lucas. Ed. C. Ó. Dana-chair. Dublin 1976. s. 239–250. Ill. litt.

1977

Banketærskel og manglebræt. Dansk vask og strygning. Nat. Mus. Khvn. 1977. 45 s. Ill.

Bordskik i Danmark i 1500-, 1600- og 1700-årene. Bordskik og Borddækning. Arv og Eje 1977. s. 33–66. Ill. litt. Udg. Dansk Kulturhistorisk Museum. (Viborg) 1977.

Grønne kranse. Bukkar, skovmærke og mysike i folketraditionen. Nat. Mus. Khvn. 1977. 87 s. Ill. litt. Summary. (Folkelivs Studier, 5).

Kustode J. Olsen, Maribo. Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1977. s. 12–41.

Nationalmuseen in den nordischen Ländern. Das Kunst- und kulturgeschichtliche Museum im 19. Jahrhundert. »Studien zur Kunst des 19. Jahrhunderts«. Bd. 39. München 1977. s. 37–42.

1978

Fiskere og fiskeri. »Det yderste Jylland«. Turistårbogen 1978. s. 53–60. Ill.

Icelandic Corn. On the use of lyme-grass (Elymus aremarieus L.) in Iceland. Folk, Vol. 19–20. 1977–78. s. 85–101. Ill. litt.

Interieure und exterieure Museum. Zur Geschichte der nordischen volkskundlichen Museen. s. 39–46. Ill. litt. »Museum und Kulturgeschichte«. Festschrift für Wilhelm Hansen. Aschendorff, Münster 1978.

Nationalmuseet – en institutionernes mangfoldighed. Museumsmagasinet 5. Meddelelser fra Danmarks museer. s. 5. 1978. Samlere. Skalk, 5, Århus 1978. s. 32. Ill.

1979

Bernhard Olsen, virke og værker. Nat. Mus. Khvn. 1979. 307 s. Ill. litt. Zusammenfassung. (Folkelivs Studier, 6).

Bevaringen af helligåndshuset i Randers. Arkitekturstudier tilegnet Hans Henrik Engqvist. Khvn. 1979. s. 94–98. Ill.

Dansk bondekultur før 1900: vejleder til Nationalmuseets danske bondesamling. Nat. Mus. Khvn. 1979. 92. s. Ill.

Dansk museums historie: de kulturhistoriske museer. Arv og eje. Særnummer 1978. [Roskilde] 1979. 226 s. Ill. litt. Summary. (Udg. i anledning af Dansk kulturhistorisk museumsforening's 50 års jubilæum).

Mennesket og silden. Norge, 22, 1979. s. 111–122. Ill. litt.

Om hattens rette brug. Skalk 5, Århus 1979. s. 18–26. Ill.

Udgiver af: Robert Joensen, *Fåreaavl på Færøerne.* Udg. af Susanne Barding og Holger Rasmussen. Khvn. 1979. (Færoensia, Vol. XII). 310 s. Ill. litt.

1980

Dansk Folkemuseum og husflidsbevægelsen. Arv og eje, 1980. »Den ideologiske husflid«. s. 153–158. Ill. litt. Summary.

Gammelt dansk legetøj, I selv kan lave. Nat. Mus. Khvn. 1980. 48 s. Ill.

Statens Museumsråd. Planlægningsudvalget:

Perspektiver 1980–1990. Udarbejdet af Planlægningsudvalgets medlemmer: Søren Gregersen et al. samt Holger Rasmussen og konsulenter og sekretærer ved Statens Museumsråd. Khvn., Viborg 1980. 123 s. Kort. (Oplysninger om danske museer, 1).

1981

En bonde og hans skæringer. »Det skabende menneske«. s. 30–39. Ill. litt. Kulturhistoriske skitser tilegnet P. V. Glob. Khvn. 1981. *Degn og drage.* Skalk 3, Århus 1981, s. 32. Ill.

Den Salzburgske Emigration. Nationalmuseets Arbejdsmark 1981. s. 79–87. Ill. litt. *Fordrivelsen fra Salzburg.* Skalk 4. Århus 1981. s. 18–26. Ill.

Færøerne og Dansk Folkemuseum. Fróskaparrit 28–29, Tórshavn 1981. s. 165–174. Ill. litt. Summary. (Festschrift til Sverri Dahl).

Hyrdesværmeri i hofkredse. Sommerkoncerter på Valdemar Slot, 1. juli – 15. august 1981. (Orlogsmuseet) 1981. s. 9–11. Ill.

Nordeuropa, Jütland – Eisfischerei mit Keschern im Ringköbing-Fjord. Publikationen zu Wissenschaftlichen Filmen. Sektion Ethnologie, Ser. 11, Nr. 23. 1981. Göttingen. 9 s. Ill. litt. (Film E 930).

1982

Anders Andersen og sønnen Lars Andersen: Optegnelser fra Holevadgården, 1767–1863. Ved Holger Rasmussen. Khvn. Landbohistorisk Selskab 1982. (Indledning s. 9–19) 246 s. Litt.

Disk og Dug. Historisk Kogebog. Wormianum, Århus 1982. 82 s. Ill. litt.

Georg Karlin og Bernhard Olsen. Kulturen 1982. s. 36–48. Ill. litt.

Medarbejder ved Dansk Biografisk Leksi-

kon. 3. udg. Khvn. 1979–84. *Elna Mygdal*: bd. 10/1982, *J. S. Møller*: bd. 10/1982, *Jørgen Olrik*: bd. 10/1982, *Bernhard Olsen*: bd. 11/1982, *Jens Olsen*: bd. 11/1982, *Axel Steensberg*: bd. 14/1983, *Kai Uldall*: bd. 15/1984, *Halvor Zangenberg*: bd. 16/1984. Medlem af redaktionskomiteen ved: *Håndværkets kulturhistorie*, 4 bd. Khvn. 1982–84.

Primitivt legetøj og traditionsleg. Det legede vi med Gammelt legetøj i Danmark. s. 13–56. Ill. litt. Khvn. 1982.

Robert Joensen sum fólkalivsfróðiligur ret-høvundur. Mondul, 2. 1982. s. 28–31. Ill.

1983

Poul Halkjær Kristensen, *Danske tinmærker*. Ved Holger Rasmussen. Khvn. 1983, 119 s. Ill. litt.

Skilteflytning. Skalk 3. Århus 1983. s. 16–17. Ill.

/Historien om Bakken . . . / Bakkeavisen 1983. »Bakken kommer til Kgs. Lyngby« s. 24–25. Ill.

1984

En Ålborgjomfrus forbrug i sidste fjerdedel af 1600-årene. Festskrift til Marta Hoffmann. By og Bygd, Oslo 1984. 8 bl. Ill. Summary.

Fra Dansk Folkemuseums arbejdsmark. Nationalmuseets Arbejdsmark 1984. Khvn. 1984, s. 51–67. Ill. litt.

Gamle danske kaffetraditioner og kaffedrikning i Danmark. (Gevalia). Virum 1984. 4 bl. Ill.

Medarbejder ved:

Current Anthropology.

Ethnologia Europaea.

Ethnologia Scandinavica. Journal for Nordic Ethnology. 1971 ff.

Internationale Volkskundliche Bibliographie.

Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder. Khvn. 1956–1978.

Redaktør af:

Budstikken. Årbog for Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet. (1954–1956).

Arv og Eje. (Danske Museer). (1956–1979) (heri: Litteratur [gennemgang/anmeldelse] 1956–1970).

Biografier:

Dansk Biografisk leksikon. 3. udg.

Danske Historikere 1965.

Dictionary of Scandinavian Biography. London 1972.

Festskrift udg. af Københavns Universitet. November 1969.

Kraks Blå Bog. København 1967–.

Magister Staten 1967.

Ordenskapitlet. Levnedbeskrivelse.

Bibliografi:

Holger Rasmussen – bidrag til en bibliografi. Af Lis Castberg. Arv og Eje 1974. Sparetider. 1975. s. 11–18.

Div.:

Arv og Eje 1974. Sparetider. 1975. Tilregnet Holger Rasmussen. s. 6–10: fotos af H. R., s. 19–20: Indledning.

BØNDER & FISKERE